

GÖKTÜRKLER

TARİH LİSANS PROGRAMI

DR. ÖĞRETİM ÜYESİ ALİ AHMETBEYOĞLU

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ AÇIK VE UZAKTAN EĞİTİM FAKÜLTESİ

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ AÇIK VE UZAKTAN EĞİTİM FAKÜLTESİ

TARİH LİSANS PROGRAMI

GÖKTÜRKLER

Dr. Öğretim Üyesi ALİ AHMETBEYOĞLU

Yazar Notu

Elinizdeki bu eser, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi'nde okutulmak için hazırlanmış **bir ders notu niteliğindedir.**

ÖNSÖZ

Tarihte Türk adını taşıyan ilk devleti kuran Göktürkler 552 yılında kurulmalarından itibaren çok kısa zamanda büyüdüler ve Orhun bölgesinde Moğol menşeli Juan-juanları tamamen yok ederek güneydeki Çin üzerine baskı kurdular. Bu yeni devlet nüfuz sahasını batıda Bizans ve Sasanî topraklarına kadar genişletti. Bu arada Sasanîler ile işbirliği yaparak güneydeki Eftalitleri ortadan kaldırarak güneye doğru da genişlemiş oldu. Göktürklerin doğuya doğru da seferleri mevcuttu. Bilhassa Kore kavimleriyle olan münâsebetleri dikkate değerdir. Göktürk askerleri ve Göktürk himayesindeki tüccarlar Çin içlerinden Karadeniz'in kuzeyine kadar olan topraklarda rahatça hareket edebiliyorlardı. Göktürkler elbette aynı zamanda bir Türk boyları birliğiydi.

582 yılında Çin hileleriyle ikiye bölünen Göktürk Devleti'nin doğu kısmı 627 yılına kadar Çin için en büyük tehlike olarak addedilmişti. Göktürkler bu tarihlere kadar güçlerinin zirvesindeydiler. Fakat kıtlık, yozlaşma ve Çin oyunları neticesinde 630 yılında I. Göktürk Devleti yıkıldı. Batı Göktürk Devleti de kısa bir süre sonra Çin'e tâbi oldu.

582 yılında kurulan II. Göktürk Devleti, kudretli Kaganları ve bilge devlet adamlarıyla Türkistan sahasının en büyük ve en ihtişamlı devletlerinden bir hâline geldi. Bilhassa Bilge Kagan devri kayda değerdir. 727, 732 ve 735'te dikilen Tonyukuk, Bilge Kagan ve Kültegin Yazıtları Türk tarihi ve edebiyatının eşsiz abidelerindendir ve Göktürklerin cihanşümul devlet mefhumunu aksettirmektedir.

Göktürk Devleti ihtişamlı devirlerden sonra yine Türk boyları olan Uygurlar, Kırgızlar ve Basmıllar tarafından yıkılmıştır. Bu devlet Türk tarihi için birçok bakımdan model devlet olmuştur. Dersimizde Türk siyaset ve kültür tarihinin mühim bir devresini işgal eden Göktürkler çok tafsilata girmeden ana hatlarıyla ele alınacaktır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	
İÇİNDEKİLER.. ..	
KISALTMALAR.....	
YAZAR NOTU.....	
1- GÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI	
1.1- Orhun Abideleri	
1.2- Çin Kaynakları	
1.3-Bizans Kaynakları	
1.4-İslam Kaynakları	
1.5-Süryani Kaynakları	
2- GÖKTÜRKLERİN MENŞEİ VE EFSANELER.....	
2.1- Asya Hunları	
2.2- Tabgaçlar	
2.3 Göktürkler	
3- DEVLETİN TEŞEKKÜLÜ VE GÜÇLENMESİ.....	
3.1- Devletin Kuruluş Aşaması.....	
3.2- Mukan Kagan.....	
4- BATI GÖKTÜRKLERİ.....	
4.1- İstemi Yabgu	
4.2- İpek Yolu	

5- BİZANS ELÇİLERİ

5.1-Menandros'da elçilik seyahati ve Göktürkler hakkında anlatılanlar.....

6-572–610 YILLARI ARASI GÖKTÜRKLER.....

7- GÖKTÜRK DEVLETİ'NİN YIKILIŞ SÜRECİ.....

8- BUDİST RAHİBİ HSÜAN-TSANG VE TÜRK ÜLKELERİNDEKİ SEYAHATLERİ

9- GÖKTÜRKLERİN İSTİKLAL MÜCADELELERİ.....

10- II. GÖKTÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE

KUTLUG (İLTERİŞ) KAGAN DÖNEMİ.....

11- KAPGAN KAGAN DÖNEMİ.....

12- BİLGE, KÜLTEGİN KARDEŞLER VE DEVLETİN SONU.....

13- SOSYAL YAPI.....

13.1- Eski Türk Ailesi (Oguş)

13.2- Urug (Aileler Birliği)

13.3- Eski Türklerde Boy (Bod)

13.4- Bodun (Boylar Birliği)

13.5-Eski Türk Dini

14- TEŞKİLAT.....

14. 1- İstiklal.....

14. 2- Ülke.....

14. 3- İnsan, Halk.....

14. 4- Töre (Kanun).....

14. 5- Meclis (Toy, Kurultay).....

14. 6- Hükümdar.....	
14. 7- Hakimiyet Anlayışı.....	
14. 8- Hatun.....	
14. 9- Veliaht.....	
14. 10- İdari Yapı.....	
14. 11- Türk Cihan hâkimiyeti Mefkûresi.....	
14. 12- Eski Türk ordusu.....	
14. 13- Turan Taktiği.....	

KAYNAKÇA

KISALTMALAR

Bkz. Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

Haz. : Hazırlayan

M.Ö. Milattan önce

M.S. Milattan sonra

s.: Sayfa

S. : Sayı

vs.: Vesaire

YAZAR NOTU

Göktürk Devleti VI. ve VIII. yüzyıllar arasında, Mançurya'dan Karadeniz'e kadar uzanan geniş coğrafyada hüküm sürmüş bir Türk devletidir. Göktürkler, Doğu Sibirya'daki Yakut Türkleri ile batıda Ogur (Bulgar) Türklerinin dışında kalan bütün Türk topluluklarını "Kurt Başlı Tuğ" altında toplamış ve Türk Birliğini kurmuştur. Göktürk Devleti, Türk adıyla kurulan ilk devlet olması sebebiyle milletimize isim verme şerefine sahip olmuştur. Türk tarihine ve edebiyatına ait ilk Türkçe belgeler olan Orhun Abidelerini bırakmış olmaları, Göktürklerin önemini bir kat daha artırmaktadır. Göktürk tarihinin ana kaynakları Çin yıllıkları ve Orhun Abideleridir. Göktürk tarihi ile ilgili ilk çalışma 1756-1758 yılları arasında Fransız ilim adamı J. De Guignes tarafından yapılmıştır. Sonrasında günümüze kadar Çin yıllıklarından yararlanılarak Göktürkler hakkında birçok eser ortaya konmuştur.

Ders kitabı mahiyetindeki bu çalışmada yararlanılan eserler kaynakça bölümü içerisinde gösterilmiştir. Dolayısıyla daha tafsilatlı bilgilere ulaşmak isteyen okuyucuların kaynak eserlerden istifade etmeleri tavsiye olunmaktadır.

1. GÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

1. Orhun Abideleri
2. Çin Kaynakları
3. Bizans Kaynakları
4. İslam Kaynakları
5. Süryani Kaynakları

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

1. Türk tarihi hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar hangileridir?
2. Orhun abidelerinin Türk tarihindeki yeri ve önemi nedir?
3. Çin kaynakları olmasaydı Göktürk tarihi yazılırmıydı?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Orhun Abideleri	Orhun abidelerini Göktürk tarihinin anlaşılması açısından değerlendirmek	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
Çin Kaynakları	Çin yıllıklarını Göktürk tarihinin anlaşılması açısından değerlendirme yeteneği kazandırma	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
Bizans Kaynakları	Bizans kaynaklarında Göktürk tarihinin anlaşılması açısından değerlendirme yeteneği kazandırma	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
İslam Kaynakları	İslam kaynaklarında Göktürk tarihinin anlaşılması açısından bakış açısı kazandırma	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

Süryani Kaynakları	Süryani kaynaklarını Göktürk tarihinin anlaşılması açısından değerlendirmek	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
--------------------	---	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

Wilhem Thomsen: Danimarkalı Türkolog Wilhem Thomsen 1893 yılında Orhun abilerinde çok geçen “Tengri, Türk ve Kültegin” kelimelerini çözdükten sonra abidelerin tamamını okumayı başaran kişidir.

Ahmet Taşağıl: . Ülkemizde de Çin kaynakları ve Göktürk tarihi üzerine çalışan akademisyendir.

Menandros: İmparator Maurikios (582-602) zamanında yaşamıştır. Tanınmış bir edip ve eseri ancak fragmentler halinde bize intikal eden müelliftir. Göktürkler hakkında en fazla bilgiyi verir

GİRİŞ

Türklerin Çin içlerinden batıda Orta Avrupa'ya, kuzeyde Sibirya'dan güneyde Yemen ve Habeşistan'a kadar çok geniş sahada devletler kurmaları ve yaşamaları tarihlerinin incelenmesinde çeşitli zorluklara yol açmıştır. Bunların başında da kaynak meselesi gelmiştir. Türk tarihinin araştırılması bakımından yerli kaynaklar maalesef pek azdır. Buna karşın Türk tarihinin yabancı kaynakları ise oldukça fazladır. Barthold'un dediği gibi;" Türk tarihini araştırmak için sadece Türkolog olmak yetmez aynı zamanda Sinolog, Arabiyatçı, Bizantolog olmak gerekir". Bu durum tarihimizin, kültürümüzün yazılması ve değerlendirilmesi için tarihçilerin farklı birçok meseleyle uğraşmasına neden olmaktadır.

1. 1- Orhun Abideleri

Orhun Abideleri, Muharrem Ergin Hoca'nın deyişiyile; Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin. İlk Türk tarihi. Taşlar üzerine yazılmış bir tarih. Türk devlet adamlarının millete ilk hesap vermesi, milletle hesaplaşması. Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası. Türk askerî dehasının, Türk askerlik sanatının esasları. Türk gururunun ilâhî yüksekliği. Türk feragat ve faziletinin büyük örneği. Türk içtimaî hayatının ulvî tablosu. Türk edebiyatının ilk şaheseri. Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri. Hükümdarâne eda ve ihtişamlı hitap tarzı. Yalın ve keskin üslûbun şaşırtıcı numunesi. Türk milliyetçiliğinin temel kitabı. Bir kavmi, bir millet yapabilecek eser. Asırlar içinden millî istikameti aydınlatan ışık. Türk dilinin mübarek kaynağı. Türk yazı dilinin ilk, fakat harikulade işlek örneği. Türk yazı dilinin başlangıcını milâdın ilk asırlarına çıkartan delil. Türk ordusunun kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika. Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eser, İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en manalı mezar taşları. Dünyanın bu gün belki de en büyük meselesi olan Çin hakkında 1250 sene evvelki Türk ikazı. Bir tarih muhasebesi ve felsefesi. Toplumun kendisi ve geçmişi ile yüzleşmesi...

Orhun Abideleri Göktürk alfabesi ile kaleme alınmıştır. Orhun alfabesi de denilen Göktürk alfabesi 38 harflidir. 4'ü sesli 34'ü sessiz harftir. Göktürk yazısında harfler birbirleri ile birleştirilmez, kelimeler de birbirinden üst üste konmuş iki nokta ile ayrılırdı. Yazı sağdan sola, istenirse yukarıdan aşağıya doğru yazılırdı. Orhun Abidelerinde ise satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmış ve sağdan sola doğru istif edilmiştir.

Orhun Abidelerinden ilk defa Cüveynî, Tarih-i Cihângûşa adlı eserinde söz etmiştir. Çin yıllıklarında da adı geçmesine rağmen abideler 18. ve 19. yy'lara kadar ilim âleminde meçhul kalmıştır. 8 Temmuz 1709 yılında vuku bulan Rusya ile İsveç arasındaki Poltava Savaşı'nda esir düşen İsveçli subay Strahlenberg 13 yıllık esaret hayatında Kuzey Rusya'yı baştanbaşa dolaşmış, Yenisey'de kime ait olduğu henüz tespit edilemeyen bazı abideler bulmuştur. Ülkesine döndükten sonra anlattıkları dikkatlerin bu abidelere çekilmesine sebep olmuştur. Nitekim Rus tarihçi Yadrintsev 1889 yılında Orhun Abidelerini bulmuş ise de yazıları okuyamamıştır. 1890 yılında Heickel başkanlığında bir

Fin ilim heyeti, 1891’de de bir Rus ilim heyeti abidelerin bulunduğu bölgeye giderek incelemelerde bulunmuşlar ve ilim dünyasına tanıtmışlardır. Danimarkalı Türkolog Wilhem Thomsen 1893 yılında yazılarda çok geçen “Tengri, Türk ve Kültegin” kelimelerini çözdükten sonra abidelerin tamamını okumayı başarmıştır.

Kültegin Abidesi

Kültegin Abidesi, Kagan olmasında ve devletin kuvvetlenmesinde birinci derecede rol oynamış bulunan kahraman kardeşine karşı Bilge Kagan'ın duyduğu minnet duygularının ve kendisini sanatkârane bir vecd ve coşkunluğun içine atan müthiş teessürünün ebedî bir ifadesidir. Bilge Kagan bu ruh hâli ile abide inşaatının başında oturup, eserin hazırlanmasına bizzat nezaret etmiştir. Abidedeki ulvî ve mübarek hitabe onun ağzından yazılmıştır, abidede o konuşmaktadır, müellif odur. Abidenin civarında türbe enkazı, pek çok heykel parçaları ve abideye çıkan iki tarafı heykeller, taşlarla dizili 4,5 kilometrelik bir yol bulunmuştur. Bu heykel parçaları arasında son zamanlarda Kültegin'in başı ile karısının gövdesi ve yüzünün bir kısmı da bulunmuştur. Abidenin ve türbenin inşasında Türk ve Çin sanatkârları beraber çalışmışlardır. Abidedeki kitabeleri Bilge Kagan ve Kültegin'in yeğeni Yollug Tigin yazmıştır.

Bilge Kagan Abidesi

Bilge Kagan Abidesi, aynı yerde Kültegin abidesinin bir kilometre uzağındadır. Şekli, tertibi ve yapısı tamamıyla birincisine benzemektedir. Yalnız bu bir kaç santim daha yüksektir. Bu yüzden doğu cephesinde 41 ve dar cephelerinde de 15'er satır vardır. Bunun da batı cephesinde asıl Çince kitabe vardır, onun üstünde ayrıca Türkçe kitabe devam etmektedir. Çince kitabe hemen hemen tamamıyla silinmiştir. Bilge Kagan Abidesi kendisinin 734'te ölümünden sonra 735'te oğlu tarafından dikilmiştir. Bu abidede de Bilge Kagan konuşmaktadır. Esasen abidenin kuzey cephesinin ilk 8 satırı Kültegin abidesinin güney cephesinin, doğu cephesinin 2-24 satırları ise Kültegin abidesinin doğu cephesinin mukabil satırlarına benzemektedir. Bu abidede ayrıca Kültegin'in ölümünden sonraki vakaların ilâve edildiği görülür. Bilge Kagan abidesi hem devrilmiş, hem de parçalanmıştır. Onun için tahribat ve silinti bunda çok fazladır. Bu abideyi de yeğeni Yollug Tigin yazmıştır. Her iki abide de Bilge Kagan'ın sözlerinin dışında Yollug Tigin'in abide kayıtları ve ilaveleri yer almaktadır. Bu abidenin etrafında da yine türbe enkazı ve daha az olmak üzere heykeller, balballar ve taşlar vardır.

Tonyukuk Abidesi

Tonyukuk Abidesi, diğer iki abidenin biraz daha doğusunda bulunmaktadır. Devrilmiş, dikili dört cepheli iki taş halindedir. Birinci ve daha büyük olan taşta 35, ikinci taşta 27 satır vardır, ikinci taşta yanlar daha itinasızdır ve aşınma da daha çoktur. Bu abidenin yazıları Kültegin ve Bilge Kagan'ınki kadar düzgün değildir. Bu abidede de yazı yukarıdan aşağı yazılmıştır. Fakat diğer ikisinin aksine satırlar soldan sağa doğru istif edilmiştir. Tezyinatı da diğer abidelerdeki kadar sanatkârane değildir. Tonyukuk abidesinin yanında da büyük bir türbe kalıntısı, heykeller, balballar ve taşlar vardır. Tonyukuk abidesini, İlteriş Kagan'ın isyanına iştirak eden ve o günden Bilge Kagan devrine kadar devlet idaresinin başyardımcısı olarak kalan büyük Türk devlet adamı ve başkumandanı Tonyukuk, ihtiyarlık devrinde bizzat diktirmiştir. Bu abidede Tonyukuk konuşmaktadır, bu abidenin müellifi odur. Kültegin ve Bilge Kagan Abideleri günümüz Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde, Baykal gölünün güneyinde Orhun nehri vadisinde Koşo Tsaydam gölü civarında bulunmaktadır, Ötüken ormanının da buradaki Hangay sıradağlarının bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Tonyukuk Abidesi ise biraz daha doğuda Tola Nehri'nin yukarı mecrasında Bayn Çokto denilen yerin yakınındadır.

1. 2- Çin Kaynakları

Göktürklerin en yakın münasebet kurdukları millet Çin'dir ve doğal olarak Çin kaynaklarında Göktürklerle ilgili geniş malumat vardır. Çinliler şimal komşularını biraz da merakla takip ettikleri için topladıkları bilgileri yıllıklarında kaydetmişlerdir. VI. yüzyıldan itibaren Çin yıllıklarında Göktürklerden bahseden bir hayli eser vardır. Göktürk tarihi ve kültürü açısından özellikle Chou (557-581), Sui (581-618) ve T'ang (618-907) hanedanlarına ait Chou-shu, Sui-shu, T'ang-shu adlı yıllıklarda kıymetli malumat verilmiştir. Ayrıca Pei Ch'i Shu, Pei-shih, T'ung-tien, Hsin T'ang Shu, T'ung Chih, Tsu-chih T'ung-chien T'ung-k'ao adlı Çin kaynakları da Göktürkler için önem arzetmişlerdir. Ayrıca diplomat olan Ch'ang Sun-sheng'in Seyahatnamesi de Göktürklerin anlaşılması için mühim kaynaklar arasında yer almıştır. Çin'den Göktürk Devleti'ne seyahat eden bu seyyahın notları toplumun iç durumunu belirtmek bakımından önemlidir.

Bütün bu Çince kaynaklar dillerinde neşredildiği gibi mühim olanları Batı dillerine de tercüme edilmiştir. Batı dünyası iki yüz yıldan beri bunlar hakkında çalışırken, ülkemizde ise ancak son dönemde çalışmalar başlamıştır. Bilindiği gibi Çin yıllıklarındaki malumattan ilk

olarak Deguignes istifade etmiş maruf umumi tarihinde yazmıştır. Ülkemizde de bu kaynaklar üzerine çalışanların başında Ahmet Taşağıl gelmektedir.

1. 3- Bizans Kaynakları

Göktürkler vasıtasıyla Orta Asya ile ilk defa siyasi münasebet kuran Bizans'ın tarihi kaynaklarında çeşitli bilgiler vardır. Bizans kaynakları özel isimlerin kaydedilmesi bakımından Çin kaynaklarından çok daha iyi bir haldedir. Zaten biz çoğu kere isimlerin okunuşunu Bizans kayıtlarındaki şekliyle kontrol edebilmekteyiz. Bizanslılar sadece Batı Göktürkleri ile ilgilendiklerinden ancak onlarla ilgili bilgi vermektedir.

Bizans kaynakları arasında Türklerden ilk defa Türk diye bahseden müellif Aghatias'tır. 582'de ölen müellifin eseri ancak fragmentleri vasıtasıyla bilinmekte olup müellif Avarlar dolayısıyla Türk adıyla Türklerden bahsetmektedir. VI. asrın sonlarında yaşamış bir müellif olan Theophanes Byzantios 566-581 arası vekayii ihtiva eden eserinde Göktürlere elçi gönderilmesini tafsilatı ile anlatır. Bizans İmparatorluğu'nda yüksek mevki sahibi olan Menandros, İmparator Maurikios (582-602) zamanında yaşamıştır. Tanınmış bir edip olan müellifin eseri ancak fragmentler halinde bize intikal edebilmiş olup Göktürkler hakkında en fazla bilgiyi verir. Eser çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Ayrıca bu eserde Bizanslılarla münasebet kuran diğer Türklerden de bahsedilmektedir. Diğer mühim bir Bizans kaynağı da Theophylactos Simokkattes, İmparator Heraclios devrinin büyük tarihçisidir. 8 kitaptan mürekkep olan eseri daha ziyade bir Grek tarihidir. Göktürk Kaganının İmparator Maurikios'a gönderdiği Türk elçisinden ve mektubundan bahsetmektedir. Simokattes Göktürk Kaganının bu mektubunda büyük bir zaferini kaydettiğini söylüyor ki ileride bu zaferin ne olabileceğini göreceğiz. Bu eser de basılmış ve çeşitli dillere çevrilmiştir.

VI. asırdan sonra çoğalan Bizans kaynakları arasında Euagrios'un eseri orijinal malumatı ihtiva etmektedir. Göktürklerden bahseden diğer bir müellifin adı Maurikios olup harp şekilleri, muharebe usulleri hakkındaki eserinin adı "Tactica"dır. Farklı bir yazmadaki-nüşadaki adı ise "Strategikon" olup bu da bilindiği gibi sevkulceyş manasındadır. Aslında bu iki ad birbirinden az çok farklıdır. Biri tâbiye, diğeri ise orduların sevk, yol, cihet ilmi olan sevkulceyştir. Bu eserin yazıldığı tarih İmparator Maurikios'un zamanına tesadüf etmekte olduğundan eser uzun zaman ona mal edilmiş ise de son zamanlarda bu iddia zayıflamıştır. Eser aynı devirde yaşayan aynı adı taşıyan başka bir müellife ait olmalıdır. Bu eser Türklerden, Göktürklerden onların Kırım Seferi'nden bahsetmekte ise de asıl mevzuu

devrinde bilinen muharebe usulleridir. Roma, Frank, Galyalı savaş usulleri anlatılmakta nihayet Türk muharebe sistemi hakkında bilgiler verilmektedir. Biz Göktürk savaş sistemini muharebe usulünü bu kaynaktan anlıyoruz. Birkaç Bizans imparatorunun böyle “Tactica”ları olup en fazla Türk savaş usulüne ehemmiyet vermişler, Bizans ordusuna Türk askeri sistemini tavsiye etmişlerdir. İlk olarak ok atmaya alıştırmak istemişler fakat Bizans askerleri bir türlü Türk yaylarını çekememişlerdir. Buralarda bahsi geçen Türk muharebe usulü –Turan Taktiği-devirler boyunca Türk ordusuna sayısız zaferler kazandırmıştır. Malazgirt, Niğbolu, Mohaç ve nihayet Dumlupınar bunlardandır.

Diğer bir Tactica da Bizans İmparatoru Leon Philo-Sophos’undur (886-912). Bu imparator ilim irfanı himaye eden, kitap yazan, yani bilgin, bilge bir zattır. Devrinde Bizans idaresi temelli reformlar yapmıştır. Tactica mevzuuna çok önceleri merak sarmış, daha genç iken Maurikios “Tacticas”ının sualli cevaplı bir özetini çıkarmıştır. Kendisinin de Maurikios’tan çok istifade etmekle beraber müstakil bir Tactica’sı vardır. Bu eserinde kendi zamanındaki savaş taktikleri arasında Türk dünyası muhabere tarzından ve bu arada Göktürklerden de bahseder. Bir fasıl doğrudan doğruya harp usullerinden Türklerinkine ayrılmıştır. Zamanındaki yani X. asır başındaki başka Türk boylarından da bahseder. Diğer bir mütefekkir Bizans İmparatoru da Konstantinos Porfirogenetos (ölümü 959) Bunun iki büyük eserinden birisi saray teşrifatına aittir. Bizim bakımımızdan asıl mühim olan diğer eseri “De Administrando Imperio”, yani İmparatorluk idaresi hakkındaki eseridir. Bu sonuncu eser X. asır Türk tarihi hakkında ana kaynaktır. Bu idare meyanında komşularla münasebetlerinden, kendi devri Türk kavimlerinden tafsilatlı olarak bahseder. Aynı eserde savaş usullerinden ve mevzuumuz olan Göktürklerle dair kısımlar olmakla beraber harp sanatına ait bilgiler çoğunlukla Maurikios’tan nakledilmiştir. Sonraki Bizans kaynaklarının hemen yarısı Göktürklerden söz etmiştir. Ancak bunlar ikinci derecede kaynak olup yukarıda saydıklarımızdan nakledilmiştir.

1. 4- İslam Kaynakları

Hemen bütün İslam kaynakları hem İslamlıktan önceki hem de İslamiyet’in dışındaki kavimlerle fazla uğraşmadığından bunlar mevzuumuz bakımından çok önemli değildir. Göktürk tarihinin en parlak çağı İslamiyet’ten önce olup İslamiyet’in zuhurunda devletin birinci safhası geçmek üzere idi. 552’de kurulan Göktürk Devleti’nin şaşıla devrinde Peygamberimiz doğmamıştı ve Devletin gelişmesi Peygamberimizin çocukluğuna tesadüf

etmektedir. Ancak 680'den sonraki Göktürk Devleti'nin ikinci safhasına dair İslam kaynaklarında geniş bilgi vardır. Bilindiği gibi İslam kaynakları Hicret öncesi tarihi, efsane halinde hülasa etmişlerdir. Esasen bu kısımlar Hz. Âdem'den başlayıp İran, İsrail ve Roma'dan bahsederler. Karışık bir şekilde Hicret'e gelirler; ancak Hicret'ten sonrası kat'idir.

İslam kaynaklarında Göktürklerle ilgili malumatı toplamak güçtür. Üstelik bu kayıtlar az ve tahkiki müşkül olduğundan anlamak ve Hicret öncesi vukuatı hakkında kat'i bilgi almak müşküldür. Ancak bütün bu karışıklık içinde dahi bazı bilgilere tesadüf edilir. Göktürklerden bahseden İslam kaynaklarından ilki Taberî'dir. Tarih ül-Ümem ve'l-Mülûk eserinde İslam öncesi devrini yazdığı Peygamberler Tarihi kısmında Göktürklerle ilgili bilgi vardır. Mesela Batı Göktürk Kagani'nın adı Taberî'de vardır. Diğer bir İslam kaynağı meşhur coğrafyacı İbn Hurdadbih'in Kitab ül-Mesâlik vel-Memalik'idir. X. asrın ilk yarısında ölen müellif münevver bir zat olup coğrafyasında eski Türklerle ilgili kıymetli malumat vardır. X. asrın ilk çeyreğinde yaşayan İbn ül-Fakih el-Hemedânî, Ahbar ül -Büldan adlı eserinde Göktürlere elçi gönderdiğini söylemektedir ki bu malumat başka kaynaklarda yoktur. Kültürlü, tarih ve coğrafyayı çok iyi bilen bir zat olan Mes'udi Müruc Uz-Zehap eserinde Tevrat ve İran rivayetlerini de birleştirmiştir. Belâmi, Taberani'nin Farsça tercümesi ve adeta ayrı bir telif olan eserinde Orta Asya ile alakalı bilgiler çoğalmıştır. Gazneliler devrinde yaşayan büyük İslam tarihçisi Gerdizî, Zeyd ül- Ahbar eserinde Türklerle ilgili bilgi vermiştir. Gazneli Sultan Mahmud'un 1025'te Karahanlı hükümdarı Yusuf'la mülakatında hazır bulunmuş, Gazneli ordusunun geçit resmini görmüştür. Müşahedelerine dayanan bu bilgilerden başka Farsça yazdığı eserinde İslam öncesi Türklerle alakalı malumat vermiştir. Bu kısım daha 1900'de Barthold tarafından neşredilmiştir. Gerdizî'deki bilgilerin diğer kaynaklarla mukayeseli bir neşrini de 1901-1904' G.Kuun yapmıştır. Batılı ilim adamlarından çoğu Gerdizî'yi yakından tanımış ve değerlendirmiştir. Muahhar İslam kaynaklarında saydığımız bu kaynaklardan alınan bilgiler vardır.

1. 5- Süryani Kaynakları

Önemli Süryani kaynağı Ebul Ferec'de mufassal bilgi yoktur. Enteresan bir iki kayıt mevcuttur. Süryani edebiyatının en büyük siması olan bu zatın eseri İngilizceye ve oradan da Türkçeye çevrilmiştir. Süryani Mihael-Michel ile diğer Süryani kaynaklarında halifeye manevi bakımdan bağlı olan İslam kaynaklarında ifşası mümkün olmayan bazı şeyleri

açıklamaları vardır. Onun için İslam kaynakları ekseriye Süryani müellifleri ile karşılaştırılmışlardır. Bilhassa Mihael Türklerin menşeinden bazı Türk örf ve adetlerinden bahseder. Ancak İslam öncesi Türk âlemi hakkında İslam kaynaklarının görüşleri Süryani tarihlerine de geçmiştir. Bunlar Türk'ü insana benzemeyen acayip mahlûklar tasavvur ederlerdi.

Uygulamalar

- 1.Tika tarafından neşredilen Orhun Abidelerini inceleyiniz.
2. Türkistan coğrafyası ile alakalı harita çalışmasını yapınız.
3. Altın elbiseli adam buluntusunu Türk tarihinin başlaması açısından inceleyiniz.

Uygulama soruları

- 1.Orhun Abidelerinin Göktürk tarihi açısından önemi nedir?
- 2.Bizans kaynaklarında Göktürkler?
3. İslam kaynaklarında Göktürkler?

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

Göktürk tarihinin yerli kaynakları açısından günümüzde yetersiz belge bulunmaktadır. Bunların başında Orhun Abideleri gelmektedir ki bunlar, Göktürkler başta olmak üzere bazı boyların siyasi ve kültürel hayatlarının, dillerinin anlaşılması bakımından oldukça önem arz etmektedir. Abideler yanında Çin yıllıkları ve seyahat notları ile Bizans, Arap, Süryani müellifleri ve tarihleri Göktürk Devleti'nin temel kaynakları arasında yer almaktadır.

BÖLÜM SORULARI

- 1) Aşağıdakilerden Hangisi Göktürk tarihinin yerli kaynaklarındandır?
 - a) Süryani Kaynakları
 - b) İslam Kaynakları

c) Çin Kaynakları

d) Bizans Kaynakları

e) Göktürk Abideleri

2) Göktürk Harp Şekilleri İle alakalı bilgi veren Kaynak Aşağıdakilerden Hangisidir?

a) Zeyd ül- Ahbar

b) Müruc Uz-Zehap

c) Tactica

d) Beğ-ci-Şu Tarihi

e) Ebul Ferec

3) Göktürk Abideleri Hangi Tarihinde Bulunmuştur?

a) 1890, Heickel

b) 1893, Wilhem Thomsen

c) 1709, Strahlenberg

d) 1726, Wilhem Thomsen

e) 1889, Wilhem Thomsen

4) Göktürk Alfabesi Kaç Harflidir?

a) 13

b) 25

c) 34

d) 30

e) 38

5) W. Thomsen İlk Önce Göktürk Abidelerinde Geçen Hangi Kelimeleri Çözmüştür?

a) Tengri, Türk ve Kültegin

b) Böri, Kut, Yuğ

c) Tengri, Alp, Kağan

d) Kültegin, Bilge, Tonyukuk

e) Ötüken, Kağan, Kut

6) Aşağıdakilerden Hangisi Göktürkler Hakkında Bilgi Veren Ünlü Çin Kaynağıdır?

a) Chou Shu

b) Tactica

c) Ebul Ferec

d) Orhun Abideleri

e) Theopylactos Simokkattes

7) Göktürk Abidesinde Yazılış Şekli aşağıdakilerden Hangisidir?

a) Soldan Sağa, Aşağıdan Yukarıya

b) Soldan Sağa, Yukarıdan Aşağıya

c) Sağdan Sola, Aşağıdan Yukarıya

d) Sağdan Sola, Yukarıdan Aşağıya

e) Sadece Yukarıdan Aşağıya

8) Göktürk Abideleri Kim Tarafından Yazmıştır?

a) Kültegin

b) İlteriş

c) Yollug Tigin

d) Bilge Kağan

e) Tonyukuk

9) Göktürklerden Bahseden İlk İslam Kaynağı Aşağıdakilerden Hangisidir?

a) Tarih ül-Ümem ve'l-Mülûk

b) Kitab ül-Mesâlik vel-Memalik

c) Zeyd ül- Ahbar

d) Müruc Uz-Zehap

e) Ahbar ül –Büldan

10) Göktürk Abideleri İlk Defa Hangi Kaynakta Zikredilmiştir?

a) Tactica

- b) Zeyd ül- Ahbar
- c) Tarih-i Cihângûşa
- d) Ebul Ferec
- e) Beğ-ci-Şu Tarihi

Cevap Anahtarı: 1) e, 2) c, 3) c, 4) e, 5) a, 6) a, 7) e, 8) c, 9) a, 10) c

2. GÖKTÜRKLERİN MENŞEİ VE EFSANELER

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

1. Asya Hunları
2. Tabgaçlar
3. Göktürkler

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

1. Türk topluluklarını kurt başlıklı tuğ altında toplayan devlet hangisidir?
2. Göktürklerin güçlü bir devlet olarak ortaya çıkmalarının sebepleri neler olabilir?
3. Göktürkler nerede kurulmuşlardır?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
------	---------	---

Asya Hunları	Asya Hunlarını Göktürk tarihinin kökeni ve kuruluş süreci açısından değerlendirmek	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
Tabgaçlar	Tabgaçları Göktürk tarihinin anlaşılması açısından değerlendirme yeteneği kazandırmak	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
Göktürkler	Göktürkler hakkında değerlendirme yeteneği kazandırmak	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

Anahtar Kavramlar

İpek Yolu: Çin'den başlayarak Anadolu ve Akdeniz üzerinden Avrupa'ya kadar uzanan yoldur.

Budizm: Orta Asya da yaygın olan bir inanıştır. Farklı bakış açılarına göre din veya felsefi bir akım olarak değerlendirilmektedir.

GİRİŞ

Göktürk tarihinin daha iyi anlaşılması ve değerlendirilmesi açısından, yakından irtibatlı oldukları ve hem kökenleri hem de Çin coğrafyası ile alakaları bakımından Göktürklerin siyasi hayatından önce Hunlar ve Tabgaçlardan kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

2. 1- Asya Hunları

Türkler için tarih nerede, ne zaman başlar sorusuna net cevap vermek zor olsa da, son yarım yüzyılda yapılan araştırmalar M.Ö III binli yıllara kadar Türk varlığını geriye götürebilmiştir. Fakat ilk Türk devletinin hangisi olduğu açısından mesele halen çözülememiştir. İskitler (Sakalar) ve Çin’de kurulan Chou devletlerinin kimliği netlik kazanıncaya kadar Türk Devlet tarihini Çinlilerin Hiung-nu dedikleri Hunlar ile başlatmak gerekir. Eski Çin tarihçileri XIV – IV asırlar arasında bazen büyümüş bazen parçalanıp küçülmüş bir Hun Devleti’nin varlığından söz ederlerse de, bu dönemi aydınlatacak tarihi belge bulunamamıştır. Sadece M.Ö 822 yılında Hunların Çin’e yaptıkları saldırıyı ve Çin zaferini anlatan bir şiire rastlanılmıştır.

Çin’in kuzeyinde, Orhun ve Selenga ırmaklarının kaynak havzası olan kutsal Ötüken bölgelerinde bulunan ve tarihte bilinen ilk Türk devletini kuran Asya Hunları, M.Ö 318 yılında devletlerarası arenada gözükmeye ve rol oynamaya başladı. Hunların Orta Asya coğrafyalarında bağımsız bir güç haline gelene kadarki yaşadıkları süreç ve etrafındaki ülkelerin, toplulukların durumu devletlerini kurmalarında belirleyici amil oldu. Esası hayvancılığa dayanan ekonomileri Hunların tarih sahnesine çıkmalarında, aynı coğrafya ve kaderi paylaştıkları topluluklar üzerinde üstünlük tesis etmelerinde önemli bir faktördü. Nitekim belirli bir nüfus ve askeri kuvvete ulaştıktan sonra kendi yurtlarında üretilmeyen, ihtiyaç duydukları ürünleri elde etmek gayesiyle Çin’in en verimli bölgelerinden birisi olan Sarı Nehir havzasına devamlı akınlar yaparak ciddi ekonomik menfaatler elde etmeye başlamışlardı. Bu aynı zamanda Hun-Çin mücadelesinin başlamasına yol açtığı gibi, kendi kendine yetmeyen geçim kaynakları sebebiyle Çin’in kuzeyinde yaşayan Türk, Moğol asıllı birçok boyun Hunların sevk ve idaresine girmesine de sebep oldu.

Hunların ilk döneminde etraflarında devlet olarak güney-batıda Yüeciler, doğuda Tung-hular, güneyde ise Çin bulunmaktaydı. Yüeciler, Çin’i Orta Asya’ya bağlayan yollar ile mühim ticari şehirler üzerinde oturuyorlardı. Nen-şan sıradağlarına (Güney sıradağları) dayanan yaylalarda, bu ulu dağların kuzey eteklerinde hayvanlarını besliyorlardı. Atlı ve savaşçı kavim olan Yüeciler İpek Yolunu ve bu yol üzerindeki şehirleri kontrollerinde tutarak büyük gelir elde ediyorlardı. Tunghular ise, Hunlara nazaran sosyal ve kültürel açıdan oldukça geri olmalarına rağmen askeri olarak Hunların ilk döneminde daha güçlü idiler.

Hunların yıkılmalarında önemli rol oynayan Sienpi ve Wuhuanlar bu Proto-Moğol Tung-hular'dan neşet edeceklerdi.

Çin topraklarında da bugünkü Çin Ülkesi'ne ismini veren Çin Beyliği, Şi-huangdi idaresinde; Han, Cao, Wei, Çu, Yan ve Çi beyliklerini yıkarak M.Ö 221 yılında Çin'i tek bir idare altında birleştirerek kendi Çin Sülalesi'ni tesis etti. İdari, hukuki ve ekonomik alanlarda önemli reformlar yaptı. Ülkenin genelinde tek bir hukuku geçerli kıldı. Derebeyleri merkeze bağlayarak, merkezden illere, bucaklara doğru yeni bir teşkilatlanmaya giderek merkezi otoriteyi güçlü hale getirdi. Devlette önemli ıslahatlar yapan İmparator Şi-huangdi yeni tesis ettiği ordu ile harekete geçerek M.Ö 214 yılında Hunların elinden ekonomik açıdan önemli olan Ordos bölgesini geri aldı. Aynı zamanda eskiden Çin, Can ve Yan zamanlarında yapılan surları birleştirerek Çin Seddi'ni inşa ettirmeye başladı. Böylece kuzeyden gelen akınlara karşı ülkeyi koruma altına aldı.

Yüeciler, Çin ve Tunghular tarafından sıkıştırılan Hunlar, Ordos bölgesinin Çin tarafından alınmasından sonra siyasi ve ekonomik kaosla karşı karşıya kaldı. Bu durum her ne kadar T'u-man Tanhu* (Teoman) idaresinde Hunları çevresindeki devletlere karşı zor durumda bırakmış ise de, birlikte hareket ettikleri toplulukların, aynı sıkıntıları yaşamaları sebebiyle Hunlar etrafında daha da kenetlenmelerine yol açtı. Fakat bu arada M.Ö 210 yılında İmparator Şi-huangdi'nin ölmesi Çin'de iç karşılıklara sebep oldu ve bu durum Hunlara yeni fırsatlar doğurdu. Teoman Tanhu fırsattan istifade ederek kuzey Çin'e sefer açtı ve kaybettiği otlakları geri aldı. Böylece eski itibar ve gücünü tekrar kazandı. M.Ö 209 yılında kuruluş aşamasındaki Hun Devleti Teoman'ın oğlu (Mete)'un darbesi ile sarsıldı. Daha ayakları üzerinde yeni yeni durmaya başlayan Hun Devleti kısa süre içerisinde Tanhunun yanlış tercihiyle varlığını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Teoman, Ulu Hatun yani ilk eşinden olan büyük oğlu Mete'yi töre gereği tahtın varisi olmasına rağmen, kendi oğlunu Tanhu yapmak isteyen ikinci eşinin etkisi ve entrikalarıyla veliahtlıktan uzaklaştırmak istemiştir. Bunu da açıkça değil bir komplo ile yapma yoluna gitmiştir. Teoman'ın kinci eşi büyük gayeleri olan son derece muhteris bir kadındı. O, kendi amacı doğrultusunda eşinin fikrini ve davranışını değiştirmiştir. Amacı kendi oğlunu veliaht yapabilmektir. Fakat buna töre engel teşkil etmekteydi. Çünkü eski Türk devletlerinde taht veraset hukuku ancak hükümdarın ilk eşinden olan oğluna tahta çıkma hakkı tanıyordu. Eğer, hükümdarın ilk eşinden doğan oğulları çok

* Kaynaklarda T'u-man Tanhu olarak geçmesine rağmen, günümüzde yaygın olarak kullanıldığı Teoman Han şekliyle yer almıştır. Aynı durum oğlu Mo-tun (Mete) için de söz konusudur.

küçük yaşta, hasta veya malûl iseler, tahta hükümdarın diğer kardeşlerinden biri çıkmaktaydı. Bu duruma göre, tahta bulunan hükümdarın birinci eşinden oğlunun hatta kardeşlerin bulunmaması halinde ikinci eşinden doğan oğlunun tahta çıkma şansı olabilirdi. Teoman Türk töresi böyle emretmesine rağmen ikinci eşinden doğan oğlunu veliaht yapabilmek için Mete'yi feda etmek istemiştir. Fakat o, bunu açıkça yapmamıştır. Törenin, beylerin ve halkın baskısını kendi üzerinde hissettiğinden niyetini gizlemek zorunda kalmıştır. Bunun için Mete'yi devrin büyük güçlerinden Yüeçi Devleti'ne yapılan barış anlaşmasının teminatı olarak rehin gönderdi. Akabinde de Yüeçiler üzerine sefer için hazırlıklara başladı. Teoman'ın bu hareketi anlaşmanın bozulması ve Mete'nin öldürülmesi demektir. Çok iyi yetişen, hukuki olarak tahtın varisi olan ve gerek devlet erkânı gerek beyler gerekse ordu üzerinde büyük bir etkisi bulunan, aksakallıların kendisindeki cevheri gördüğü Mete, Hun başkentindeki sadık adamları ve devletin asli unsurları beyler tarafından babasının niyetinden haberdar edilmiş, Hun ordusu Yüeçi sınırına yaklaştığında meşhur beyaz atının çevikliği sayesinde kaçarak ülkesine dönmüş ve bu sayede babasının komplosundan kurtulmuştur. Artık Mete herkesin gözünde bir kahramandır. O, gösterdiği olağanüstü başarıyla sadece hayatını değil, devletin ve milletin itibarını da kurtarmıştır. Oğlunun konumu, beylerin, halkın nezdinde düşeceği durum karşısında Teoman geri adım atarak onu ordu komutanlığına getirmiş, böylece hadiseyi unutturmak, kapattırmak istemiştir. Mete ve devlet içerisindeki derunîler ise bu meseleyi asla unutmadılar. Artık Teoman'a olan güven sarsılmış, örtülü bir iktidar mücadelesi başlamıştı. Büyük bir birikimin ve uzun mücadelelerin sonunda kurulan devletin kaos yaşamasına müsaade edilmeyecekti.

Ordunun sorumluluğunu üstlenen Mete, Hun sarayında üstü örtülü otorite ve hâkimiyet tesis etmeye başladı. Rütbeli rütbesiz askerlerin de tam güven ve itaatini sağlamak için orduyu barış zamanlarında savaşa hazırlayan süre avlarını fırsat bildi. Mete ıslık çalan bir ok imal etti. Ucuna delik açılmış bir kemik takılarak yapılan ok atıldığında ışıltı andıran ses çıkarırdı. Atlı – okçu birliğinin eğitimi esnasında kendisi bu oku nereye atarsa, erlerin de hep birlikte o maddeyi vurmaları gerektiğini emretti. Bunu yapamayanın başını kesecekti. Avda, ıslık çalan ok nereye atılırsa oraya ok atmayan kimsenin başı hemen gövdesinden ayrılacaktı. Bizzat Mete, ıslık çalan okunu değerli atlarının birinin vücuduna attı ve bu anda maiyetinden okunu atmaya cesaret edemeyenleri idam ettirdi. O, kısa bir süre sonra oku ile kıymetli cariyelerinden birini vurdu. Bu defada maiyetinden bazıları (bu durum karşısında) donup kaldılar ve oklarını atmaya cesaret edemediler. Bunlar da Mete tarafından idam edildi. Bir

süre sonra Mete, av sırasında ıslık çalan oku ile babasının değerli atını vurduğu zaman, maiyeti istisnasız hep birlikte aynı hedefe ok attı. Bu durum üzerine Mete, maiyetine tamamen güvenebileceğini öğrendi. Sonra o, babası ile ava gitti ve Hun Hükümdarı olan babasına ıslık çalan okunu attı. Bütün maiyeti de aynı istikamete nişan aldı ve böylece Hun Hükümdarı Teoman öldürüldü. Bunun üzerine Mete, üvey annesini ve üvey kardeşini, kendisine itaat etmek istemeyen devlet büyüklerini idam ettirdi ve kendisi yeni Tanhu olarak Hun tahtına çıktı (209-174).

Mete idareyi ele aldığı zaman, Tunghular güçlerinin zirvesinde bulunuyorlardı. Mete'nin babasını öldürdüğünü ve bizzat tahta oturduğunu öğrenen Tunghular, Mete'nin babası Teoman'a ait 'bin li' (bir günde 500 km)^{*} koşan ata sahip olmak istediklerini bir elçi vasıtasıyla bildirdiler. Mete konuyu devlet meclisine getirdi. Onlar, Hunlar için böyle bir atın verilemeyecek kadar değerli olduğunu söylediler. Fakat Mete şöyle konuştu:

- Ben nasıl bir atı komşu bir devletten üstün tutabilirim?

O, (bir günde) 'bin li' koşan atı (Tunghu elçisine) teslim etti. Artık Tunghular, Mete'nin kendilerinden korktuğuna kani oldular. Onlar, Mete'nin cariyesini de istediklerini bildirmek için bir elçi (daha) gönderdiler. Mete tekrar danışmanları ile görüştü. Hepsi sinirlenmiş olarak bağırıldılar.

- Tunghularda ahlâk diye bir şey yok. Biz, onlara (hemen) saldırmayı teklif ediyoruz. Bunun üzerine Mete şöyle konuştu:
- Ben nasıl bir kadını komşu devletten üstün tutabilirim?

O, sevgili cariyesini tutu ve Tunghu elçisine teslim etti. Fakat Tunghu hükümdarının haksız istekleri daha da arttı. İki devlet arasında kullanılmayan büyük bir toprak parçası vardı. Burada sadece iki devletin askeri birlikleri bulunuyordu. Tunghular batıya doğru ilerlediler ve Hunlar ile aralarında bulunan ihmal edilmiş bu ülkeye saldırdılar.

Tunghu hükümdarı gönderdiği elçi vasıtası ile Mete'ye "benim ve senin sınırlarında askeri birlikler dışında insan bulunmayan bu toprak parçası, Hunlara çok uzak; ben bu toprak parçasına sahip olmak istiyorum" dedi. Mete tekrar danışmanlarına sordu: Bazılarının fikri,

^{*} Bir atın günde bu kadar mesafe koşması imkansız olmasına rağmen, Çin kaynaklarındaki ifade Çinlilerin Hun atlarını algılamaları bakımından önemlidir.

bu boş toprak parçası hem verilebilir hem verilemez şeklinde idi. Bunun üzerine Mete, hiddetle parladı ve şöyle söyledi:

Devletin temeli olan toprağı biz nasıl verebiliriz?

“Hem verilebilir hem verilemez şeklinde öğüt verenlerin hepsi, başlarını ayaklarının önünde buldu”.

Bu hadise ile dahilde tamamen otoritesini pekiştiren ve güçlü bir lider olarak milletlerarası arenaya çıkan Mete birbiri ardınca fetihlere girişir. İlk önce Çin yıllıklarında anlatıldığı üzere “Mete, hemen atına atladı. Devletin içerisinde kendisinden geri kalanı ölümle tehdit etti; doğuya doğru ilerledi ve Tunghulara saldırdı. Tunghular Mete’yi öyle küçümsediler ki, daha kendilerini bile hazırlayamadılar. Mete, ordusuyla yaklaştı ve hücum etti. Tunghu hükümdarını imha edencesine ağır bir bozguna uğrattı, malını ve servetini yağma etti” Tunghuları mağlup etti. Bu zaferle artık doğuda Hunların önünde hiçbir engel kalmamış oldu. Tunghular hâkimiyet altına aldıktan sonra Mete, kendilerini ve ülkelerini yakından tanıdığı Yüecilere yöneldi. Yüeciler Kansu bölgesinde Hunların Çin’e giriş yollarını kapatıyorlardı. Mete ordusunu tahkim ettikten sonra Yüeciler üzerine hücum etti. Ağır bir hezimete uğrayan Yüeciler topraklarını terk ederek batıya kaçtılar. Bu sayede İpek Yolu üzerinde kontrolü ele geçiren Mete asıl hedefi olan Çin için teşebbüse geçti. Evvela devletin kuzey ve kuzey batısında bulunan kavimleri de itaat altına alarak, arkasını emniyet altına aldı. Büyük at ve koyun sürülerini besleyen ve Hunların daha önce Çinlilere kaptırdıkları kuzey Çin’deki otlaklarını geri almak için Kuzey Çin’e girdi ve Ordos bölgesini ele geçirdi. Doğuya doğru ileri harekâtına devam eden Mete, Sarı Nehir’in doğusunda bulunan Yen ve Tai ülkesini kontrol altına aldı. Bu askerî harekâtın sonucunda hemen hemen bütün Kuzey Çin Hunların hâkimiyetine geçti. Ayrıca Çin’in kuzey bölgelerindeki bütün ticaret ve askerî ikmal yollarının denetimi Hunlara geçti. Bu durum, Kuzey Çin’in kaderini tayin için Mete ile Çin İmparatoru’nun karşı karşıya gelmesini kaçınılmaz kıldı. Nitekim Han Sülalesi’nin (Hanedanlığı’nın) kurucusu İmparator Kao, yaya olan 320 bin kişilik ordusuyla Mete’ye karşı harekete geçti. Bu, Çin’i yenerek Asya’nın en büyük gücü olduğunu göstermek için Mete’nin aradığı fırsat oldu.

İmparator Kao, Mete’ye on kişiden oluşan bir elçilik heyeti gönderdi. Bu, gerçek bir elçilik heyeti değildi; bu heyette bulunanlar birer casus ve gözlemci idiler. Bu casus ve gözlemcilerin asıl görevi, Hun ordusunun durumunu öğrenmekti. Bu elçilik heyeti,

imparatoru saldırıya özendirmek için ona durumunu zayıf göstermek isteyen Mete'ye, aldatma ve yanıltma taktiğini uygulama imkanı verdi. Esas askeri, ekonomik gücünü ve ağırlığını ormanlarda gizleyerek, karargâhında yaşlılar, çocuklar ile zayıf ve sıska atları bıraktı. Mete'nin bu yanıltma taktiğini anlamayan heyet döndüklerinde İmparatora gördüklerini anlatılar. Bu habere göre hareket eden İmparator daha sonra bunun bir aldatma olduğu ikazlarına rağmen harekete geçti. Mete'nin taktiği hedefine ulaşmış oldu. Akabinde Mete Çin ordusunu yıpratma, yıldırma ve pusuya düşürme yoluna gitti. Çin ordusunun üzerine on bin kişilik seçme bir birlik gönderdi. Bunların görevi Çin ordusunu yormak, yıpratmak ve pusuların kurulduğu mevkie çekmekti. Bu birlik beklenmedik zaman ve yerlerde Çin ordusunun karşısına çıkarak ani ve şaşırtıcı darbeler vurup onları yıpratıyor ve ansızın ortadan kayboluyordu. Çinliler Hunların darbe vurduktan sonra geri çekilmesini bir kaçış sanıyor ve onları hemen kovalamaya başlıyordu. Böylece yıpratılan Çin ordusu asıl pusunun kurulduğu yere çekilmiş oluyordu. Bu hileden haberi olmayan İmparator ise zafer kazanmış edası ile ilerlemeye devam ediyordu. Hem Mete'nin öncü birliği karşısında yıpranan, hem de o esnada hüküm süren ağır kış şartları nedeniyle Çin ordusu ağır ağır büyük bir felakete sürükleniyordu. Vur kaç taktiği ve soğuklar yüzünden oldukça yıpranan ordusuyla İmparator inatla ilerlemesine devam etti. İyi halde olmayan Çin ordusunun atlı birlikleri Pe-teng Dağı eteklerindeki yaylalara geldiği halde yaya birlikler çok geride kalmıştı. Bu büyük hata Çin ordusunu acı bir sonuca götürdü. Hun ordusunun nerede olduğundan habersiz ve tehlikeye açık Pe-teng yaylasındaki İmparator Mete'nin hilelerinin farkında değildi. Hızlı ve doğru hareket eden Mete ise mükemmel bir strateji ile Çin ordusunu adım adım takip etmiş ve onları istediği yere çekmişti. Abartılıda olsa Çin yıllıklarının kayıtlarına göre sayısı dört yüz bin atlı olan dört bir taraftan kare içine almıştır. Hun ordusunun her bir yönde bulunan atları farklı renkte temsil edilmiştir. Kuzeydeki birliğin atları kara(yağız), doğudaki birliğin atları demir kırı(göğümsü), güneydeki birliğin atları al(doru) ve batıdaki birliğin atları da ak(beyaz) idi.

Çin yıllıkları bu kuşatma sırasında İmparatorun nasıl bir tavır sergilediği hususunda bilgi vermemişler ise de, bütün yardım kaynakları kesilen İmparator büyük bir şaşkınlık yaşamıştır. Çin ordusunu avucunun içine alan Mete bütün orduyu inha etme ve Çin'i ele geçirme fırsatı yakaladı. Yedi gün süren kuşatmada morali tamamen çöken Çin ordusunda büyük bir yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. Yedi günün sonunda Mete hiç kimsenin beklemediği bir hareket yaparak Hun ordu saflarının birleştikleri yerden bir koridor açtı, büyük bir zillet ve utanç içindeki İmparatorun ordusu ile yavaş yavaş dışarıya çıkmasına izin verdi. Psikolojik olarak ezdiği İmparatoru teslim almak ve Çin ordusunu tamamen yok ederek Çin'i ele

geçirmek mümkün iken Mete'nin bu davranışı büyük bir merak konusu olmuştur. Oysa kalabalık ve geniş Çin ülkesinde Türk kavminin kimliklerini kaybederek Çinleşmesi endişesini taşıyan Mete Çin'i ezmeyi ve tahakküm altına almayı yeterli bulmuştur. Bu seferden sonra M.Ö 197 bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmaya göre:

- 1) Mete'nin kuzey Çin'de ele geçirdiği topraklar Hunlara terk edilecektir.
- 2) Çin her yıl Mete'ye ipekli kumaş, pirinç ve diğer yiyecek maddelerinden mümkün olduğunca çok gönderecektir.

Böylece kendisine gönderilen Prenses ile evlenen Mete Çin'i yıllık vergiye bağlamış, iki ülke arasında uzun yıllar sürecek ticari ilişkiler tesis etmiştir.

Mete ile birlikte kuruluşunu tamamlayan Hun Devleti güçlenmeye ve otoritesini Orta Asya coğrafyasına kabul ettirmeye başladı. Mete kısa sürede güçlü komşuları Yüeciler, Tunghular ve Çinlileri yenerek devletini imparatorluk haline getirip ülkenin sınırlarını doğuda Kore'ye, kuzeyde Baykal gölüne ve Ob, İrtiş, İşim nehirlerine, batıda Aral Gölü'ne, güneyde Çin'deki Wei Irmağı, Tibet Yaylası, Karakurum dağları hattına kadar genişletti. Bu durum Çin kaynaklarında şöyle ifade edilmiştir: "...Tanrının lütuf ve inayeti, subay ve askerlerimizin mükemmelliği ve dayanıklı atlarımızın üstün gücü ile düşmanlarımıza baş eğdirdik; Yüe-çileri mağlup ettik; bazılarının kafasını kestik, bazılarını diz çöktürdük (bazılarını tâbi hale getirdik). Bundan başka Lo-lan (Jo-jan), Vu-sun, Hu-chie (Oğuz) topluluklarıyla civardaki 26 krallığı egemenliğimiz altına aldık ve düzene kavuşturduk. Böylece, bunların hepsi büyük Hun ailesin bir parçası, yani 'Hun' oldu. Yay çekebilen ve kullanabilen bütün kavimler, bir tek aile halinde birleştiler. (Şimdi) bütün kuzey ülkesi barış içinde. Artık, silâhlarımı bırakıp, askerlerimi dinlendirmek ve atlarımı otlağa çıkarmak (besiye almak) arzusundayım. (Ayrıca) geçmişte olan olayları unutmak (eski hesapları kapatmak), eski antlaşmalarımızı tekrar yürürlüğe koymak istiyorum. Devletlerimizin sınırlarında oturan halklar güvenlik ve barış içinde yaşasın. Çocuklarımız korkusuzca ve serbestçe oynayıp büyüsün. Yaşlılarımız da endişesiz ve üzüntüsüz bir hayat sürsün. (Böylece) halkımızın, nesilden nesle böyle barış ve mutluluk içinde yaşamasını arzu etmekteyim. İç saray vezirimi (Hsi-fu Ch'ien), bu mektubu size sunması için gönderiyorum. Mektupla birlikte zat-ı devletlerinize bir deve, iki binek atı, iki takım araba atı sunmak istiyorum. Eğer imparator bundan sonra Hunların, Çin savunma duvarlarına yanaşmalarını istemiyorsa, subayları ile orada yaşayan halkın, (duvarlardan, yani Çin seddinden) biraz daha uzakta oturmaları için, emir buyursun".

Mete'nin oğlu Ki-ok (174-160) Hun Devleti'nin büyüklüğünü muhafaza etmeye çalıştıysa da, başkentteki Çinli prenses ve diplomatlar ile Hun hayat tarzına uymayan lüks yaşantının yayılması toplumda rehavete yol açtı. Özellikle oğlu Kün-çin (M.Ö. 160-126) zamanından başlayarak bu durum huzursuzluklara yol açtı. İlaveten dirayetli ve asker ruhundan uzak hükümdarların başa geçmesi de Hun iktidarının sarsılmasına, gücünün azalmasına sebebiyet verdi. Bu arada dâhili karşılıklar içerisinde bulunan Çin'de M.Ö 206 senesinde Liu-bang (ölümü M.Ö 195), Çin Sülalesi'ni yıkarak Xiang-yü'yü mağlup etti ve M.Ö 202 yılında kendini imparator ilan ederek Gao-zu adını aldı. Böylece M.S 221'e kadar devam edilecek olan Han Sülalesi Çin'e hâkim oldu. Han-gaozu Çang-an'ı devletin yeni payitahtı yaptı. Han Sülalesi'nin başa geçmesi ile birlikte Çin'de her alanda bir değişim ve yeniden yapılanma sürecine girildi. İdari akımdan memleketin bir kısmının yönetimini eski asilzadelere mensup olmayan yeni derebeylere verildi. Bir başka kısmı ise bucak ve illere ayrılarak memurların yardımıyla doğrudan doğruya merkezin idarisi altına alındı. Büyük mülk sahipleri memurlar ve âlimlerden orta tabaka oluşturuldu. Devletteki değişim zamanla kendini gösterdi ve siyasi, iktisadi, kültürel açıdan büyük çapta ilerlemeye yol açtı. Han Hanedanlığı döneminden itibaren başlayıp gittikçe gelişen monarşist, hukuki merkezi sistem zamanla Çin'in esas siyasi yapısı haline geldi.

Han Sülalesi Çin tarihinde çok önemli bir yer işgal etti. Öyle ki, Çin medeniyetine Han medeniyeti denildiği gibi, Çin'de yaşayanlara Han-ren (Çinli) ismi verildi ve yazı Han-zi (Çin yazısı) olarak tanındı. Han Sülalesi'nin ilk kuruluş dönemlerinde ekonomik ilerleme esas alındı. Nitekim sülalenin kurucusu Liu-bang, ekonomiyi canlandırmak için ordunun dağıtılıp askerlerin evlerine dönmesini ve çiftçilik yapmasını emretti. Halkın uzun süre bedelsiz çalışma mecburiyetini kaldırdı. Savaş döneminde kaçanların kendi yurtlarına dönerek ziraatçılık yapmalarını sağladı. Çok sayıda köleyi azat etti. Ayrıca sosyal ve ekonomik açıdan yenileşme faaliyetlerinin o sıralar oldukça güçlü olan Hun akınlarıyla akamete uğramaması için, onlara değerli hediyeler gönderip dünürlük tesis etti. İlaveten siyasi ve askeri ihtiyaçlardan dolayı aynı soydan olmayan beylikleri yok edip akrabalarını bey olarak tayin etti. Böylece ülke içerisinde her alanı kontrol edebilen güçlü bir merkezi yönetim oluşturmaya çalıştı.

Çin'de değişim yaşanırken Tanhu Mete'nin Asya coğrafyasının en büyük askeri gücü haline getirdiği Asya Hun devleti, bu konumunu M.Ö 140 yılına kadar muhafaza etti. Bu arada ekonomik refah ve zenginliğin getirdiği zafiyetler ile Çinle yakın ilişkiler sonucunda

değişen alışkanlıkların özellikle askeri ve siyasi alandaki menfi sonuçları belirli bir süre hissedilemediyse de, M.Ö 140 yılında Çin tahtına Wu-di'nin çıkması Hunlar ve Çinliler açısından yeni bir dönemin başlangıcı ve Hunların zayıflamaya başlayarak uzun sürecek gerileme, çöküş sürecine girmelerine neden oldu. Çin tarihinin önemli imparatorlarından birisi olan Wu-di, tahta çıktıktan sonra ülke dâhilinde devleti siyasi ve ekonomik olarak güçlendirmek, asayiş ve birliği sağlamak, haricte ise topraklarını genişletmek gayesiyle yeni düzenlemeler yaptı.

Çin İmparatorluğu M.Ö 140'da sadece asıl Çin'den ibaretti ve ülke, her biri kendi hükümdarı tarafından yönetilen tabi eyaletlere bölünmüş olduğu için birçok feodal özellikler gösteriyordu. Böyle olmakla beraber merkezi hükümet büyük çoğunlukla zadegân mensuplarından meydana geliyordu. Wu-di bütün bunları değiştirdi. Tâbi eyaletleri kaldırdı ve her eyaleti merkezi hükümetin yönetimine aldı. Beylerin nüfuzunu tamamen yok etti. Ayrıca Konfüçyuzim'a büyük önem vererek halkta düşünce birliği sağlamaya çalıştı. Bu politikanın sonucu olarak, Han Hanedanlığı'nın kuruluşundan beri ilk kez Çin keyfiyet ve ad olarak tam bir krallık haline geldi. Wu-di topraklarını genişletmek için gayret gösterdiği kadar, ülkedeki gücünü pekiştirmeye de çaba sarf etti. Çin'in güney batı bölgelerini ele geçirdi. Çin'in güneyindeki Min-yue, Nen-yue ve Dong-yue bölgelerindeki Yue-renleri (Yueliler) mağlup ederek Çinlilerin barış içinde yaşamasını sağladı. Kuzeyde yaşayan ve Çinliler için en büyük tehlike olan Hunları mağlup edebilmek için yeni politikalar oluşturdu. Özellikle bozkır şartlarına uygun Hun tarzında seçkin atlardan oluşan hafif süvari birlikleri kurdu. O zamana kadar Hunlara karşı hep savunmada kalan Çin Devleti, Wu-di ile birlikte saldırı siyaseti takip etmeye başladı. Hunlara karşı harekatı tek başına yapmaya cesaret edemediğinde müttefikler bulmaya çalıştı. Bunu gerçekleştirmek için de M.Ö 138 yılında Cang-çien'i elçi olarak gönderdi. Cang-çien'in vasıtasıyla Yüecilere, Hunlara karşı birlikte saldırmayı teklif etti.

İmparator, Yüeci yardımını beklerken Hunlarla görünüşte dost kalmanın gerekli olduğunu düşündü. Bunun için aradaki barış ve dostluk anlaşmasını yeniledi. İpek, kadifeden oluşan armağanlarla Tanhunun haremine bir Çin prensesi gönderdi. Aradan 5 yıl geçmesine rağmen, Cang-çien'den hiçbir haber alamayan İmparator batıdan gelecek yardımdan ümidini kesti. Hunları yenecekse bunu Çin'in tek başına yapması gerektiğine kanaat getirdi. Bununla beraber Hunlara karşı açıkça meydan okumayı göze alamadığından hile ile zafer elde etmeyi tasarladı. Hazırlanan plana göre Tanhu ve maiyeti kuzey sınırlarındaki küçük Ma-yi kentine,

veya At kentine gitmeye kandırılacak ve yapılacak saldırıyla orada ya tutsak edilecek, ya da öldürülecekti. Hun sarayına sözde Hunlarla kadar birliğı yapmak isteyen Ma-yi kenti yerlisi küçük bir tüccar gönderildi. Adam kentte depolanmış değerli mallardan söz ederek, hem kenti hem de malları büyük bir kolaylıkla ele geçirebilmelerini sağlamak için kendilerini kente götürmek üzere rehberlik etme teklifinde bulundu. Tanhu Kün-çin hemen tuzağa düştü. 100.000 kişilik ordu ile Ma-yi üzerine yürüyüşe geçti. Bu arada 300.000 kişilik Çin ordusu ülkeyi çevreleyen değişik yerlerine gizlenmiş, sessizce Hunların hedeflerine ulaşmalarını bekliyordu. Bir süreliğine Çin stratejisinin başarılı olacağı ve Hun ordusunun tam bir çember içine alınacağı umudu belirdi. Ancak Ma-yi'ye birkaç mil kala Hun Tanhusu birden bütün ovalara hayvan sürüleri yayılmış olduğu halde sürülere göz kulak olacak hiçbir çobanın görünmediğini fark etti. Durumdan şüphelenerek ileri yürüyüşü durdurdu ve küçük bir askeri ileri karakola saldırarak oradaki görevliyi ele geçirdi. Görevli Çinlilerin hileli planını Hunlara açıkladı. Bunun üzerine Tanhu ordusuyla geri dönerek kuzeye geri çekildi. Çin kuvvetleri peşlerine düşmelerine rağmen bir sonuç elde edemedi. Bu olaydan sonra Çin ile Hun İmparatorluğu arasında bütün köprüler atıldı ve yıllarca iki kavim arasında savaş eksik olmadı. Bu savaşlar iki tarafta büyük kayıplara yol açtı.

M.Ö 127 yılında Çin kuvvetleri, Hunlar için psikolojik ve ekonomik ehemmiyeti olan Ordos bölgesini ele geçirdi. M.Ö 126'da Kün-çin'in ölmesi Hun Devleti'nin belirgin bir şekilde çözülme ve bozulma eğilimlerini ortaya çıkardı. Bununla beraber yerine oğlunun geçmesi gerekirken, darbe sonucu kardeşinin çıkması da Hunlar arasında büyük huzursuzluğa, karışıklığa sebep oldu. Artık bir biri ardınca kifayetsiz, dirayetsiz kimseler Hun Tanhusu oldu. Hükümdarlıkları çok kısa sürdü. Ülkenin iç işlerinde ve savaşlarda sağlam bir politika yürütülemez hale gelindi. Devletin zayıfladığı M.Ö 140–87 yılları arasında Çin'de sadece bir imparator hüküm sürerken, Hun ülkesinde Tanhuluk tahtını Kün-çin dışında söze edilmeye değmeyen 7'den fazla kişi işgal etti. Bu liyakatsizlik devletin birçok kademesinde kendini göstermeye başladı.

M.Ö 124 yılında hafif süvari birliklerinden oluşan Çin ordusu, eskiden beri Hunların yaşadığı Kan-su bölgesine saldırarak Hunların bu sağ kanadındaki prensliğini mağlup etti. M.Ö 121'deki Çinli General Ho K'ü-ping'in komutasındaki ikinci saldırı ile Çinliler, batıya açılan Kaşgar'ın doğusu ile Kan-su'nun batısı arasındaki bölgeyi ele geçirdi. İmparator Wu-di ticaret yolunda kontrolü sağladı. Bunun sonucunda Hunlar iktisadi olarak büyük zarara uğradı. Değişik bölgelerde Çinlilerin saldırıları devam ederken M.Ö 123'den itibaren Hunlar

Go-bi Çölü'nün güneyinde, Çin sınırına oldukça yakın olan başkentlerini daha doğru bir ifade ile askeri karargâhlarını Go-bi Çölü'nün kuzeyindeki Orhun veya Selenga çanağındaki bir yere naklettiler ki, bu saldırıdan vazgeçip savunmaya geçtiklerini gösterdi. Artık Türkistan coğrafyasında Çin Devleti ile Hun Devleti arasındaki güç dengesi kesin olarak Çin lehine değişti.

Çin ordusunun batıdaki zaferleri ve Hun Devleti'nin güç kaybetmesi sonucunda, tâbi eyaletlerden bazıları Hunlardan koparak Çin hâkimiyetine girmeye başladılar. İmparator Wu-di yeni tabilerine büyük itibar göstererek onları rütbe, unvan, para ve toprakla ödüllendirdi. Ayrıca Wu-di, Çin İmparatorluğu'nun stratejik bakımından çok mühim bir şekilde topraklarını genişletti. Kuzeyde Hunlar ve Güneyde Tibetliler arasında bir hat çekerek Hunların askeri seferlerde Tibetlilerin desteğini almalarına mani olmaya çalıştı. Daha önemlisi de Çin'in güneyde Kaşgariya ve diğer bölgelerle doğrudan temasa geçmesini sağladı. Bunların yanında İmparator Wu-di, M.Ö 119'da Hunlara kesin bir darbe indirmeye karar vererek büyük bir ordu vücuda getirdi. Üstün silahlarla donanımlı ve çoğunluğu hareket kabiliyeti fazla Hun tarzında hafif süvarilerden oluşan ordu iki koldan harekete geçti. Kum fırtınası adı verilen savaşta Hunlar mağlup oldu. Güç ve nüfuzları kırıldı. Bu durumdan cesaretlenen Wu-di gönderdiği elçi vasıtasıyla Tanhuya kendisine tabi olması teklif etme cüretinde bulundu. Bu isteğe Tanhu büyük bir kızgınlıkla karşılık verdi ve elçiyi tutuklattı.

M.Ö 104 yılına geldiğinde Hun tahtına çok genç olduğu için 'Çocuk Tanhu' denilen yeni bir Tanhu çıktı. Çok geçmeden zalim bir kişilik ortaya koydu. Ülkede büyük bir huzursuzluk ve memnuniyetsizliğe yol açtı. Tanhunun yakın akrabalarından olan maiyetindekilerden birisi isyan bayrağını açtı. İsyancı, Çin sarayı ile irtibata geçerek tasarladığı darbe girişiminde kendisine yardım etmelerini istedi ve bunun karşılığında Han Hanedanı'nın sadık bir tebaası olacağına söz verdi. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen İmparator Wu-di, M.Ö 103'de gereken her türlü yardımı sağlaması için başarılı generallerden Caho-bu'nu yirmi bin kişilik ordunun başında Moğolistan'a gönderdi. Fakat isyan başlamak üzereyken Tanhu bu teşebbüsü öğrendi ve isyancıyı öldürdü. Çinliler geri çekildi. Artık çeşitli vesilelerle Çin, Hunların iç işlerine karışır duruma geldi. Çin İmparatorluğu bu devrede Cungarya, Tanrı Dağları, Turfan, Kuçar ve Yarkent gibi Hun topraklarını ele geçirerek Hun Devleti'nin batı bölgesinde gücünü ve prestijini arttırmayı başardı. M.Ö 100 yılında Çin İmparatorluğu ihtişamın zirvesindeyken, Hun imparatorluğu ise dâhili çöküntülerden kaynaklanan huzursuzluklarla uğraşmaya devam ediyordu. Hun tahtında Tanhular birbirini izlemiş ve hiç biri ne uzun süre tahta kalabilmiş ne

de dirayetli bir yönetim, bir kişilik gösterebilmişti. Bu devre içinde uzun yıllar Hun sarayındaki güç, tahttaki hükümrânın değil Wei-lu adındaki yetenekli bir Hun vatandaşının elinde idi. Wei-lu Hun asıllıydı fakat eğitimini Çin’de görmüş, Çin’i her yönüyle yakından tanımıştı. Hun başkentine ilk gelişi de, Çin İmparatorluğu’nun bir diplomatik göreviyle olmuştu. Hun topraklarına girişinden kısa bir süre sonra Tanhunun hizmetine girerek Çin ile olan bağlantısını koparmış, yalnız o zamanki Tanhuya değil, ondan sonrakileri de mahrem bir müşavir, resmi olmayan bir başbakanlık hizmeti gören yüksek bir mevkîye getirilmişti.

Çin İmparatoru Wu-di’nin M.Ö 87’de ölmesi Hun Devleti’nde bir toparlanmaya yol açıyorsa da, bu uzun sürmedi. Wu-di’dan sonra gelen imparatorlar da Çin siyasetinde belirgin bir değişikliğe gitmediler. Wu-di’nin bıraktığı yerden devam edilerek M.Ö 72–71 yılında Hunlar üzerine yeni bir sefer düzenlendi. Bu hareket Hunlar açısından bir nevi sonun başlangıcı oldu. Hun Tanhusu devletinin iyice ters dönen talihini düzeltmek için M.Ö 71 sonlarına doğru umutsuz son bir gayret gösterdi. Fakat bu seferi Çin’e karşı değil, yaşanan felaketlerin baş müsebbibi olarak gördüğü Wusunlara karşı açtı. Birliklerini Altay Dağlarından geçirip Cungarya’ya soktu ve Wusunlara ani bir saldırı yaptı. Baskın Wusunların pek beklemediği kış mevsiminde olduğu için halkın pek çoğunu esir etmeyi başardı. Şimdilik bu kadarıyla yetinmeyi uygun gören Hun Tanhusu, Wusun ana kuvvetleriyle çarpışmayı beklemeden Moğolistan’a dönmeyi karar verdi. Hun ordusu tam bu sırada, belki de Altay Dağlarını geçerken alışılmamış derecede büyük bir kar fırtınasına yakalandı. Çok fazla sayıda insan ve at öldü. Ülkeye asıl ordunun ancak %10’u dönebildi.

Bu felaketin haberi yıldırım hızıyla Orta Asya’nın geniş ovalarına yayıldı ve çoğu eskiden Hunlara tâbi olan topluluklar, uzun zamandan beri nefret ettikleri efendileri olan Hunlardan intikam almak için bu fırsattan sıcak sığına yararlanma yoluna gittiler. Hemen hemen aynı zamanda batıdaki Wusunlar, kuzeydeki Dinglinglar ve doğudaki Wuhuan ile Sienpiler bütün tâbilik bağlarını kopararak Hun topraklarına saldırmak üzere ordular gönderdiler. Öte yandan Çinliler de üç koldan harekete geçtiler. Hunların binlercesini öldürmek ve esir almak fırsatını buldular.

Felaket üstüne felaket olarak Hun Ülkesi’nin her köşesinde çekirge sürüleri afetiyle büyük bir açlık ve kıtlık baş gösterdi. İddia edildiğine göre bütün nüfusun 2/3 fazlası ile büyük baş sürülerinin yarısından çoğu bu açlık sonucu mahvoldu. Bir zamanlar Çin İmparatorluğu’nun ve Orta Asya’da yaşayan kavimlerin korkulu rüyası, kudretli Hun

İmparatorluğu dize getirildi. Özellikle M.Ö 60 – 58 yılları arasında hükümdar ailesine mensup olmakla birlikte zor ve hile ile Hun tahtına çıkan Tanhu öyle sert ve sevinmeyen birisi idi ki, bu yüzden ülkenin her yanında iç savaş başladı. M.Ö 58 yılında Tanhu intihar etmeye zorlanıp, tahta hukuki sahibi Ho-han-yeh çıkarıldı (M.Ö. 58-31).

Tanhu Ho-han-yeh vezirinin de telkinleri ile Çin hâkimiyetine girerek, bu güç mali durumdan kurtulmak istedi. Ho-han-yeh'in bu teklifi Hun Devlet Meclisi'nde sert tartışmaların yapılmasına yol açtı. Bir nevi Hunlar; her şartta istiklali savunanlarla, tek kurtuluş çaresi olarak istiklalden vazgeçip, mali bakımdan kurtuluş için Çin tâbiliğini görenler olarak ikiye ayrıldı. İstiklali feda etmek isteyen Ho-han-yeh ve taraftarları şu gerekçeyi ileri sürüyorlardı: " Bu olmamalı! (Devletlerin de) hem güçlü hem güçsüz zamanlar olur. Şimdi Çin ezici güce sahip. Şehir devletleri ile Wusunlar, tıpkı bir cariyeye gibi hep Çin'e bağlandılar. Tan-hu (Şan-yü) Tsu-t'e-ho zamanından beri devlet-bir daha birleştirilmeyecek şekilde bölünüyor. Bundan dolayı Çin'in üstün gücü karşısında boyun eğmek gerekir. Aksi takdirde tek bir gün bile rahat yüzü görülmez. Çin'in hâkimiyeti altında barış ve sükûnet bulunabilir. Yoksa teflikler içinde batıp gidilir. Acaba bundan daha iyi öğüt verilebilir mi?".

Liderliğini Ho-han-yeh'in kardeşi Sol Bilge Eligi Çi-çi'nin yaptığı istiklal taraftarlarının fikirleri ise şöyleydi: " Hunlar cesareti ve kuvveti takdir ederler. Bağımlı olmak ve kölelik onlara en adi bir şey olarak gelir. At sırtında savaşmak ve mücadele etmek süratiyle devlet kuruldu. Kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit cengâverler ölünceye kadar savaşmalı ki, varlığımızı devam ettirebilelim. Şimdi iki kardeş, taht için mücadele etmektedir. Sonunda ya büyüğü ya küçüğü devlete sahip olacaktır. Gerçi şimdi, Çin bizden daha güçlüdür; fakat (bu durumda bile) Hun ülkesini ilhak edemez! Niçin kendimizi Çin'e bağımlı kılalım? Atalarımızın devletini Çinlilere devredelim? Bu, ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. Böylece, komşu devletler arasında gülünç duruma düşeriz. Evet, bu suretle (Çin'e bağlanmak) sükûnet tekrar tesis edilebilse bile, kavimler arasında yeniden üstünlüğümüzü elde edebilir miyiz? Biz ölsek de kahramanlığımızın şöhreti artacak. Oğullarımız ve torunlarımız daima devletin hâkimi olacaklar".

Meclisteki bu tartışmadan sonra Ho-han-yeh ile onun Tanhuluğunu tanımayan, Çin tahakkümünü reddeden ve kuzey Moğolistan'da kendine bağlı kuvvetleri takviye eden Çi-çi arasında uzun bir taht mücadelesi başladı. Çi-Çi kardeşini mağlup ederek Orhon Nehri civarındaki başkenti ele geçirdi. Bunun sonucunda Hun devleti ikiye ayrıldı (M.Ö 54). Ho-

han-yeh'nin yönetimindeki Doğu Hun Devleti Çin tabiliğine girerken, Çi-çi'nin liderliğindeki Batı Hun Devleti ise Çu-Talas havzasında etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent kurarak M.Ö 36 yılına kadar bağımsızlığını muhafaza etti. Ho-han-yeh kendisine bağlı kütlelerle Çin'in kuzey batı sınır bölgesine yani Ordus, Ping-çu'ya çekildi. Çi-çi Tanhu ise Gobi'nin kuzeyinde Orhun-Selenga bölgesindeki bağımsız devletini güçlendirmek ve iktisadî imkânlarını artırmak ve hâkimiyetini batıya doğru yaymak gayesiyle M.Ö 51'de harekete geçti. Tanrı Dağlarının kuzeyi – Issık Göl havalesindeki Wusun'ları yenip; Targabatay bölgesindeki Ogurları, daha kuzeydeki Kırgızları ve İrtiş etrafındaki Dinglingleri tabiatına aldı. Etkisini Aral Gölüne kadar genişletti. Fakat Çin İmparatorluğu'nun Wusun'ları ve Kangkü Devleti'ni kendi yanına alıp harekete geçmesiyle Çi-çi'nin hâkimiyeti sona erdi. Hun başkenti Çin ordusu tarafından tamamen tahrip edildi. Başkentte ibretlik bir müdafaa yapılarak sokaklarda kanlı savaşlar verildi. Hun Tanhuluk sarayında oda oda çarpışıldı ve Çi-çi, yanında oğlu ve hatunu da dâhil saray mensuplarından bir grupta göğüs göğüse vuruşup hayatını feda etti (M.Ö 36). Böylece bağımsız Batı Hun Devleti sona erdi.

Türkistan sahasında M.S 18–46 yılları arasında güçlü devletadamı Yü Tanhu Hunlara yeniden bağımsızlık kazandırıp eski günleri andıran siyasi kuvvet elde ettiyse de, bu durum da uzun sürmedi. Yü'nün ölümünden sonra oğlu Pu ile yeğeni Pi arasında çıkan taht kavgaları Hunları tekrar kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırdı. Güney Hun Devleti Çin'e bağımlı kalarak Çin'in tayin ettiği Tanhular tarafından idare edildi. Kuzey Hun Devleti ise çevresindeki diğer kavimler mücadele ederek istiklalini korumaya çalıştı. Bağımsız bir siyaset takip edemeyen Güney Hun Devleti ayrıca Çin ile çevresindeki diğer kavimlere karşı mücadele eden bağımsız Kuzey Hun Devleti arasında tampon görevi yaptı. Kuzey Hun Devleti'nin siyasi varlığı, Wuhuan ve Siyenpilerin devamlı baskısı sonucunda Miladi 2. asırda sona erdi. Hun boyları Moğolistan'ı boşaltmak mecburiyetinde kaldı ve batıya çekilerek Kazak bozkırlarında yaşayan soydaşlarına katıldı. Çin hâkimiyeti altında yaşayan ve iç karşılıklar içerisinde bulunan Güney Hun Devleti ise 216 yılında Çin'in topraklarını işgal etmesiyle nihayet buldu.

Netice olarak kendisinden sonra kurulan Türk devletlerine teşkilat, zihniyet açısından temel teşkil eden ve tespit edilen ilk Türk devletini kuran Asya Hunları; Çin yıkıcı politikaları başta olmak üzere siyasi, askeri, iktisadî, kültürel, coğrafi, iklim ve tabii afetler gibi birçok sebepten ötürü, M.Ö 140'lı yıllardan başlayarak uzun bir sürecin sonunda tarihe karıştı. Fakat

Hun Devleti tarihin bilinmeyenlerle dolu derinliklerinde kalmışsa da, sonra kurulan Türk devletlerine temel ve model teşkil ederek bir nevi yaşamaya devam etmiştir.

2. 2- Tabgaçlar

Kuzey Çin sahasında yer alan Hun-Türk krallıkları bulunduğu sırada etrafta başka siyasi teşekküller kendini göstermiştir. Bunlardan birisi bizim Tabgaç dediğimiz, Çin yıllıklarında ise T'o-ba diye geçen devlettir. Bu devlet daha çok kuzey-batı Çin sahasında görünmüştür. Çin'deki Türk hâkimiyeti hemen hemen Kuzey Çin'de idi çünkü Güney Çin Türk hayat tarzına uygun değildi. Daha kuzeyde Juan-Juan kavmi olup, bunlar Avar denilen kavimdi. (Batıdaki Türk Avarlarla karıştırılmaları sebep olmuştur). Çinliler yerli yabancı bütün sülalelere kendileri birer ad veriyorlardı. Çin yıllıklarındaki bu güçlükten başka, çeşitli okunuşlar da durumu zorlaştırmaktadır. Bunlar Kuzey Çin sahasında teşekkül edip gelişirken, Çin'de son Hun sülalesi rol oynuyordu. 397-439 arası hüküm süren, Çinlilerin Pei-liang adını verdikleri son Hun-Türk ailesini ortadan kaldırıp, Hun hâkimiyetine fiilen nihayet veren Tabgaç hükümdarı Tao'dur. Şu halde M.Ö. IV. yüzyıldan M.S. V.asır ortalarına kadar hüküm süren Asya'daki Hun-Türk hâkimiyeti Türkler tarafından sona erdirilmiştir. Yedi yüz yıllık bu hâkimiyeti takip eden Tabgaçlar, Hunlarla Göktürkler arasında bir geçiş dönemidir. Tabgaçlardan sonra Göktürkler teessüs edecektir.

Tabgaçlar uzun müddet soy bakımından münakaşa mevzuu olmuştur. Birçok Çin tarihi mütehassısı, keza Moğolca ihtisası olanlar tarafından Moğol addedilmişlerdir. Daha sonraki etnoğrafik tetkiklerden, Tabgaçları vücuda getiren oymakların mühim kısmının Moğol olduğu anlaşılmıştır. Bu konuda en iyi tetkikler, vaktiyle Ankara Üniversitesi'nde de bulunan W. Eberhard tarafından yapılmıştır. Eberhard Tabgaçlar devletini vücuda getiren oymakları birer birer tetkik ederek, %60'ına yakın kısmının Moğol menşeli olduğunu ortaya koymuştur. Çin yıllıklarına dayanılarak ortaya konan bu hükümden, Tabgaç Devleti'nin bir Moğol devleti olduğu ortaya çıkmaz. Zira bu bir imparatorluktur. İçinde Moğol, Çinli, Koreli vs olabilir. Fakat hâkim unsur Türk olup devletin kurucusu Türk idi ve Türkçe konuşuluyordu. Bundan başka Çin yıllıkları Tabgaç hükümdar ailesini Asya Hunlarına bağlarlar. Bunlar Asya Hunlarına bağlı, federatif idareye sahip bir Türk zümresiydi. Türkler kalabalık bir kavimdirler. Sadece Oğuzlar 8-10 devlet kurmuşlardı. Ancak yabancı diyarlardaki imparatorluklarda sayıca daima üstün değillerdi. Buna rağmen imparatorluk kurmalarında; kahramanlıkları, devlet kurma ve nihayet hukuk nizamı koymak hususundaki kabiliyetleri

belli başlı sebeplerdendir. Böylece Tabgaçların %60 Moğol oluşu, devletin mahiyeti hakkında şüphe uyandırmamalıdır. Çinliler bu yeni Türk siyasi teşekkülüne T'o-ba demişlerdir. Bu kelimenin Çince ile ilgisi şüphelidir, Moğolca da değildir. Türkçe Tabgaç kelimesinden gelmiş olmalıdır. Tabgaç Türkçede “tapmak”tan, asil, muhterem, saygıdeğer mânâsındadır. Kaşgari XI. asırda “Tabgaç, Çin ve Türklerin bir kısmıdır” diyor. Yani Tabgaçların oturduğu sahaya da aynı adı veriyor. Bu ufak bir değişiklikle Bizans kaynaklarında Taugast diye geçer. Taugast’tan haber deyince, Tabgaç hâkimiyetindeki sahalar kastedilmektedir. Tabgaç şekli Türklerde aynı mânâda kullanılmıştır. Karahanlılarda Tamgaç, Tavgaç ve Tafgaç diye bir unvan, tabir vardır. Bu unvanda görülen ses değişmesi de kaideye uygundur.

Bütün bunlar bu devletin Türk olduğunda şüphe bırakmıyor. Zaten bugünün umumi kanaati de öyledir. Bu büyük Türk devleti IV. asır sonlarına doğru Kouei adında bir Türk başbuğu tarafından 386 yılında kurulmuştur. Önceleri küçük oymaklar halinde kendi reislerine tabi yaşayan Türkleri bu hükümdar derleyip toplamış, tek idareye almıştır. Devletin merkezi Kuzey Çin’de Tai bölgesidir. Kouei daha sonra Türkler için ideal bir hayat sahası olan Ordos bölgesine yönelmiş ve burasını Çin hâkimiyetinden zorla koparmıştır. Sonra doğu istikametine ilerleyerek Pekin yakınlarına kadar olan toprakları devletine katmıştır. Böylece Tabgaç Devleti’nin yükselme devri 470’e kadar devam etmiştir. Tabgaç Devleti güney ve doğuda genişlerken, kuzeylerinde de Juan-juanlar geliyordu. Bu iki kuvvet arasında ihtilaflar çıkacağı, aralarında çatışmalar olacağı tabii idi. Nitekim aralarında çatışmalar başlamıştır.

Tabgaç hükümdarları arasında Sseu diye geçen Kouei’nin halefi bilhassa Çin üzerinde büyük baskı yapmış, Çin İmparatorluğu’nun başkenti Lo-yang’ı zaptetmiştir. 423’te ölünce yerine oğlu şöhretli Tao geçmiştir. Tao, Tabgaçların en büyük hükümdarı olmuştur. Bu, önce Juan-juanları hezimete uğratıp kuzeyden gelen baskıyı hafifletmiş, onları durdurmuştur. Civarda bulunan küçük Hun devletlerini birer birer kendine bağlamıştır. Kansu’daki son Hun devletini de 439 yılında ortadan kaldırarak Tabgaç hâkimiyetine sokmuştur. Tao uzun hükümdarlığı zamanında büyük bir kudret halinde ortaya çıkmış, Kuzey Çin’e hâkim olmuştur. Bununla da iktifa etmeyerek, Çin için hayati önemi haiz İpek Yolu’na el attı. İç Asya’daki şehir krallıklarını kendisine bağlamaya başladı ve bunu 448’de tamamladı. Bu suretle İpek Yolu’nun muazzam varidatı Türklere intikal etti. Bu şehir devletlerine muhafızlar tayin ederek, muntazam yıllık vergi almakla yetindi.

Tao bilhassa süvarilere ehemmiyet vermiş, Türk ordusunun teşkilat ve ruh bakımından bozulmamasına şuurlu olarak itina etmiştir. Türklerin rakibi ancak Çin'dir, Çin'in de kuvveti kalabalıktır. Tao eski Türk nizamını devam ettirmiştir. Tao'ya göre "Türk süvarileri kurt, kaplan, Çinliler tay, düve gibidir". Bunlar bir iş yapamaz hâkimiyet bizde kalır demektir. "Çin bizce bir devlet olarak problem değildir, ancak bu pozisyonun muhafaza edilmesi lazımdır" diye tavsiye ediyordu. Bundan dolayı devletin asıl sıklet merkezini bozkırda tutmuş, güneydeki Çin şehirlerine yaklaşmamış devletin merkezini güneye taşıması hakkında yapılan tavsiyelere katıyen yanaşmamıştır. Bu sebeple birinci sınıf bir Budizm düşmanıdır. Budizm'in Türk cemiyetinde yaptığı tahribatı yakinen bilmiştir. Her yerde Budist rahiplerini takip ettirerek dünya işleriyle ilgilerini kesmiştir. Budistlerin mukavemetinde herhangi bir budistin mabetleri dışında faaliyet gösterirse takibata uğrayacağını ilan etmiştir. İşte bu devir Tabgaçların en parlak zamanıdır.

Ancak bu durum böyle devam etmemiş halefleri devrinde iş tersine dönerek bunlar Budizm'i himaye eder olmuşlardır. Tao'nun torunu Siun zamanında 452-465 Budizm itibar kazanmıştır. Tao'nun aldığı önleyici tedbirler kaldırıldıktan başka Budizm'i himaye eder kanunlar çıkarılmaya başlandı. Eski Türk adet ve aneleri ihmal edildi. Budizm süratle yayılmış, Budist sanatı da büyük hamle yapmıştır. Budist sanatının parlak devri Türk himayesine tesadüf eden devirdir. En güzel Budist sanat eserleri Çinlilerin Wei adını verdikleri bu sülale devrinde yapılmıştır. Sanat tarihinde Wei sanatı aslı hususi devir bu Türk himayesi devridir. Budizm çiçeklenirken Türkler muvaffakiyetler de elde ediyorlardı. Juan-juanlar yenilmiş, Çinliler başkaldıramaz olmuşlardı. Bazı Çin şehir ve bölgeleri de zaptedilmiştir. Lakin artık Türk kuvvetinin çökme alametleri de görülmeye başlamıştı. 470'de Tabgaç hükümdarı Budist mabedine rahip olmak için hükümdarlığı terk etti. Yerine geçen oğlu Hong uzun zaman hükümdarlık yapmış 471-499, icraat olarak bütün kuvvetiyle Budizm'i himaye etmiştir. Hong devrinde Budizm büsbütün yayılarak Tao'nun düşündüğü tahribat gerçekleşmiştir. Budizm sanatının en nefis yadigârları daha ziyade bu devirden kalmıştır. Ancak bütün bunlar Tabgaç Türk idaresinin aleyhinde olmuştur. Tabgaç Türkleri yavaş yavaş Budizm gayretiyle Çinleşmişlerdi. Çince öğrendiler, Çinlilerle akraba oldular, bu suretle Çinleştiler. İmparator Hong bütün bunları elinden geldiği kadar destekliyordu. Nihayet Hong devlet merkezini Çin'in tam ortasındaki Lo-yang'a nakletti. Bütün bunların üstüne Türk dilini de yasak etti, resmî yazışmalardan Türkçe ibareleri çıkarttı. Eski Türk örf, âdet ve anelerini, yani Türklükle ilgili bütün hatıraları resmen yasaklayan bir emrini 495'de ilan etti. Artık bu

tarihten sonra biz Tabgaçları Türk tarihi açısından ele almıyoruz. Zira bu devlet Türklük vasfını yitirmiştir. 495'den sonraki Çinlileşmiş Tabgaç Devleti Budizm'in bir numaralı hamisi kesilmiştir. Tabgaçlar VI. asrın I. yarısında doğu ve batı Wei'ler olmak üzere ikiye ayrıldılar, zayıfladılar. Yer yer Juan-juanlarla da mücadeleye giriştiler. Çin hâkimiyetine girerek yok olmaya yüz tuttular.

Bu suretle Asya Türk tarihinde Hunlardan sonra ikinci bir toplanmayı temsil eden Göktürklerle doğru geçilmektedir.

2. 3- Göktürkler

Göktürk Devleti'nin tarihi Türk tarihi için olduğu kadar, dünya tarihi nokta-i nazarından da ehemmiyetlidir. Çünkü ilk defadır ki TÜRK adı bir cemiyetin, bir devletin resmi adı olmuştur. Bu imparatorluğu takip eden devirlerde artık Türk adı yayılmış, bütün Türklük dünyasında bu şuur hâkim olmuştur. Gerçi bu devletin ortaya çıktığı VI. asırdan önce de Türkler mevcuttu. Asya Hunları, Mete (Mo-tun) bilindiği gibi Türk idiler. Asya Hun İmparatorluğu'nun bir parçası olan Batı Hunları da Türk'tür. Dilleri Türkçe, âdet ve ananeleri Türk olan bir sürü kavim Türk adıyla değil, başka adlarla anılıyordu. İşte Göktürklerle ilk olarak Türk adı ortaya çıkmış, türlü Türk devletleri ve boyları artık hep bu adla isimlendirilmiştir. Fakat bundan sonra da, özel kavim adları Türk boylarına isim olmakta devam etmiştir. Mesela Türk olduklarından hiçbir şüphe bulunmayan Oğuzlar, Peçenekler, Kumanlar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Selçuklular ve nihayet Türk tarihinin en şanlı devrini teşkil eden Osmanlılar Türk'ten başka adla isimlendirilmişlerdir. Keza Göktürk Devleti bir cihan politikası gütmüş, Uzakdoğu ile Yakındoğu arasında iktisadi, ticari ve siyasi sahada bir aracı rolü oynamış; Çin ve Bizans'la temas kurmuş, bir Bizans elçisinin Göktürklerle gönderilmesiyle, Orta Asya ile Bizans arasında münasebetler bu devirde başlamıştır.

Türk dünyasının Göktürklerle çok sıkı bir münasebeti vardır. Biz birinci dereceden Göktürklerin ahfadıyız. Bununla beraber Asya'da başka pek çok Türk kavmi vardır. Kanglı, Kırgız, Kimek kalabalık Türk kütleleridir. Anadolu Türklüğü sayılan bu kavimlerden çok, direkt olarak Göktürk yolu ile Türk'tür. Bizim bakımımızdan önemli olan diğer bir sorun da dilimizdir. Konuştuğumuz dil Göktürkçeye dayanmaktadır. Meşhur Orhun Abidelerine en

yakın dil Anadolu Türkçesidir. Göktürklerle bugünün Türk dünyası arasında üçüncü bağ teşkilattır. Sonraki Türk devletlerinin idare, ordu, maliye ve teşkilatı hep bu devlet teşkilatının devamıdır. Göktürk Devleti'nin yıkılışından sonra Türkler dinlerini, hayat tarzlarını, çok şeylerini değiştirmişlerdir. Fakat devlet teşkilatındaki eski izler devam etti. Büyük bir idareci reis manasında olan “beg” bugün mânâsını değiştirmiş olarak Anadolu’da ve Türkçemizde yaşamaktadır. Göktürk tabirlerinden olan “han, hakan” sonraki Türk devletlerinde ve bilhassa Osmanlılarda, mesela Yavuz Sultan Selim Han’daki kullanışı gibi, hep o eski hatıra ile ilgilidir. Bu devlet çözüldükten sonra Türkler bir yelpaze gibi dağılarak, onun hatıralarını yaşattılar ve devam ettirdiler.

Göktürk Devleti kurulduğu dönemde, Çin hanedanlar arasındaki çekişmeler ile boğuşuyordu. Türkler tarafından Kuzey Çin’de kurulan Tabgaç Devleti V. yüzyılda Doğu Asya’nın en güçlü devleti haline gelmişti. Bu devlet zamanla Türk kültüründen uzaklaşarak Çinlileşmeye başlamış ve Wei adını almıştı. Wei devleti, 534 yılında Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldı. Doğu kısmı 550 yılında yıkıldı ve yerine Kuzey Ch’i devleti geçti. Batı kısmı ise 557 yılında Chou hanedanına yerini bıraktı. Orta Asya’da ise Juan Juan’lar en önemli güç olarak kendini gösteriyordu. Maverâünnehir ve Semerkand bölgesinde ise 350’li yıllarda Juan Juan’lardan ayrılan Akhunlar bulunuyordu. Daha uzak bölgelerde ise İran coğrafyasında Sasani İmparatorluğu; Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu’da Doğu Roma İmparatorluğu hüküm sürmekteydi.

Çin yıllıklarının ittifakla belirttiğine göre, Göktürklerin menşei Hunlara dayanmaktadır ve soyadları Aşina’dır. Göktürklerin menşeinin Hunlara bağlanması konusunda Çin yıllıklarında iki değişik kayıt bulunmaktadır. Birinci kayıta “Hunların başka bir soyu”, ikinci kayıta Suo ülkesinde yani “Hunların kuzeyinde bulunma” yer almaktadır. Çin kaynaklarında Göktürklerin menşei ile ilgili kayıtlarda “kurttan türeme” ve “Suo ülkesinden çıkma” olarak özetleyebileceğimiz efsanevi rivayetler de mevcuttur.

“Kurttan türeme” rivayetine göre: Türkler komşu bir devletin saldırısına uğramış ve on yaşında bir erkek çocuk dışında tamamen katledilmişti. Düşmanlar çocuğu çok küçük olması sebebiyle öldürmemişti. Çocuğu elleri ve ayaklarını keserek bir bataklığa atmışlardı. Bataklıkta bir dişi kurt vardı; kurt bu çocuğu besleyip büyüttü. Sonra kurt ile çocuğun ilişkisi sonrasında kurt hamile kaldı. Komşu devletin kralı çocuğun sağ olduğunu öğrenince, tekrar adamlarını gönderdi. Gelenler hem kurdu hem de çocuğu öldürmek istediler; fakat kurt

Turfan ülkesinin kuzey batısındaki dağa kaçtı. Dağın içinde bir mağara vardı; mağaranın içinde dört tarafı dağlarla kaplı geniş bir ova bulunuyordu. Kurt burada saklanarak on erkek çocuk doğurdu. Bu çocuklar büyüyünce dışardan kızlarla evlendiler ve çok sayıda çocukları oldu. Her nesil kendine bir soyadı aldı, biri de kendine Aşina ismini aldı. Birkaç nesil sonra mağaradan çıkarak Altay Dağlarının güney eteklerinde Juan Juan'lara vassal olarak demircilikle uğraşmaya başladılar. Türkler, önceleri Altay dağlarının kuzey yamaçlarındayken, sonraları güney yamaçlarına geçtiler. Altay dağının şekli miğfere benzediği için ve geleneklerine göre miğferin karşılığı T'u-chüe olduğu için kendilerine bu ismi aldılar.

“Suo ülkesinden çıkma” rivayetine göre: Türkler Hunların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıktılar. Önderleri A-p'ang-pu idi. On yedi kardeşiler ve hepsinin uzuvları eksikti. İçlerinden İ-chih-ni-shih-tou kurttan doğmadı. Diğerlerinin karakterleri aptalca olduğundan ülkeleri yıkıldı. Ni-shih-tou yağmura ve rüzgâra hükmedebiliyordu. Yaz ruhunun ve kış ruhunun kızları ile evlendi; bu kızlardan birinden dört çocuğu oldu. Büyük oğlanın adı Na-tou-liu Şad idi. Ateşi icat etti ve bu sebeple onu reis seçtiler. Unvanı T'u-chüe idi. On karısı vardı. Aşina onun en küçük karısının oğludur. Na-tou-liu Şad öldüğü zaman yeni reisi seçmek için yarışma yapıldı. Ağaca doğru en yükseğe zıplayan reis olacaktı. Aşina'nın oğlu en küçükleriydi; fakat en yükseğe o zıpladı. Neticede reislik ona geçti. Unvanı A-hsien Şad olmuştu. Ona T'u-men (Bumin) dediler.

Atatürk'ün isteği üzerine ressam İbrahim Çallı tarafından yapılan “Ergenekon 1” isimli tablo.

Uygulamalar

1. Asya Hunlarını teferruatlı olarak inceleyiniz.
2. Türk destan ve efsanlerine bakınız.
3. Eski Türkler de kut anlayışını araştırınız.

Uygulama Soruları

1. Tabgaçlar kimdir?
2. Kurt eski Türklerde neyi ifade etmektedir?
3. Dağ eski Türklerde kült olarak ne anlama gelmektedir?

Bu Bölümde Neler Öğrendik Özeti

Hunların devamı olarak ortaya çıkan Göktürk Devleti, VI. ve VIII. yüzyıllar arasında Mançurya'dan Karadeniz'e kadar uzanan geniş coğrafyada hüküm sürmüş bir Türk devletidir. Göktürkler, Doğu Sibiry'a'daki Yakut Türkleri ile batıda Ogur (Bulgar) Türklerinin dışında kalan bütün Türk topluluklarını "Kurt Başlı Tuğ" altında toplamış ve Türk Birliğini kurmuştur. Göktürk Devleti, Türk adıyla kurulan ilk devlet olması sebebiyle, milletimize isim verme şerefine sahip olmuştur. Türk tarihine ve edebiyatına ait ilk Türkçe belgeler olan Orhun Abidelerini bırakmış olmaları, Göktürklerin önemini bir kat daha artırmıştır.

BÖLÜM SORULARI

1) Göktürklerin Menşei Kimlere Dayanmaktadır?

- a) Uygurlar
- b) Karluklar
- c) Hunlar
- d) Tabgaçlar
- e) Juan-juanlar

2) Aşağıdakilerden Hangisi Göktürklerin Yaratılış Destanlarındandır?

- a) Kurttan Türeme
- b) Dağı Delme
- c) Dede Korkut
- d) Sihirli Geyik
- e) Göç

3) Göktürkler İlk Hangi Devleti Yenerek İstiklâllerini Kazandılar?

- a) Çinliler
- b) Oğuzlar
- c) Juan-juanlar
- d) Uygurlar

e) Kırgızlar

4) Asya Hun Tanhuları olan Çi-çi ve Ho-han-ye'yi Siyasi görüş yönünden birbirinden ayıran özellik nedir?

a) Çi-çi'nin Çin esaretine Girmek İstemesi

b)Çi-çi'nin Bağımsızlık taraftarı Olması

c) Ho-han-ye'nin Kendisine Bağlı Boylarla Batıya Gitmesi

d) Çi-çi'nin Sert tabiatlı Olması, Ho-han-ye'nin Sakin Tabiatla Olması

e)Ho-han-ye'nin Mücadeleci Bir Tan-hu olması

5) Tanhu Mete (Mo-tun)'nin Çin ile İmzaladığı Anlaşmanın Tarihi Aşağıdakilerden Hangisidir?

a) M.Ö. 191

b) M.Ö. 174

c) M.Ö. 197

d) M.Ö. 195

e) M.Ö. 176

6) Türkistan sahasında M.S 18–46 Yıllarıarasında Hunlara Yeniden Bağımsızlık Kazandıran Devletadamı Kimdir?

a) T'u-man

b) Yü Tanhu

c) Ki-ok

d) tanhu Pi

e) Mo-tun

7) Güney Hun Devleti Hangi Tarihte Son Bulmuştur?

a) M.Ö. 155

b) M.S. 40

c) M.S. 216

d) M.S. 100

e) M.S. 145

8) Asya Hunları Devletlerarası Arenada Ne Zaman Gözükmeye ve Rol Oynamaya Başladı?

a) M.Ö. 318

b) M.S.100

c) M.Ö. 155

d) M.Ö. 174

e) M.Ö. 191

9) Aşağıdakilerden Hangisinde Tabgaçların Çin Yıllıklarında Geçtiği Şekil Doğru Olarak Verilmiştir?

a) Tabe-o'Li

b) Tuk-ü-e

c) Ava-oe

d) Tab-e-li

e) T'o-ba

10) Mo-tun (Mete)'un Savaştığı Çin İmparatoru Kimdir?

a) Kün-çin

b) Hi-en

c) Wu-di

d) Kao

e) Ho K'ü-ping'in

Cevap Anahtarı: 1) c, 2) a, 3) c, 4) b, 5) c, 6) b, 7) c, 8) a, 9) e, 10) d

3. DEVLETİN TEŞEKKÜLÜ VE GÜÇLENMESİ

Bu Bölümde Ne Öğreneceğiz

1. Göktürklerin devlet olarak nasıl ortaya çıktıkları
2. Göktürk Devleti'nde Mukan Kagan dönemi
3. Göktürklerin güçlenme süreci

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

1. Göktürklerin kurulmalarında etkili olan faktörler nelerdir?
2. Göktürklerin Türk tarihi açısından önemi nedir?
3. Göktürklerin dünya tarihine katkıları nelerdir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Göktürklerin devlet olarak nasıl ortaya çıktıkları	Göktürklerin kuruluş süreci hakkında değerlendirme yapabilme yeteneği kazandırmak	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
Göktürk Devleti'nde Mukan Kagan dönemi	Mukan Kagan dönemi hakkında farklı bakış açıları geliştirerek değerlendirme yapabilmek	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
Göktürklerin güçlenme süreci	Göktürklerin güçlü devlet teşekkülünün oluşum süreci hakkında analiz yapmak	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

Anahtar Kavramlar

Yabgu: Yabgu, Türk teşkilatında yüksek derece bir unvandır ve Kagandan sonra gelir.

Tu-kin: Türkçede dua edilen yer manasına gelmektedir.

Tegin(Tigin): Tegin prens demektir ve hanedanın erkek üyelerine verilen unvandır.

Giriş

Göktürk Devleti'nin kuruluşu hakkında Çin kaynaklarında hayli tafsilatlı malumata sahip bulunuyoruz. Çinliler tarihte Türk adını resmi devlet ismi olarak alan bu Türk Devleti'nin büyük kumandanlarının hal tercümelerini dahi nakletmişlerdir. Bilhassa Doğu Göktürkleri hakkında pek fazla tafsilat vermektedirler. Bu Türk devletini diğer sayısız Türk devletlerinden ayırmak için Göktürkler veya Köktürkler diyoruz. Çünkü Türk Devleti'nin idarecileri de kendilerine bazen Göktürk diyorlardı.

3. 1- Devletin Kuruluş Aşaması

Tarihte Türk adıyla ortaya çıkan ve bizim Göktürk dediğimiz devletin kurucusu Bumin veya Çin kaynaklarındaki şekline göre T'ou-men dir. Bumin, devleti kurarken yalnız değildi. İstemi adında bir kardeşi vardı. Bir rivayete göre bunlar Tu-wu adlı bir zatın çocukları idiler. Bir başka rivayete göre ise Tu-wu babaları değil onların atasıydı.

Göktürkler hakkında ilk mühim haberleri biz Chou-shu adlı Çin yıllığından alıyoruz. Göktürkler kurulduktan sonra kuzey Çin'de bu adı taşıyan bir hanedan hâkim olmuştur ve bu eser onların tarihidir. Devlet haline gelen Göktürkler hakkında ilk bilgiyi bu eser verir. Buna göre Bumin ile İstemi'nin atası Tu-wu bir de unvan taşıyordu. Ye-hu diye geçen bu unvan Ta-ye-hu diye anılıyordu. Ye-hu Türkçe Yabgu demektir. Yabgu, Türk teşkilatında yüksek derece bir unvandır ve Kagandan sonra gelir. Önce Kagan vardır. Bundan sonraki ikinci unvan ise Yabgu'dur. Yabgular umumiyetle devletin bir kesimine hâkim idiler. Yabgu, Oğuzlar zamanında doğrudan doğruya hükümdar anlamına geliyordu. Aynı unvan Türkler Müslüman olduktan sonra da devam etmiştir. Selçuk'un oğlu da Yabgu unvanı taşıyordu (Arslan Yabgu).

Chou-shu'daki Ye-hu kaydına göre Bumin ve İstemi'nin atası aslında müstakil bir topluluğun başında bulunuyordu. Anlaşıyor ki daha sonra Göktürk Devleti'nin başına geçecek olan aile han veya bey sülalesi idi. Bu kayıt bize eski bilgilerin pek doğru olmadığını da göstermiştir. Güya Göktürkler Juan-Juan'lara tabi demirci basit bir kavimdi ve daha sonra istiklal mücadelesi yaparak bağımsızlığını elde etmişti. Ta-ye-hu diye karşımıza çıkan tabir ise Büyük Yabgu demektir. Herhalde Bumin ve İstemi'den çok daha önceleri bu Türkler Altay Dağlarının yayla kısmında Yabgular idaresinde yarı müstakil yaşıyorlardı. Hanedan da aslında çok eskiden beri devam edegelen bir yabgu sülalesi idi.

Bumin emrindeki Türkler tarihi olarak ilk defa 534'te Kuzey Çin'de görülmüşlerdir. Bu senede Kuzey Çin'de hâkim olan ve Türk aslından Wei'ler yani Tabgaçlar ikiye bölünmüşlerdi. Türklerin de bu tarihten itibaren kuvvetleri tedricen artmıştır. Çünkü bu yıllarda görülen Türklerin Çin İmparatorluğu ile temasa geçerek arada ticari münasebet kurulması için çalıştıkları, bilhassa İpek ve ipekli kumaş almak istedikleri anlaşılmıştır. Türk-Çin münasebetleri çok kere ticari münasebetler olarak karşımıza çıkar. Yayla kavmi olan Türklerin hayvan ürünleri ile yerleşik Çinlilerin ipek-tarla mahsulleri değiş tokuş ediliyordu.

İşte 534'e ait kayıta da İpek ticareti bahis konusu edilmiştir. Bu münasebetlerin gelişmesinden anlaşılıyor ki, Türkler Çin ile doğrudan doğruya temas kurabilecek duruma gelmiş idiler. Göktürklerin artık büyük ve teşkilatlı bir cemiyet olduğu anlaşılmıştır.

542'lerde Çin kaynakları çok daha açık bilgi vermeye başlamıştır. Bu senede Türk akıncıları Şen-si ve Sarı Irmak dolaylarında görünmüşlerdi. Bu hareket herhalde Çin'i bir anlaşmaya zorlamak içindi. Çin-Göktürk münasebetleri artık sarihleşmiş ve doğrudan doğruya diplomatik sahaya dökülmüştür. 545 yılında Çinliler bir elçi göndermişler ve Göktürkler de bundan çok memnun kalmışlardı. Anlaşıldığına göre Göktürkler bir devlet halinde teşkilatlanmışlardır. Çin'in elçi göndermesine çok memnun olan Bumin, Wei İmparatoru'na bir mektup gönderip şöyle demiştir: "Büyük imparatorluktan bugün nezdimize bir heyet gönderilmiştir. Devletimiz bundan gurur duyar". Dikkatle tahlil edilmesi gereken bu resmi tahrirattaki devletimiz tabiri çok mühimdir. Artık Türklerin kendilerini devlet saydıkları anlaşılmaktadır. Zaten Bumin'in atasının "Büyük Yabgu" unvanı da bu düşüncüyü desteklemektedir. Ayrıca bu yakınlarda Ötüken yöresinde yapılan kazılarda eski ve daha muntazam kitabeler bulunmuştur. Umumi intibaa göre Göktürk Devleti sanıldığından çok daha eskidir. Çin'e 546'da elçi gönderilerek karşılıklı münasebetler takviye edilmiştir.

Yine bu senelerde Kuzey Çin'e komşu devlet Juan-juanlar arasında da bazı hareketler görülmüştür. Juan-juanlara karşı olan hareketin başında Töles adındaki Türk boyları vardı. Çin kaynaklarının içinde 20-30 boy saydığı bu Tölösler, şimdilik Göktürlere bağlı olmayıp Altay-Orhun ve Aral arasında çok geniş sahaya yayılmışlardı. Gayet kalabalık olan Tölesler 108.000 atlı çıkarabiliyorlardı. İşte bu kalabalık kavim Juan-juanlara karşı harekete geçmişti. Ancak bunu Juan-juan hükümdarı A-na-koue'i'den önce haber alan ve siyasi bir manevra ile bundan istifade etmek isteyen Bumin önce davranıp Tölesleri bir baskınla darmadağın etti, 50.000 aileyi kendi tebaasına geçirdi. Bu hareket Bumin'in itibarını arttırdı ve dolayısıyla Juan-juanlar bundan çok memnun kaldılar.

Kendisini hayli kuvvetli hisseden Bumin gönderdiği bir elçilik heyeti ile Juan-juan hükümdarının kızını istedi. Juan-juan hükümdarı bunu kabul ederse Göktürk başbuğunu kendi seviyesinde bir hükümdar olarak tanımış olacaktı. Ama Juan-juan hükümdarı bu siyasi manevraya kapılmadı. Cevap olarak şöyle dedi: "Sen benim emrimde çalışan bir demircisin, nasıl böyle bir talepte bulunabilirsin?"

Göktürklerin Altaylar bölgesinde demircilik yaptığını biliyoruz Şu veya bu şekilde Çin dışındaki Juan-juan hâkimiyetinin Göktürlere şamil olduğu kabul ediliyor. Bumin, Juan-juan hükümdarının ret kararı üzerine onunla bütün münasebetlerini kesti. Bumin Juan-juanlara karşı Batı Weiler ile anlaştı. Hatta Batı Wei İmparatoru'nun kızı ile evlendi. 550-551 lerde cereyan eden bu olaylar sırasında münasebetlerin sıklaştığını, zaman zaman Kuzey Çin imparatoruna hediye olarak atlar gönderildiğini biliyoruz. Bumin böylece kendisine siyasi vasat hazırladıktan sonra bütün kuvvetiyle Juan-juanların üzerine yürüdü.

Savaşta Bumin'i bizzat Juan-juan İmparatoru A-na-kuei karşıladı. Yapılan muhaberede Juan-juan ordusu perişan oldu. Kuvvetinin feci hezimetini gören mağrur Juan-juan İmparatoru intihar etti. Böylece Orta ve Doğu Asya'da büyük bir kuvvet olan Juan-juan hâkimiyeti çöktü (552). Bir kısım Juan-juanlar kaçtılar ve daha kuzeyde bir Çin hanedanı olan Tsi'lere sığındılar. Burada Juan-juan hanedanından bir delikanlıyı kendilerine hükümdar seçtiler. Juan-juanlar bir kere daha Göktürkler tarafından mağlup edilip tamamen yok edildiler. 555'te cereyan eden bu olaydan sonra Juan-juanlar ikiye ayrıldılar: Bir kısmı Çin'e, bir kısmı da batıya gittiler.

Juan-juan Devleti'nin perişan edilmesi Göktürlere muazzam arazi temin etti. Altaylar ile Baykal Gölü arasındaki geniş mıntika Göktürklerin eline geçti. Bumin 552 yılındaki bu büyük muvaffakiyetinden sonra karargâhının bulunduğu yere döndü ve büyük şenlikler yapıldı. Daha sonra orada büyük bir kurultay toplandı. Bundan sonra yapılacak işleri görüşmek için toplanan kurultaya hükümdar ailesi, kumandanlar ve diğerleri katıldı. Önünde Kurt Başlı Bayrağın (Sancağın) dalgalandığı Bumin'in otağındaki bu kurultayda Bumin, İl Kagan unvanı verilerek hükümdar ilan edildi. Bumin'in Kagan olduğu bu merasimle asıl Göktürk Devleti kurulmuş oldu (552).

Bumin'e verilen Kagan unvanı daha evvel imparator anlamında pek kullanılmıyordu. Onun yerine Türklerde Tanhu, Şan-yu tabirleri vardı. Şimdi aynı mefhumu Kagan-Hakan karşılıyor. Hakan tabiri Asya Hunlarında da vardı ki basit bir oymak beyi manasındaydı. Sonradan Juan-juanlar kullanmaya başlamışlardır. Aynı kurultayda Bumin'in zevcesine de Hatun unvanı verildi. Göktürk Devleti'nin kurucusu olarak Bumin en büyük devlet adamlarımızdan biridir. Göktürk Devleti'nin kurulduğu saha Çin kaynaklarında Tu-kin diye geçer. Bu ad Göktürk Abidelerinde Ötüken diye gösterilir. Ötüken umumiyetle bugünkü Baykal Gölü'nün güneyinde Orkun-Selenga nehirlerine kadar olan sahadır. Aslında bu

mıntika Asya Hun İmparatorluğunun da merkezidir. Tu-kin kelimesi üzerinde durulmuş, bunun Türkçede dua edilen yer manasına geldiği anlaşılmıştır. Eski Türkçede Ötürmek ise dua, niyaz etmek, yalvarmak manasına gelmektedir.

Bumin Kagan bahsettiğimiz kurultayda Göktürk Devleti'ni tanzim etmiş, onu teşkilatlandırmıştır. Bumin'in tanzimden sonra Göktürk Devletinde 28 makam veya rütbe karşımıza çıkmaktadır. Bu teşkilatlanma ile Göktürkler kendilerinden sonraki Türk devlet teşkilatının da esaslarını kurmuşlardır. Bu hususta şüphesiz en fazla Bumin'in zekâsının ve önceki Türk adetlerinin büyük tesiri olmuştur. Göktürklerin sonraki Türk devletlerine de geçecek olan mezkûr 28 makamı Çinliler tarafından hayli değişik olarak kaydedilmiştir. Bu makamlar bir kabilenin idari rütbeleri değil cihanşümul bir imparatorluğunun teşkilat kademeleridir.

Unvanların içinde Yabgu hükümdardan sonra gelen ikinci makamın adıdır ve bu unvan memleketin batı kısmının başına geçen İstemi'ye verilmiştir. Diğer bir makam da Tegin veya Tigindir. Tegin prens demektir ve hanedanın erkek üyelerine verilen unvandır. Teginler bazen ordunun başında sefere çıkabiliyorlardı. Fiilen bir orduya kumanda eden Teginlere Şad unvanı verilirdi. Bumin devrinden sonra Şad, umumi vali manasına da gelecektir. Göktürk Devlet teşkilatı böylelikle ana hatlarıyla belirmiştir. Göktürkler bütün fütuhatlarını bahsedilen teşkilatla yapmışlardır.

552'de yani Göktürklerin tanziminden az sonra Bumin Kagan öldü. Yerine Çin kaynaklarının umumiyetle K'o-lo diye yazdıkları oğlu geçti. Babasının yolunda yürüyen K'o-lo devleti geliştirmiştir. Bumin'in ölümünden dolayı en çok Juan-juanlar sevinmişlerdi. K'o-lo ordusunu toplayarak Juan-juanların üzerine yürüdü ve 553'te onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Mağlup olan Juan-juanlar ümitlerini kestiler. K'o-lo Kuzey Çin'deki Batı Weiler ile onların aleyhinde münasebetler kurdu. Bu vesile ile gönderdiği heyet hediye olarak hayli mübalağalı olarak 50.000 at götürmüştü. Bütün bu başarılarına rağmen sıhhati bozuk olan K'o-lo çok geçmeden aynı sene içinde öldü.

3. 2- Mukan Kagan

Göktürk Kaganlığı'na Bumin'in diğer oğlu Mukan geçti. Hükümdarlık lakabı Mukan olan Türk Kaganı'nın asıl adı Sse-kin idi,553-572. Göktürk Devleti'nin esas ihtişamı, genişleme ve zafer devri bu hükümdarla başlar. Mukan'ın büyük hüviyetiyle Göktürk Devleti

sağlamlaşmıştır. Çin kaynakları bu Kaganı çok heybetli olarak tasvir ederler. Cesur ve çok kahraman olmasının yanı sıra, bünye itibariyle de devasa idi. Uzun boylu, geniş omuzlu idi ve kan kırmızısı geniş bir yüzü vardı. Gözleri çok parlak olup Çin kaynağının ifadesine göre ışık saçan bir çift cam gibi ve mavi renkte idi.

Son derece haşin tabiatlı olan bu Göktürk hükümdarı ömrü boyunca bütün çalışmasını fütuhata vermiştir. Çin kaynağına göre harp etsin, savaş kazansın, Göktürklerin sınırlarını genişletsin isterdi. Yabancı kavimleri kendi itaatine almak için seferler yapardı. Böyle bir şahsiyet tabii önce bütün gücü ile Göktürklerin hasmı Juan-juanlara çarptı (555). Bu tarihten sonradır ki, Juan-juan hâkimiyeti tamamen sona ermiş, eski Juan-juan ülkesinde hiç Juan-juan ferdi bırakılmamıştır. Böylelikle Mukan Kagan eski ecdat topraklarını almış bulunuyordu. Hunlardan 8 asır sonra Orta Asya'yı yeniden Türk hâkimiyetine sokuyordu.

Mukan bundan sonra doğu ve batıda fetihlere girişti. Bir Çin kaydına göre batıda Eftalitlere kadar nüfuz ederek Maverâünnehir'de göründü. Ancak buralardaki fütuhat daha ziyade İstemi ile ilgilidir. Bu sıralarda Batı Yabgusu olan İstemi, şüphesiz Kagan Mukan'ın yüksek hâkimiyeti altında bu fetihlere girişiyordu. Mukan Kagan doğuda Ki-tanlara çattı (Ki-tanlar Moğol menşeli bir kavim olup Gobi Çölü'nün kuzeyine hâkimdi ve daha sonra Karahıtay Devleti'ni kuracaklardır). Mukan daha kuzeye çıkarak Kırgızlara da darbe indirdi. Onları hâkimiyeti altına aldı. Böylelikle Mukan doğuda ve batıda Göktürk Devleti'nin sınırlarını çok genişletmiş oldu. Onun zamanında Kore'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan Göktürk Devleti'nin genişliği Çin kaynaklarının rakamlarına verdiği bilgilerle bakılırsa 10.000 li yani 5760 km ve güneyden kuzeye boyu da 5.000 li yani 2880 km idi. Devletin yüzölçümü 16.588.000 km kare olup Türkiye'nin 21,5 misli büyüklüğünde idi.

Mukan'ın en fazla meşgul olduğu saha çok kalabalık ve dolayısıyla fethedilmesi zor olan Çin idi. Bu sırada Çin'de siyasi değişiklik olmuş ve Kuzey Çin sahasında Ch'i adlı yeni bir hanedan kurulmuştu. Bunlara elçi vasıtasıyla hediyeler gönderen Mukan'ın asıl fikri daha kuzeydeki Tsi'leri yıkmaktı. Mukan, Tsi'lere karşı Ch'i'lerle münasebetini sıklaştırdı. Hatta Ch'i hükümdarı ile akrabalık kurmayı dahi düşündü. Daha sonra Tsi'ler üzerine hareket etti. Tsi'ler tehlikeyi sezdiklerinden Mukan'la anlaşmak istediler. Fakat Mukan siyasetinden dönmedi. 564'te doğrudan doğruya müttefiki bulunan Ch'i'lerle beraber Tsi başkentine yürüdü Tsi başkenti Çin-yang'ı muhasara ettiler lakin bu sırada müttefikler arasında çıkan bir ihtilaftan dolayı Mukan kuvvetlerini toplayıp çekildi.

Mukan Kuzey Çin üzerine baskı yapmakta devam ederken Ch'i İmparatoru ile aradaki dostluk devam etti. Mukan için asıl önemli olan Tsi'leri ortadan kaldırmaktı ve daha sonra Ch'i'ler üzerine tazyik yapmak mümkün olacaktı. Mukan'ın bu kararını Çin kaynakları bilhassa belirtmişlerdir. Bu sırada Çin seddinin takviyesi de bunu teyit etmiştir. 555 senesinde Çin seddinin takviyesi için 1.800.000 kişi çalıştırılmıştır. 556'da aynı faaliyete devam edilmiş, 557'de de set boyunca 400 li uzunluğunda bir kısım ihya edilmiştir. Bütün bunlar Göktürk tazyikinin ehemmiyetini göstermektedir.

Bu vaziyet kuzeydeki Tsi'lerin durumunu nazikleşirken Göktürk-Ch'i münasebetleri de sıklaşıyordu. Bu arada Mukan'ın kızı Aşina ile Ch'i hükümdarının evlenmesi bahis mevzu oldu. Çin'de büyük bir hazırlık başladı ve üç Çinli prenses Aşina'yı karşılamaya memur edildi. Göktürk prensesinin hizmetine bakacak 120 kadın da altı saraydan seçildi. Bu evlenme olursa Tsi'ler zor durumda kalacaklarından onlar da kabil jestte bulundular. Elçiler ve hediyeler göndererek bu sıhriyet bağının kendileri ile de kurulmasını istediler. 556 yılında Ch'i İmparatoru ile bu evlenme işi bütün hazırlıklara rağmen Mukan Kagan tarafından daha ileri bir tarihe bırakıldı. Bu sırada Ch'i'ler sırf siyasi münasebetlerin devam etmesi için Göktürlere hediyeler veriyorlardı. Her sene 100.000 top ipek, ipekli kumaş gönderiyorlardı. Çin kaynaklarının belirttiğine göre bu sırada Mukan Kagan'ın hazır vaziyette 100.000 süvarisi bulunuyordu. Bu durumda iken Aşina 568'de Çin sarayına gitti.

568 tarihi Göktürkler, için mühimdir. Zira aynı tarihte Batı Göktürkleri Bizans ile münasebet kurmuşlardı: Göktürk Devleti'nin batı kanadı sorumlusu olan İstemi Yabguluğunu devam ettirdi ve abisi Bumin'in ölümünden sonra yeğenleri K'o-lo ve Mukan'a bağlı kaldı. Mukan'ın doğuda Mançurya taraflarında faaliyette bulunduğu sırada batıda işe girişen İstemi zamanında Göktürk Devleti dünyanın en büyük üç gücünden biri haline geldi.

Bu dönemde cihan siyasetinde müessir olan devletler Sasaniler, Bizans ve Göktürkler idi. Göktürkler bir yandan Sasaniler bir yandan Bizans ile temasa geçtiler. Göktürk Devleti'nin batıda cihan politikasına damgasını vurduran İstemi idi. Bumin Kagan zamanında devletin batı kanadında On-oklar vardı.

Bizans-Sasani savaşlarının en çetin zamanı olan 572'de Büyük Göktürk Kaganı Mukan vefat etti. Mançurya'dan Karadeniz'e kadar uzanan devletin hükümdarı olan Mukan devrinde Göktürk Devleti böyle cihanşümul bir devlet derecesine yükselten bu Türk Kaganının vefatı Türkleri çok üzdü. Türkler günlerce yas tuttu. Hepsisi de kendi adetlerine göre

üzgünlüklerinden yüzlerini kestiler ve buradan akan kanı gözyaşlarına kattılar. Kagan’a muhteşem bir de cenaze töreni düzenlendi. Mukan Kagan ölünce yerine vasiyeti gereği kardeşi T’a-po (Taspar) Kagan geçti.

Mukan Kagan öldüğü vakit Ötüken’de Ch’i hanedanının bir elçisi bulunuyordu. Wang-King adındaki bu elçi Türk devlet merkezindeki yas törenini anlatmaktadır. Herkes yüzlerini keserek kederlerini ifade ederken bu Çinli elçiye sen de yüzünü kes dediler ve Çinli korkusundan bir türlü razı olmadı. Sonra bırakın kesmesin denildi. Mukan Kagan beklenilmeyen bir zamanda ölmüştü. Mukan’ın ölümü Göktürk Abidelerine kadar yankılar bırakılmıştır. Kültekin ve Bilge Kagan Abidelerinde de bu devre ait kayıtlar bulunmaktadır. Bu abidelerde Mukan’ın adı zikredilmemekle beraber, büyüklüğü kaydedilmektedir. Ayrıca fütuhatından da bahsedilir. Abideler şöyle der: “Dört tarafa ordu sevk etti, kavimleri hep itaat altına aldı. Başlılara baş eğdirdi, dizlilere diz çöktürdü. İlerde yani doğuda Kadırgan dağlarına-Mançurya hududunda Kin-gan dağlarına- geride yani batıda Demirkapı’ya kadar Türk budununu-milletini hâkim yaptı.”

Bu izahat gösteriyor ki, zikredilen hadiseler Mukan zamanında geçmektedir. Daha Bumin zamanında bu kadar fütihat olmamış, devletin sınırları genişlememişti. Abidelere göre Kagan bu ülkelerdeki Türk milletini teşkilatlandırmış yani idaresine aldığı yerlere Türk devlet adamları göndermişti. Eskiden buralarda kendi başlarına olan Göktürkleri tanzim etmişti. Abidelerde burada kendi başlarına diye aldığımız bir öksüz tabiri vardır. Buradan da anlaşılıyor ki çeşitli yerlerde Türkler mevcuttu, lakin evvelce başlarında kendilerini derleyip toparlayan bir Kaganları yoktu. Dağınık bir halde idiler.

Abideler daha sonra bizim Mukan olduğunu anladığımız bu hükümdarı överler: ”O bilge kagan idi, alp kagan idi.”Alp bugün mert insan anlamındadır. Başkası için çalışan, her düşüncesinde milletini mevzubahis eden bir insandır. Alplık vasfı Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra, erenlikle birleşmiş, Alperen olmuştur. Bu tabirin Selçuklular zamanından sonra yerine aynı mânâda gazi ortaya çıktı. “O Kaganların buyrukları yani kumandanları da hep bilge idiler. Beyleri de halkı da bilge ve alp idi. Birbirlerine denk idiler”.

Böylece “il kuruldu, töre yürüdü”. Görülüyor ki devletle kanun bir arada yürütülüyor. Yani Devleti devam ettirmenin yolu törenin-kanun-tatbik edilmesi oluyor. Devlet varsa töre vardır. İl varsa töre de muhakkak vardır. Nihayet “O büyük Kagan eceli geldi ve vefat etti”.

Göktürk Devleti'nin en geniş sınırlarını gösteren harita.

Uygulamalar

1. Çin coğrafyasını ve özelliklerini inceleyiniz.
2. Çin’de kurulan hanedanlara bakınız.
3. Göktürklerin ilk dönemleriyle alakalı harita çalışması yapınız.

Uygulama Soruları

- 1. Juan-juanlar kimlerdir?**
- 2. Göktürklerin devlet kurmadan önce yaşadıkları saha neresidir?**
- 3. Mukan Kagan'a neden Fatih denilmiştir.**

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

Kara Kagan'dan sonra tahta oturan Mukan Kagan, babası ve ağabeyinin Juan Juan siyasetini devam ettirdi. Göktürkler 553 yılında Juan-juanları üçüncü defa bozguna uğrattılar. Juan-juanlardan hayatta kalanlar Kuzey Ch'i Devleti'ne sığınmıştı. İmparator Wen Hsüan, Juan-juanları takip eden Göktürkleri durdurmuş; fakat Juan-juanların yağmacılığa başlaması üzerine onları toprakları dışına sürmüştü. Bir süre sonra Göktürkler ile Kuzey Ch'i Devleti arasında barış sağlandı ve bir ticaret antlaşması yapıldı. Mukan Kagan, Juan-juanların peşini bırakmak niyetinde değildi. Juan-juanlar, 555 yılında dördüncü ve son bozgundan sonra Batı Wei Devleti'ne sığındılar. Ancak, bu sırada Göktürkler o kadar kuvvetlenmişlerdi ki, bir rica üzerine İmparator kendisine sığınanları Göktürlere teslim etti ve yaklaşık 3.000 kişilik mülteci topluluğu başkent Ch'ang-an'ın giriş kapısında infaz edildi.

BÖLÜM SORULARI

1) Aşağıdakilerden Hangisi Göktürklerin 555 Yılında Mağlup Ettiği Kavimlerden Biridir?

- a) Kırgızlar
- b) Karluklar
- c) Uygurlar
- d) İranlılar
- e) Juan-juanlar

2)Aşağıdaki Kaganlardan Hangisi Mukan Kagan'ın Yerine Geçmiştir?

- a) Tonyukuk
- b) İşbara
- c) T'a-po (Taspar)
- d) İnel
- e) Kubrat

3) Göktürkler İlk Kimleri Yenerek İstiklâllerini Kazandılar?

- a) Çinliler
- b) Moğollar
- c) Juan-juanlar
- d) Uygurlar
- e) Kırgızlar

4) Menşei Efsanelerinde Geçen T'u-chüe Kelimesinin Anlamı Nedir?

- a) Kılıç
- b) Miğfer
- c) Ok-Yay
- d) Şehzade
- e) Komutan

5) Göktürklerin Kurucusu Kimdir?

- a) Mete
- b) Attila
- c) Bumin
- d) Bilge Kağan

e) İstemi Yabgu

6) Göktürkler Çin Kaynaklarına Göre İlk Defa Nerede Görünmüşlerdi?

a) Kuzey Çin

b) Batı Çin

c) Güney Çin

d) Doğu Çin

e) Orta Çin

7) Mukan Kagan Hangi Tarihte Vefat etmiştir?

a) 572

b) 570

c) 575

d) 580

e) 600

8) Bumin'in Juan-juan Hükümdarının Kızını İsteyecek Cesarete Kapılmasının Nedeni Aşağıdakilerden Hangisidir?

a) Juan-juanlara İsyan Eden Tölesleri Yenip Halkını Kendi Tebası Yapması

b) Juan-juanların Çok Güçsüz Durumda Olması

c) Çinlilerin Bumin'i Teşvik Etmesi

d) Juan-Juan Hükümdarının Bumin'i Damat olarak Görmek İstemesi

e) Bumin'in Çin'e Karşı Yaptığı Bağımsızlık Mücadelesinde Güçlenmek İstemesi

9) Juan-juan Hâkimiyeti Kaç Tarihinde Sona Ermıştır?

a)550

b)551

c)552

d)553

e) 554

10) Göktürk Devleti Kaç Tarihinde Kurulmuştur?

- a) 549
- b) 550
- c) 551
- d) 560
- e) 552

Cevap Anahtarı: 1) e, 2) c, 3) c, 4) b, 5) c, 6) a, 7) a, 8) a, 9) c, 10) e

4- BATI GÖKTÜRKLERİ

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

- 1. İstemi Yabgu**
- 2. İpek Yolu**

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 1.** Batı Göktürk Devleti'nin sınırları neresidir?
- 2.** Batı Göktürk Devleti'nin Türk tarihine katkıları nelerdir?
- 3.** Batı Göktürk Devleti'nin yıkılma nedenleri nelerdir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
İstemi Yabgu	Batı Göktürk Devleti'nde İstemi Yabgu dönemiyle alakalı değerlendirme yapabilme yeteneği kazandırmak	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
İpek Yolu	Göktürk Devleti'nde İpek Yolu'nun önemi hakkında yorum yapabilme yeteneği kazandırma	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

Anahtar Kavramlar

Yabgu:Türk devletlerinde hükümdar anlamında kullanılan unvan.

İç Asya: Asya'nın Doğusu ve Güney'i olarak adlandırılan bölgedir.

GİRİŞ

Batı Göktürkleri ile Doğu Göktürkleri arasında Çungaria sınır kabul edilir. Daha doğrusu burası Doğu ve Batı Göktürklerini birleştiriyordu. Buralar Çin kaynaklarına göre Wu-sun veya U-sun adlı bir kurtu ata tanımalarından Türk menşeli oldukları düşünülen bir kavmin yaşadığı coğrafyadır. Görülüyor ki sahalar en aşağı M.Ö. III. asırdan beri Türklerin üzerinde oturdukları sahalardır ve Göktürkler de tarihi Türk yurtları üzerinde kurulmuş olmaktadır. Bu sahada Göktürkler zamanındaki boyların başında bulunan Kagan sülalesinden hükümdar Yabgu unvanı taşıdığından bu Türklere aynı zamanda Yabgu Türkleri de denmektedir.

4. 1- İstemi Yabgu

Batı Göktürk Kanadı Yabgusu İstemi büyük bir kumandan ve yüksek şahsiyetli bir devlet adamı olarak ortaya çıktı ki, aynı zamanda keskin siyasi görüşe sahipti. Emrinde daima harekete hazır 100.000 süvari bulunuyordu. İstemi Yabgu başına geçtiği bu bölgeleri tanzim etti, ufak tefek ayrılıkları düzeltti, boylar arasında huzursuzluk oluşturacak meseleleri kaldırdıktan sonra devlet otoritesini tesis etti. Eftalitler ile temasa geçti.

Eftalitler M.S. IV. ve V. asırlarında Orta Asya'da büyük bir devlet kurmuşlar, güneye inerek Hindistan'a da hâkim olmuşlardı. Bu devletin etnik bünyesi, kavmi hususiyetleri bugün dahi vuzuha kavuşmuş değildir. Greklerin Eftalit dedikleri bu kavimden Sanskrit kayıtları Huna diye de bahsederler.

Göktürk Devleti'nin Batı Kanadı gelişmekte bulunduğu sırada ilk çarpışmaya mecbur olduğu devlet işte bu Eftalitlerdi. Zira sınırları müşterekti ve Göktürklerin ilerlemesi için Eftalitlerin ortadan kalkması lazımdı. İkinci olarak Eftalitler Göktürklerin ömürleri boyunca affedemedikleri Juan-juanların müttefiki idiler. Eftalit arazisi son derece geniş olup Orta Asya'nın en verimli topraklarını kaplıyordu. Eftalit hâkimiyeti Hazar Denizi'nin doğu sahillerine kadar geliyordu. Bizanslı tarihçi Prokopios'a göre, Hazar'ın doğu ve güneyi Maveraünnehir tarafları ve bu arada Sogd ülkesi Eftalitlerin elinde idi. Sogdlular Orta Asya'nın ipek ticaretini ellerinde tutuyorlardı. Eftalitlerin iki başkentleri vardı. Birisi Herat

civarında diğeri ise Taberi'nin dediğı gibi Belh şehridir. Bu çift merkezli oluş da Türk teşkilatıyla ilgili bir durumdur.

Sogd ülkesinden başka Toharistan, Fergana, Afganistan ve Kuzey Hindistan da Eftalitlerin elinde idi. Buraları Orta Aya'nın hem stratejik hem de ticari bakımdan önemli yerleriydi. 556-557'lerdeki bir Çin kaynağı Asya'nın bütün zengin ticaret ve ziraat şehirlerinin Eftalitlerin elinde olduğunu söyler. Hoten, Karaşar, Kuça, Kaşgar ve Doğu Türkistan sahasının diğeri şehirleri de Eftalitlere aitti. Bu sahanın diğeri bir kıymeti de büyük kervan yollarının üzerinde oluşudur. 520'lerde Sug-yun adında bir Budist buralara gelmiş Eftalit hükümdarı Mihiragula ile görüşmüştür. Dönüşünde geçtiğı Karaşar ve Hoten'den başka Buhara'nın ve bunun dışında 30 kadar şehir krallığının da Eftalitlere bağı olduğunu söylemektedir.

Orta Asya'nın ipek ticaretini elinde bulunduran Eftalitlerle-Juan-juanlar arasında muhafaza edilen siyasi denge Göktürklerin tarih sahnesine çıkması yüzünden altüst oldu. Göktürkler büyük bir kuvvet halinde ortaya çıkıp Juan-juanları ortadan kaldırmışlardı. Artık bundan sonra Asya'da Göktürk siyaseti hâkim olacaktır. İstemi Yabgu bunu batıda gerçekleştirmeye girişen ve başaran büyük bir şahsiyettir. Göktürklerin siyasi ve iktisadi hâkimiyetlerini yürütebilmeleri için Eftalitlerin tabiiyetlerine alınması zorunlu idi. Böylece İpek Yolu ticareti Türklerin eline geçmiş olacaktı. İstemi böyle bir siyaseti kararlaştırıp bu hususta faaliyete geçmek istediğı zaman kendisine kuvvetli bir müttefik de bulmuştu.

Sasani İmparatorluğu bu zamanda en parlak devrini yaşıyordu. Başlarında da asıl adı I. Hüsrev olan kudretli bir hükümdar Anuşirvan vardı. 531-579 arasında hüküm süren ve babasının zamanında ortalığı kasıp kavuran Mazdek isyanının yaralarını sardığından ve İran'ın sosyal durumunu iyileştirdiğı için kendisine Adil lakabı verilmiştir. Babası Kubad zamanında Mazdek adında biri vardı ve cemiyeti komünist fikirler ile tahrik etmişti. Mazdek şöyle diyordu: “Dünyada insanların huzurunu kaçıran iki şey vardır: para ve kadın. Eğer insanların arasındaki bu kıskançlık ve rekabet unsurlarını ortadan kaldırır, bütün insanları aynı seviyede tutacak ve kadınlar da müşterek olursa ortalık sükûnet ve selamete kavuşacaktır”. Mazdek'in ileri sürdüğü ve İslam tarihinde İştirakçilik diye anılan bu telkinler 488'de İran'da muazzam bir isyanın patlak vermesine sebep oldu. Fakir halk zenginlere, servet sahiplerine hücumla geçti. Diğeri taraftan kadınlara tecavüz edildi, ahlaki durum ve aile müessesesi feci şekilde bozuldu. Anarşi ve açlık baş gösterdi, her taraf yıkılıp yakıldı ve

Sasani İmparatoru Kubad Akhunlara sığındı ve onlardan aldığı askeri yardım ile bu kargaşalığa son verdi. Bu hareket İran'ın sosyal bünyesinde derin yaralar açmıştı. Ancak 531'de hükümdar olan Anuşirvan'ın adil tutumu ile sakinleşebildi Bu sebeple İran tekrar eski halini kazandı.

Anuşirvan İstemi'nin Eftalitlere karşı ittifak teklifini memnuniyetle karşıladı. Eflatitlerin ortadan kalkması, genişlemek arzusunda olan Sasanilerin siyasetine uygun geliyordu. Anuşirvan daha önce Hazar'ın güneyini almakla yetinmemiş Kafkaslarda Derbent'e kadar hâkimiyetini genişletmişti. Bu sırada Kafkasya'da batı Sibirya'dan gelen Sabir, Sabır ya da Sabar Türkleri hâkim bulunuyordu. Bu Türkler İran ile Bizans'ı tazyik ediyorlardı. Hatta bir akınlarında Ankara'ya kadar bile gelmişlerdi. İstemi ile Anuşirvan'ın Eftalitler karşısındaki tutumları birbirine son derece uygun düşüyordu. Anlaşmaları da o nispette kolay oldu. İkisi de Eftalitlerin ortadan kalkmasını istiyordu. İstemi kızını Anuşirvan ile evlendirdi. Böylece aradaki samimiyet arttı. Türk Yabgusu'nun kızının Sasani Sarayına İmparatoriçe olarak gitmesi Arap kaynaklarında zikredilmiştir. Taberi, Dineveri ve Mesudi bu hadiseden bahsederler. İki imparator arasındaki işbirliği Eftalitlerin sonuna doğru gidildiğinin işaretleri idi. Eftalitler de buna karşılık Çin ile işbirliği yapmak istiyorlardı. İstemi İranlılarla müşterek hareketten önce Eftalitlere bir baskı teşebbüsü yapmıştı. Eftalitler buna karşı Çin'e elçi gönderip Göktürk baskısını hafifletmelerini istemişlerdi. Çin kaynaklarının Mukan'a atfettikleri Göktürk baskısı Göktürk kuvvetinin Eftalitlere karşı olduğunun ilk belirtisi oldu. Ancak Eftalitlere karşı harekete geçmiş olan Kagan Mukan değil İstemi idi. Göktürkler İranlılarla müşterek harekete geçtiklerinde asıl mukavemet Ceyhun'da İstemi'ye karşı oldu ve buradaki savaşta Eftalit hükümdarı savaş meydanında öldü. Eftalitlerin yeni bir ordu çıkaracak kudretleri kalmamıştı (563-567). O zaman Anuşirvan daha yolda idi ancak siyasi hareket etmiş ve zengin bölgeleri kendisi işgal etmiştir.

Eftalit Devleti böylece İstemi'nin tazyiki altında yıkılmış bulunuyordu. Fakat bu meselede aslan payını Anuşirvan almıştır. Eftalit toprakları taksim edildi ve büyük kısmı İran hükümdarına geçti. İstemi ise şu bölgeleri almıştı: Semerkant, Buhara, Taşkent, Fergana sahası. Eftalit Devleti'nin yıkılması ve topraklarının paylaşılması hadisesi İslam kaynaklarında da büyük akisler bırakmıştır. Göktürklerin zikredilen yerlerden daha güneye indiklerine dair rivayetler olmakla birlikte, Anuşirvan da Eftalit başkenti Belh'i ve bütün Toharistan'ı, Zabulistan ve Çağaniyanı işgal etmişti. Anuşirvan büyük şeyler isteyen ihtirash bit hükümdar olup Eftalitlerin yurdunun ¾'ü ile kanaat edinmeyip İstemi'nin aldığı

Maveraünnehir’e de el atmak istemiştir. Taberi’nin kaydettiğine göre Anuşirvan buralara ordu sevk etmiş ve İran kuvvetleri Taşkent civarına kadar gelmişlerdir. Ancak bu yersiz bir açığözlülük idi. Bu sırada İstemi ya çok meşguldü yahut Anuşirvan kendisini çok kuvvetli hissediyordu. Fakat ittifak anlaşmasının şartlarına uymayan birçok hareketler Göktürk Yabgusu ile İran şahının aralarının açılmalarına sebep oldu. Bazı Uygur vesikalarında İç Asya’da Hoten ve Beşbalık bölgelerinin Göktürklerin elinde olduğuna dair işaretler vardır. Buraları anlaşmaya göre Anuşirvan’ın hissesine düşüyordu. Şimdiye kadar bu Tarım Havzasının Göktürlere ait olduğu bilinmiyordu. Bir vesikada orada bulunan küçük şehir krallıklarının mektuplarında Ötüken’e bağlılıklarından bahsedilmektedir.

İç Asya’da Tarım bölgesinin ehemmiyeti büyük kervan yolu üzerinde bulunmasından doğuyordu. Bu eski dünyanın belli başlı ticaret yolu olup öteden beri Türk-Çin savaşlarının da başlıca sebebidir. Zira büyük kazançlar sağlayan bu yol şimdi de Göktürklerin eline geçmiş oluyordu. Göktürkler Eftalitlerin yıkılmaları ile şu iki gayeye ulaşmışlardır:

1-Siyasi yönden memleket tabii sınırlarına ulaşmıştı.

2-İpek Yolu’na el koymak suretiyle ilkenin iktisadi vaziyetini kuvvetlendirmişti.

Zaten İstemi’nin Eftalitlere karşı hareketinde bu sebepler mevzubahis idi. Eftalitlerin yıkılmasından sonra İstemi’nin batı hududundaki istekleri nihayet normal bir hudut olan Ceyhun’da sonra erdi. Göktürkler ile Sasaniler arasında daha sonra da Ceyhun Nehri hudut kabul edildi. Bu sahada da hudut noktası Demir Kapı olmuştur. Türk abidelerinde Tumir Qapığ diye geçen bu mevki Semerkant yolu üzerinde Keş şehrine 90 km mesafede, genişliği 10-20 m, uzunluğu ise 3 km olan bir boğazdır.

Anuşirvan’ın yukarıda söylediğimiz gibi tutumu Göktürk Yabgusu’nu memnun etmemişti. İstemi de Kafkaslar üzerinden mukabil tazyike geçti. Göktürkler devamlı olarak batıya doğru ilerlemekte idi. O kadar ki, bu devrede yani 566-567’de Göktürk hâkimiyeti Kafkaslara dayanmıştı. Anuşirvan’ın inatçılığı yüzünden vaktiyle Sabir şehri olan Belencer’i işgal etti. Bu şehir daha sonra teşekkül edecek Hazar Türklerinin merkezlerinden olacaktır. İstemi Yabgu bununla da kalmamış İslam kaynaklarına göre diplomatik baskı yaparak doğrudan doğruya Anuşirvan’dan yıllık vergi istemiştir. Bunu reddeden Anuşirvan hudutlarını takviye etmeye başlamıştır. İstemi ile Anuşirvan arasındaki bu çekişme sadece siyasi üstünlük mücadelesi değildi. Aynı zamanda iktisadi bir meseleden yani İpek Yolu ticaretinden ileri

geliyordu. Bu maksatla İstemi'nin Bizans'la temasa geçmesi İpek yolu meselesinin milletler arası bir politika meselesi haline getirdi.

4. 2- İpek Yolu

Asya'nın bu meşhur kervan yolundan başlıca İpek olmak üzere aynı zamanda Çin mamulâtı porselen ve lak denilen bir boya maddesi de naklediliyordu. İpek Çin'den batıya iki yolla gidiyordu. Çin'deki Kansu bölgesinden başlayan İpek Yolu küçük krallıkların bulunduğu İç Asya'ya geliyor, burada kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Maverâünnehir'den Ceyhun'a ve İran içlerine sonra da Bağdat üzerinden Suriye limanlarına ulaşıyordu. Burada mühim limanlar Hayfa, Sayda ve İskenderun limanlarıdır. Bu yol İran sahasından geçtikten sonra Sasani İmparatorluğu'nun müsaadesine tabi idi.

Güney yoluna gelince; İç Asya'dan Tibet üzerinden Hindistan'a gelen bu yol Cambey limanında denize inmekte idi. İpek buradan gemilerle Kızıldeniz yolu ile Mısır ve Akdeniz'e çıkarılıyordu. O tarihte dünya ticaretinin belli başlı akışı bu yollar üzerinde idi. Bütün batı dünyası Bizans vs. ipek için bir açık pazardı. İran bu ticaretten müthiş para kazanıyor onun için transit yolunu elden çıkarmak istemiyordu. İran komşusu olan ülkelerdeki siyasi menfaatlerine göre bu geçit vergisini bazen azaltıp bazen arttırıyordu. Bilhassa Bizans bu durumdan çok şikâyetçi idi.

Göktürkler Orta Asya'da ipek ticareti yolunun mühim kısmına da hâkim oldular. İpek ticareti yapan Sogdlular da Göktürk. hâkimiyetine girmişlerdi. İran şehinşahlarının direnmesi ve ticarete engel olması üzerine Sogd ipek ticareti geriledi. Zira Anuşirvan Türk tabiiyetinde olanlar İranlar sahasında ticaret yapamaz, yapanların mal ve canlarının emniyette olmayacağı haberi yolluyordu. Bu durumdan Sogdlular son derece mustarip oldular. İstemi Yabgu önce tebaasının geçimini temin etmek, ikinci olarak devlete para getiren yolları açmak ve eskisi gibi İran yolları üzerinde serbestçe ticaret yapmak için harekete geçti.

Vakıa bu sıralarda Bizans'ta İpek Böceği yetiştiriliyordu. Bunun nasıl getirildiği hakkında bilgi sahibi değiliz. Sadece birkaç rivayetler var: Prokopios'a göre Budist hacıları Cambey yolu ile getirip imparatora takdim etmişlerdir. Diğer bir rivayete göre ise baston içinde getirilmiştir. Ancak Bizanslılar nasıl İpek işleyeceklerini, elde edeceklerini bilmiyorlardı.

İstemi aradaki ticaretin kesilmesi üzerine İran şahinşahına heyet gönderdi. “Biz iki komşuyuz ve müttefikiz. Sogd halkının ticaretine mani olmayınız. İran’dan geçip Bağdat yolu ile Suriye’ye nakledilmesine müsaade edin” dedi. İranlılar da bu ticaretten hisselerini alacaktı. Ta Suriye kıyılarına kadar bütün yol İranlıların elinde bulunuyordu. 566’da giden bu heyetinin başında Maniakh vardı. Bu zatın menşei malum değildir. Bunun Türk ve adında Manak olduğu söylenir ancak Sogdlu da olabilir. Çünkü ipek ticaretinin en iyi mütehassıslarındandı. Bu sebeple Maniakh İran’a gidince ipek ticaretinin münakaşasını yapabilecekti. Lakin İran hükümdarı bunu kabul etmedi, zira o da kendi bakımından, yani yabancıların ticaret yapmalarını önlemekte haklı idi. Fakat bu işin Göktürkler tarafından mutlaka halledilmesi lazımdı. Anuşirvan bunu önlerse Göktürkleri iktisadi bakımdan zayıf düşecekti. Anuşirvan’ın bu ticarete engel olmasını başka sebeplere bağlayanlar da var. Mesela Anuşirvan’ın yanında bir akıllı Eftalit varmış, onun telkini ile müsaade etmemiş. Ligeti’ye göre Anuşirvan’ın direnmesinin en mühim sebebi kendi topraklarında Göktürklerin dolaşmalarını istememesidir. Zira ticaret için gelenlerin propagandaları ilerde bir istilaya sebep olabilirdi. Neticede Maniakh eli boş döndü.

İstemi Yabgu tekrar elçi gönderdi ve “Bu meselenin uzlaşma yolu ile hallini istiyorum. Biz iki dostuz ben bu işi başka yolla halletmesini de bilirim” dedi. Anuşirvan şaşırdı, bir cevap vermedi; evet dese olmayacak, hayır dese olmayacak idi. Neticede elçileri zehirletti ve İstemi’ye netice alamadık, zira elçilerinin İran iklimine tahammül edemeyerek öldü diye haber yolladı. Lakin sonra bunun bir cinayet olduğu anlaşıldı. Göktürkler bunun üzerine başka yerlerde teşebbüste bulunmaya karar verdiler.

Bu sırada Bizans’ın böyle bir münasebete hazır olduğu belli idi. İstemi Yabgu tarihte ilk defa olarak Orta Asya’dan bir elçilik heyetini Bizans’a yolladı. Bu Bizans-Göktürk menfaatlerinin birleşmesi, Sasanilerin ortadan kaldırılacağı bir siyasetin başlangıcı idi. Nitekim ileride İran’ın Araplar tarafından kolaylıkla ortadan kaldırılmasında başlıca amil bu ittifakın neticesi olacaktır. Türk elçilik heyeti yine Maniakh’ın başkanlığında olup, 567’de yola çıkmıştır. 568’de İstanbul’a vararak hediye olarak da bol miktarda ipek getirmişlerdir. Göktürk elçilerinin Türkistan’dan İstanbul’a gelmeleri Bizans’da derhal bir alaka uyandırmış ve İmparator II. Justinos (565-578) bir an önce müzakerelere girişilmesini emretmişti. Bu arada Bizans tarihçisi Menandros’un ifadesine göre Maniakh İmparatora bir mektup takdim etmiştir. İstemi’nin yazdığı bu mektup Menandros’un ifadesine göre İskitçe yani Türkçe idi. Mektubun tercümesini de Maniakh yapmıştır. İstemi mektubunda Göktürklerin kuruluşunu ve

muvaffakiyetini haber veriyor, Bizanslıların da tanıdığı Juan-juanların perişan edildiğini anlatıyordu. Juan-juanların bir kısmı kaçıp Bizans topraklarına gelmişlerdi. İstemi Yabgu devamla Eftalitleri nasıl perişan ettiklerini naklediyor ve İran'la sınırdaş olduklarını belirtiyordu. Göktürk Devleti'nin dörde bölünüp doğusunda Mukan'ın batısında ise İstemi'nin bulunduğunu bu mektubunda bildirmişti. İşte bu mektupla ilk olarak Bizans Orta Asya'daki durumdan haberdar ediliyordu.

Türkçe yazıldığı bildirilen İstemi'nin bu mektubunun metni ne yazık ki elimizde değildir. Bizans'ta Türk Murahhaslarıyla hemen müzakerelere girildi. Maniakh ipek ticaretinin ve kervan yollarının durumu hakkında bilgi verdi. Orta Asya'da vaziyet değişmiş, küçük şehir devletçikleri ortadan kalkmış, Göktürkler idaresinde tek devlet halindeki Orta Asya ile ipek ticareti çok daha kolaylaşmıştı. Bu izahat gayet cazip gelmişti. İmparatorun temayülünü hisseden Maniakh hemen bir anlaşma teklifinde bulundu. İpek ticaretini yürüteceklerdi ve buna engel olan Sasanilerin üzerine çullanacaklardı. Bizans İmparatoru prensiplerde Göktürklerle anlaşmış teferruat üzerinde konuşmak için de Orta Asya'ya ilk defa olarak bir elçi göndermeye karar verdi.

Bu karşılıklı münasebetler ve Göktürk Devleti'nin baskısı Bizans'ta kendini gösterdi. Bizans'la Sasanilerin arası açıldı. Bizans aradaki münasebetleri kesmek için bahaneler aramaya başladı. Sasani İmparatoru Anuşirvan'a ağır ithamlarda bulundu: “Siz bizim müttefikimiz olan Arabistan'daki Himyerlere tecavüz ediyorsunuz. Para vererek bir takım serserilere elçilerimizin yolunu kestiriyor, Bizans elçisini öldürmek istiyorsunuz” dedi. Bizans İmparatoru'nun bu ağır ithamları iki devletin arasını gerginleştirdi. Cevap olarak Bizans'ın Kafkaslardaki Ermenileri İran'a karşı isyana teşvik ettiklerini söylediler. Anuşirvan bununla kalmadı, Bizans'tan yıllık vergi istedi. Bütün bu hadiseler Bizans ile İran'ın arasını iyice açtı ve 571'de Bizans ile İran arasında savaş başladı. Bu harp doğrudan doğruya İstemi'nin siyasetinin bir neticesi olmuştur. Ancak bundan daha sonra Araplar faydalanacaklardır.

İran-Bizans arasında 590'a kadar devam eden bu savaş iki imparatorluğu da sarstı. Anuşirvan 579'da öldükten sonra yerine geçen oğlu IV. Hürmüz (İstemi'nin kızından doğmuştu-) de bu savaşı devam ettirdi. İki devletin bu savaşla sarsılması kendi bünyelerinde büyük değişikliklere vesile oldu. Bizans sarsıldı, Afrika'dan gelen Herakleios İmparatorluğu ele aldı. İçten çökmüş ve çok sarsılmış olan Sasaniler de Müslümanların tazyikine dayanamayarak tarih sahnesinden silindi. İran şahinşahlığının bu çöküşü İslamiyet'in İran

sahasında süratle yayılıp tutunmasına sebep oldu. Bu dünya çapındaki olayda İstemi'nin büyük rolünü gözden kaçırmamak icap eder. Bu yıpratıcı savaş olmasaydı İran'daki Devleti yıkmak belki imkânsız olacaktı. İşte bu cihan tarihine yön veren unsur İstemi'nin büyük siyasetinin neticeleridir.

UYGULAMALAR

- 1- Göktürklerin faaliyette bulunduğu coğrafya'yı inceleyiniz.
- 2- İran haritası çalışması yapınız.
- 3- Yabgu unvanını inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

- 1-** Juan-juanlar kimlerdir?
- 2-** Göktürklerin devlet kurmadan önce yaşadıkları saha neresidir?
- 3-** Mukan Kagan'a neden Fatih denilmiştir?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK

Göktürk Devleti kurulduktan sonra Bumin Kagan doğuda Ötüken’de, İstemi Yabgu ise batıda Akdağ’da hüküm sürmekteydi. İstemi Yabgu ilk olarak, Altay Dağlarından Hazar Denizi’ne kadar uzanan coğrafyada dağınık halde yaşayan, Töles ve On Ogur boylarını itaat altına aldı. Sogdluların yoğun olarak bulunduğu Batı Türkistan şehirlerini fethedilmesi üzerine, Göktürkler ile Akhunlar komşu oldu. Bu iki Türk devleti ipek yolu hâkimiyeti için kısa sürede düşman haline geldi. Akhunlar batıda Sasaniler, doğuda ise Göktürkler arasında sıkışıp kalmıştı. İstemi Yabgu kızını Sasani hükümdarı Anuşirvan ile evlendirerek, Akhunlara karşı Göktürk - Sasani ittifakının kurulmasını sağladı. Göktürkler, 556 yılında İstemi Yabgu, 557 yılında ise Mukan Kagan’ın komutasında Akhunları mağlup ettiler. Batıdan Sasani, doğudan Göktürk hücumu ile iki ateş arasında kalan Akhunlar, kısa sürede yıkıldı.

BÖLÜM SORULARI

- 1) Aşağıdakilerden Hangisi Batı Göktürklerin Dış Siyasetinde Temasta Bulunduğu Kavimlerden Değildir?
 - a) Bizanslılar

- b) Akhunlar
- c) İranlılar
- d) Araplar
- e) Sogdlular

2) Aşağıdakilerden Hangisi Göktürkler Dönemindeki Hükümdarlardan Birisidir?

- a) Anuşirvan
- b) Afrasyab
- c) Wu-ti
- d) I. Theodosios
- e) V. Leon

3) Aşağıdakilerden Hangisi İpek Yolu Şehirlerinden Değildir?

- a) Ceyhun
- b) Hayfa
- c) Sayda
- d) Kabil
- e) İskenderun

4) Eftalitleri Yıkan Göktürk-Sasani İttifakında Göktürklerin Payına Nereler Düşmüştür?

- a) Semerkant, Buhara, Taşkent, Fergana
- b) Hoten, Kaşgar, Kırım
- c) Buhara, Kırım, Azerbaycan
- d) Belh, Toharistan, Semerkant
- e) Zabulistan, Çağaniyan, Semerkant, Belh

5) Aşağıdakilerden Hangisi Eftalitlerin Ortadan Kaldırılması Göktürklerin Ulaştıkları Amaçlardandır?

- a) Göktürlere Batının Yolu Açılmış Oldu
- b) Çin ile İlişkilerin Bozulması
- c) İpek Yolu'nun Göktürklerin Elleriine Geçmesi

- d) Bizansın Elçi Heyeti Yollaması
- e) Sasanileri Yıkmaları
- 6) İpek Yolu Doğuda Hangi Bölgeden Başlar?

- a) Kansu Bölgesi
- b) Semerkant Bölgesi
- c) İç Asya Bölgesi
- d) Maveraünnehir Bölgesi
- e) Hazar Bölgesi

- 7) Türk Tabiyetine Giren Önemli İpek Tüccar Kavmi Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Juan-juanlar
- b) Siyen-piler
- c) Çinliler
- d) Farşlılar
- e) Sogdlular

- 8) İstemi Yabgu'nun 566 Yılında Sasanilere Elçilik Heyetini Göndermesinin Nedeni Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Eftalitlere Karşı İttifak Teklifi
- b) Sasanilerin İpek Ticaretini Engellemeleri
- c) Bizansa Karşı İttifak Teklifi
- d) Çin'e Karşı İttifak Teklifi
- e) Kendisine Sığınan Juan-juanları İstemesi

- 9) Tarihte İlk Defa Doğu'dan Batıya Gönderilen Elçilik Heyeti Kaç Tarihinde Ve Hangi Dönemde Gönderilmiştir?

- a) 565-566 Yıllarında, Akhunlar Döneminde
- b) 567-568 Yıllarında, Göktürkler Döneminde
- c) 577-578 Yıllarında, Uygurlar Döneminde
- d) 590-591 Yıllarında, Uygurlar Döneminde

e) 590-591 Yıllarında, Göktürkler Döneminde

10) Bizansa Gönderilen Elçilik Heyeti Hangi Bizans İmparatoru Döneminde Gönderilmiştir?

- a) II. Justinos
- b) IV. Justinos
- c) II. Leon
- d) III. Kostantin
- e) I.Priskos

Cevap Anahtarı: 1) d, 2) a, 3) d, 4) a, 5) c, 6) a, 7) e, 8) b, 9) b, 10) a

5-BİZANS ELÇİLERİ

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

Bizans tarihçisi Menandros'da Göktürkler hakkında verilen Bilgiler

BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1-Türkşad'ın Bizans elçilik heyetine verdiği cevap nedir?

2-Bizans elçilik heyetinin Göktürk Devleti'ne geliş güzergahı nerelerdir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Menandros'da elçilik ve Göktürkler hakkında anlatılanlar	Batı Göktürk Devleti'nde Bizans elçilik heyetinin ziyareti ile alakalı değerlendirme yapabilme yeteneği kazandırmak	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

ANAHTAR KAVRAMLAR

Zemerkos: Bizans elçisi

Sogdlular: Göktürk hâkimiyetinde olan bir topluluk

GİRİŞ

Göktürklerin ilk defa Bizans'la münasebet kurması ve özellikle Göktürk ülkesine gelen Zemerkos ile Valentinos isimli Bizans elçilerinin Türklere dair anlattıkları tarihimiz ve

kültürümüz açısından büyük önem taşımıştır. Bu elçilerin notları VI. yüzyıl Bizans tarihçisi Menandros'un eseri vasıtasıyla günümüze intikal etmiştir.

5. 1- Menandros'da elçilik ve Göktürkler hakkında anlatılanlar şunlardır:

Justin'in saltanatının 4. yılının başında (*Burada kastedilen 565-578 yılları arası imparatorluk yapmış olan II.Justinos'dur ve söz konusu olan yıl miladi 568*

senesidir.)Türklerden bir elçilik heyeti Bizans’a geldi. Türklerin gücü gittikçe arttığından dolayı, daha önce Eftalitlerin şimdi ise Türklerin hâkimiyeti altında olan Sogdlular, hükümdarlarından, Perslere bir elçilik heyeti gönderilmesini istediler, Sogdluların oraya seyahat ve Medlere ham ipek satabilmesine müsaade edilmesi talebinde bulundular. İstemi kabul etti ve Sogdlu elçilik heyetini gönderdi, onların lideri ise Maniakh idi. Pers Kralı’na ulaştıklarında, ham pamuklarını hiç bir itiraz olmaksızın satabilmeleri için izin istediler. İsteklerinden memnun olmayan Fars kralı, Fars topraklarına buradan serbest ulaşımı vermeye gönülsüz olduğundan; cevabını ertesi güne kadar geciktirdi ve ertelemeye devam etti. Bir dizi ertelemeden sonra, Sogdlular bir yanıt için ısrarcı davrandıkları için, Khosro (*Hosrois*) hadiseyi istişare için bir konsey topladı. Kralın eşini alıkoyduğu Eftalitli, kendi kavmini Türklerle aldattı (bu arada onları terk edip Medlere tabii oldu) Pers Kralı’na pamuğu geri çevirmemesini, bunun yerine adil bir miktar karşılığında satın almasını tavsiye etti ve bu pamuğu elçilerin gözleri önünde yakarak Türklerden pamuk kullanmak istemediğini; adaletsiz bir davranışla da olsa göstermiş olacağını ifade etti. Böylece pamuk yakıldı ve Sogdlular olup bitenden gayr-ı memnun bir şekilde anavatanlarına geri döndüler.

Sogdlular İstemi(Sizabul)’ye hadiseyi anlatınca, kendisi bizzat Perslere bir elçi gönderdi çünkü kendi devleti ile Pers Devleti arasında dostane bir ilişki arzuluyordu. Bu ikinci Türk elçisi vardığında, Kral, yüksek yetkililer ve Katulph ile istişare yaptıktan sonra İskitlerin güvenilmez tabiatlarından mütevellit, Türklerle dostane ilişki kurmanın temelli olarak Pers menfaatlerine aykırı olduğuna karar verdi. Müteakiben, bazı elçilerin zehirlenmesini emretti. Böylece buraya gelmeyi reddedeceklerdi. Türk elçilerinin kahir ekseriyeti, 3–4 ü hariç, yemeklerine karıştırılan ölümcül zehirle katledildiler. Persler arasında Türk elçilerinin, kendi topraklarının devamlı serin ve karla kaplı olmasından dolayı; Pers topraklarının aman vermez sıcak ve kuraklığından ötürü öldüğü lafzı dolaştırıldı. Hadiseden kurtulan elçileri farklı bir açıklama şüphesi taşısa da; kendi memleketlerine döndüklerinde, Perslerle aynı izahatı dillendirdiler. İstemi zeki ve kurnaz olduğundan, gerçeği ve ne yapıldığını yani elçilerin hıyanetle öldürüldüğünü anladı. Persler (Sasaniler) ile Türkler arasındaki düşmanlık işte bu sebepten kaynaklandı.

Sogdluların lideri olan Maniakh, İstemi’ye, Türkler için Romalılar ile dostluğu sürdürmenin ve onlara, başkalarından daha fazla kullandıklarından dolayı, bunu fırsat bilerek ham ipek satmanın daha iyi olduğu önerisinde bulundu. Maniakh (kendisinin), Romalılar ile Türkleri dost haline getirmek niyetiyle, Türk elçileriyle birlikte memnuniyetle yola çıkmaya

hazır olduğunu da söyledi. İstemi bu teklifi uygun gördü ve onunla, iltifatlar ve değerli ham ipekten hediyelerle birkaç mektup iletecek olan başka birkaç kişiyi Roma İmparatoru'na elçi olarak gönderdi.

Maniakh mektuplarla beraber yola çıktı. Pek çok yollar kat ettikten ve birçok diyarları geçtikten ve bulutlara ulaşan muazzam dağlardan, düzlüklerden ve orman vadilerinden, bataklıklardan ve nehirlerden, birbirinden değişik bölgelerden geçti ve nihayet Kafkasları aştıktan sonra (Kafkaslardan geçerek) Bizans'a vardı. İmparator sarayında kendini takdim ettikten ve imparatorun huzuruna alındıktan sonra dostluğun gereği olan her şeyi yaptı, özel görevlendirilmiş kişilere mektuplar ve hediyeleri teslim etti ve yolculuğun büyük eziyetlerinin boşa gitmemesini rica etti.

İmparator tercümanların yardımıyla İskitçe mektubu okuduktan sonra elçiliği lütufkâr bir biçimde kabul etti. Sonra elçilerden Türklerin yönetim şekli ve ülkeleri hakkında sordu. Bunlar, kendisine, dört prenslikten oluştuğunu ancak bütün kavim üzerindeki en yüce gücün sadece İstemi'ye ait olduğunu beyan ettiler. Ayrıca onlar, Türklerin Eftalitleri nasıl hükümranlıkları altına aldıklarını ve vergiye bağladıklarını anlattılar. “Eftalitlerin bütün gücü” dedi İmparator, “böylece yok mu edildi?”, “Tamamen”, diye cevap verdi elçiler. İmparator yeniden sordu: “Eftalitler şehirlerde mi, yoksa köylerde mi yaşarlar?” ve elçiler cevap verdiler: “yüce hükümdar, onlar şehirde yaşarlar”. “O zaman belli ki” dedi İmparator, “siz kendinizi onların şehirlerinin efendileri haline getirdiniz”, “kesinlikle öyle” dedi elçiler. İmparator tekrar: “o halde bizi, Türklere isyan eden Avarların sayısı hakkında ve daha birkaçının sizin gücünüzün altında olup olmadıkları hakkında aydınlatın”. “Bize tâbi olan bazıları hâlâ var, yüce İmparator; bizden kaçanların sayısı 20.000 civarında olabilir”. Bunun üzerine elçiler Türk tabiiyetinde bulunan halkları sıraladıktan sonra İmparator'a, gelecekte Romalılar ve Türkler arasında bir savunma ittifakının ve barışın kurulmasını önerdiler. Roma hâkimiyetine düşmanca bir tutum içinde olan herkese karşı, kendi (Türk) bölgelerinin neresinde görünürlerse de, savaşmağa hazır olduklarını da eklediler. Bunu telâffuz etmeleriyle, Maniakh ve onun etrafında olan herkes iki elini havaya kaldırdılar ve bütün bunların tamamen dürüst bir düşünceyle söylendiğine dair kutsal bir ant içtiler; hatta verilmiş sözün gerçek olmaması ve sözlerini tutmamaları durumu için kendilerine ve İstemi'ye, hatta onun bütün halkına lanetler yağdırdılar. Böylece Türkler Romalılar ile dostluk kurdu ve bizim devletimizle ilişkilerini bu şekilde tesis etmiş oldular.

Önceden Saka olarak adlandırılan Türkler Justin'e bir barış elçiliği gönderdikten sonra, İmparator da Türklere bir elçilik göndermeye karar verdi. Nitekim Doğu eyaletlerinin yönetiminden sorumlu komutan Kilikyalı Zemarchos'a elçiliğe hazırlanmasını emretti. Zemarchus (Zemerkos) uzun yolculuk için her şeyi hazırladıktan sonra – bu yolculuk Justin'in *(Burada kastedilen 565-578 yılları arası imparatorluk yapmış olan II. İustinus'dur ve söz konusu olan yıl miladi 568 senesidir.)* hükümdarlığının dördüncü yılının sonuna doğru oldu – 15 yıllık Endiksiyon'un ikinci yılında *(Miladi 568)*, Latinler'in Ağustos dedikleri ayın başlarında, bizzat Maniakh ve refakat edenlerle beraber Bizans'tan yola çıktı.

Zemerkos ve maiyeti epey bir yol kat ettikten sonra Sogdluların topraklarına geldiler. Atlarından indiklerinde, görevlendirilmiş benzeyen birkaç Türk onlara, sanırım ki, demir ocaklarının olduğunu ispatlamak amacıyla satın almaları için demir sundular. Çünkü denir ki, demir onlarda kolayca elde edilen bir madde değilmiş; böylece, içinden demir çıkan bir ülkeleri olduğunu ima etmek için sadece bir hileye başvurdıkları ispatlanmış sayılır.

Kavimlerinden başka bazıları da kendilerini teşhir ettiler ki, bunların meş'ûm kovucuların (uğursuz, kötü ruhları kovanların) elebaşları oldukları söyleniyor, bunlar Zemerkos ve adamlarının yakınlarına kadar geldiler. Onların getirdikleri bütün yol eşyalarını alıp ortaya yığdılar. Sonra buhur ağacının dallarıyla bir ateş yaktılar, İskit dilinde birkaç barbarca sözcük mırıldandılar, çanlar (ziller) ve davullarla yol eşyalarının üzerinde gürültü koparıırken, daha çıtırdamakta olan yanan buhur ağacının dallarını etrafa taşıdılar, cinnet getirmişçesine el kol hareketleriyle kötü ruhları defeder gibi göründüler. Çünkü inandıklarına göre, kötü ruhlar böylece başka bir yere saptırılacaklardı. Artık, inandıkları gibi, kötülerini zapt ettikten sonra, bizzat Zemerkos'u ateşten geçirdiler, çünkü böylece kendilerini de arındırdıklarına inanıyorlardı.

Bunun üzerine bu vazife için atanmışlarla Kagan'ın oturduğu bir yere, Grekçe "Altın Dağ" anlamına gelen Ak-Dağ (*Ektag, Ek-Tağ*) adındaki bir dağa gittiler. O zamanlar İstemi orada bulunuyordu, hem de sözde Altın dağın bir boğazında. Zemerkos ile adamları oraya ulaştıktan sonra derhal İstemi'nin huzuruna götürüldüler. Kendisi bir çadırda gerektiğinde bir at tarafından çekilen iki tekerlekli altın bir tahtta oturuyordu. Barbarı kendi âdetlerine göre selâmladıktan sonra hediyeleri sundular ve bunları bu işle görevlendirilmiş olanlar devraldılar.

Ondan sonra Zemerkos dedi ki: “Sana, bunca halkın yüce hükümdarı, bizim kudretli İmparatorumuz benim aracılığımla bildiriyor ki, talihin sana gülsün ve başarı getirsin, sen ki Romalıların kaderinden sevinç duyan ve bizi üstelik konukseverce kabul edensin. Ve düşmanlarını her zaman tetikte tutabilip onlardan ganimet koparabilmek sana nasip olsun. Ayrıca kıskançlık bizden uzak olsun, çünkü o, dostluğun bağlarını koparmaya muktedir. Türk kavimleri ve onlara tâbi olan herkes bana iyi hizmetler versin; o zaman sizler de bize karşı aynı zihniyeti taşıyacaksınız”. Zemerkos aşağı yukarı böyle konuştu ve İstemi de benzeri sözlerle karşılık verdi.

Sonra bir ziyafete gittiler ve bütün günü yiyip içerek aynı çadırda geçirdiler. Çadır, ustaca rengârenk dokunmuş ipek kumaşlarla döşenmişti. Onların içtikleri şarap bizimki gibi üzümünden sıkılmış değildi; onların ülkesinde (bu bölgede) üzüm yetişmiyordu. Kadehlerini şıraya (tatlı şaraba) çok benzeyen başka bir barbar şarabıyla doldurdular. Sonra kendilerinin iskân ettikleri yere (çadıra) gittiler.

Ertesi gün aynı biçimde ipek kumaşlarla döşenmiş ve süslenmiş başka bir çadırda bir araya geldiler; orada değişik biçimlerde heykeller de duruyordu. İstemi som altından bir dinlenme tahtında oturuyordu. Çadırın ortasında altın vazo ve maşrapalar, ayrıca da altın güğümler (testiler) duruyordu. Yeniden bir içki ziyafeti verdikten ve içerken gereken her şeyi söyleyip dinledikten sonra gittiler.

Ertesi gün, içinde altın kaplama ahşap sütunların ve yine altından dövülmüş, dört altın tavus kuşunun taşıdığı bir yatağın bulunduğu bir başka çadırda bir araya geldiler. Mekânın ön kısmında uzun bir sırada, içlerinde tepsiler ve kaplar gibi büyük miktarda gümüş bulunan arabalar dizilmişti; ayrıca yine gümüşten hazırlanmış ve bizimkilerden hiç de aşağı kalmayan birçok hayvan heykeli vardı. Türklerin hükümdarında böyle bir zenginlik bulunmaktadır. Zemerkos ve maiyeti orada beklerken, İstemi, Zemerkos’un, yirmi uşak ve maiyetiyle, Perslere karşı yapacağı sefere refakat etmesine, bu arada diğer Romalıların Kholiatai ülkesine geri dönmelerine ve Zemerkos’un dönüşünü beklemlerine karar verdi. Ayrılımlarında onları armağanlarla sevindirerek uğurladı; Zemerkos’u da Kherkhir (*Kırgız*) adındaki halka mensup bir esir cariyeye ile onurlandırdı. Artık Zemerkos Perslere karşı savaşmak için İstemi ile yola koyuldu.

Bu sefer esnasında Talas adındaki yere kamp kurduklarında Perslerin bir elçisi İstemi ile buluşmaya geldi. İstemi, Roma ve Pers elçilerini akşam yemeğine davet etti. Kendisinin yanına geldiklerinde, İstemi Romalıların elçilerine daha çok saygı gösterdi ve onları şeref mevkilerine oturttu. Üstelik sanki onlar tarafından haksızlığa uğratılmış ve kendisi onunla savaşmak üzere gelmiş gibi, Perslere karşı ağır şikâyetlerde bulundu. İstemi gittikçe hırçınlaştıkça ve suçlamaları arttıkça Pers elçisi onlarda ziyafetlerde geçerli olan suskunluk kuralını çiğneyerek İstemi'nin suçlamalarını cesurca geri çevirerek kızgın biçimde konuşmaya başladı, öyle ki, orada bulunanlar öfkesine son derece şaşırdılar; çünkü o, bütün terbiyeyi bir yana atarak, çok ve şiddetli sözler sarf etti. Böylece ayrıldılar ve İstemi Perslere karşı saldırı için hazırlıklarını yaptı.

Nitekim bunlardan sonra Zemerkos ve maiyetini yanına çağırarak Romalılar ile devam etmekte olan dostluğunu pekiştirdi ve adı daha önce geçen Maniakh'ın ölmüş olmasından dolayı, onların yanına bir başka elçiye de vererek, vatanlarına dönmelerini sağladı. Maniakh'tan sonra elçi olanın (onun halefinin) adı Tagma ve unvanı da Tarkan (*Tarhan*) idi. İşte bu kişi, İstemi tarafından Romalılara elçi olarak gönderildi ve onunla birlikte, henüz daha genç olup, babasının rütbesi verilerek Tagma'dan sonra Tarkan olmasına karar verilmiş ölmüş olan Maniakh'ın oğlu da gitti. Kanaatime göre oğlan babasının unvanını almıştır. Çünkü Maniakh İstemi'ye karşı çok dost canlısı ve sadık idi.

İstemi, Zemerkos ve maiyetini gönderdikten sonra, beklemeleri gerektiği söylenen yerde önceden beri hazır bulunan Romalılarla karşılaştılar. Onlar birleştiler ve evlerine doğru yola çıktılar. İlk şehir Kholiatai'yi geçtikten sonra istihkâmlar boyunca yol aldılar.

Türkler ile komşu olan halklar arasında Romalıların elçilerinin kendilerinin yanında bulunduklarına ve Türk elçilik heyeti ile birlikte Bizans'a geri döneceklerine dair söylentiler yayıldığında, oradaki kabilelerin hükümdarı İstemi'ye, kendi kabilesinden de Roma Devleti'ni ziyaret etmeleri için birkaçının gönderilmesine izin verilmesi için yalvardı. İstemi buna rıza gösterdi; fakat başka kabile hükümdarları da kendisinden bunu rica ettiler, ancak o, Kholiatai Hükümdarı'ndan başka kimseye bunu yapmaya izin vermedi. Romalılar bunu da yanlarına aldıktan sonra Oekh Nehri'ni geçtiler ve oldukça uzun bir yol kat ettikten sonra o pek büyük ve engin göle vardılar. Zemerkos burada üç gün kaldı ve İmparator'a, elçilerin

Türklerden geri döndüklerini bildirmiş olduğu kısa mektubu götürmekle görevli olan George'ı (*Georgios*) gönderdi.

George artık on iki Türk ile suyu çok kıt ve tamamen kurak bir bölgeden geçen, ancak daha kısa olan Bizans yoluna koyuldu. Attila'ya gidildiği gibi, Zemerkos gölün kumlu bölgesinde on iki gün boyunca yol aldı ve birkaç zor aşılabilen bölgeden geçtikten sonra, sadece İkh değil, Daikh Nehri'ni de geçtikten sonra başka gölleri de geçtiler. Sonra yine, Kopphen Nehri'nin çevresindeki bölgelerde geçişlerinde kendilerini esir almak üzere 4.000 Pers'in onlara pusu kurduklarını bildiren Ugurlara (*Ougouroi*) (*Oguzların batıdaki kolu olan Ogurlar*) ulaştı. O zaman orada İstemi'nin Devleti'ni yöneten Ugurların Beyi, suyu kıt topraklardan geçerken içecek bir şeyleri olsun diye, deriden kaplara su doldurtup Zemerkos'a ve maiyetine verdi. Onlar bir göle geldiler ve bu büyük su havzasını geçtikten sonra içlerine karışan Kopphen Nehri'nin boşaldığı bataklıklara ulaştılar. Bu yerden, Perslerin gerçekten pusuda bekleyip beklemediklerini saptayacak olan istihbaratçılar gönderdiler; onlar her yeri didik didik taradıktan sonra kimseyi görmediklerine dair haber getirdiler. Yine de büyük korkular içinde Alanların ülkesine ulaştılar, çünkü Oromuskhilerin kabilesinden daha da çok korkuyorlardı.

Alanların ülkesine ulaştıklarında ve oranın hükümdarı Sarosius'u maiyetlerindeki Türkler ile birlikte ziyaret etmek istediklerinde, Sarosius Zemerkos'u ve maiyetini himmetkâr biçimde ağırladı, fakat Türklerin elçilerinin, silâhlarını bırakmadan kendisinin yanına sokulmayacaklarını açıkladı. İşte bu hususta aralarında üç gün süren bir münakaşa çıktı ve kavgahları barıştıran Zemerkos oldu. Nihayet Türkler silâhlarını Sarosius'un istediği gibi bıraktılar ve artık onun huzuruna çıkmaya me'zûn oldular. Sarosius, Zemerkos'un adamlarını Miusimiaların bölgesinden geçmemeleri hususunda uyardı, çünkü Suania yakınlarında Persler pusuda bekliyorlarmış; Dareine yolu denilen yoldan eve dönmek daha iyi imiş. Zemerkos bunu öğrendiğinde, Persleri, sanki ipek önden gönderilmiş gibi, kendisinin de ertesi gün arkadan gelecekmış gibi kandırmak için Miusimiaların ülkesinden ipek yüklü 10 hamal gönderdi. Hamallar yola koyuldular, Zemerkos ise, Perslerin bir saldırı planladıklarına dair kuşkulanan Miusimiaların bölgesini solda bırakarak Dareine yolundan gitti. Böylece Rogatorium'a ulaştı, sonra Karadeniz'e, bunun üzerine ufak bir gemi ile Phasis Nehri'ne, oradan da Trabzon'a. Sonra devlete ait bir posta atı ile Bizans'a ulaştı, İmparator'a gitti ve her şeyi bildirdi. Böylece Zemerkos'un Türklere gidiş ve geliş yolculuğu sona erdi.

İmparator Tiberios'un (*Tiberius*) hükümdarlığının ikinci yılında, Hüsrev hakkında bildirilenin olmasından biraz daha önce, tekrar Romalılar tarafından Türklere, yönetimi İmparatorluk yaverlerinden Valentinus (Valentinos)'a emanet edilen bir elçilik heyeti gönderildi. Bu görev kendisine verildikten sonra, refakatçileri ve 106 Türk ile yola çıktı. Çünkü kavimleri tarafından kâh buraya, kâh oraya gönderildiklerinden, Bizans'ta uzun zamandır Türkler bulunuyordu. O zamanda, muhtelif kabileler tarafından çeşitli sebeplerden dolayı gönderilmiş olan Türkler, uzunca bir süredir Bizans'ta idiler. Bazı elçiler, Bizans'a elçilik vazifesiyle intikal ettikleri zaman, beraberinde onları da almışlardı ve bazıları Eutykhios ile payitahta varmışlardı. Orda mukim diğerleri Valentinus ile evvelki hadiseyle ilgili varmış bulunuyorlardı (Kendisi Türklere iki defa elçi olarak gitmişti), diğerleri de Kilikyalı Paul ile Herodian birlikte gelmişlerdi. Bizans'a toplanan bütün elçilerden 106'sı İskit, Türk idiler ve Valentinus, başkentten hareket ederken onların hepsini yanına aldı.

Hızlı yelkencilerin yardımıyla Sinop ve doğu kara parçasının karşısında bulunan Kerson [Kırım'daki] ile Apatura ve Phouloi üzerinden...Taurice'nin (*Taurikes*) güney yamaçları boyunca geçti. Valentinus ve adamları bataklık suları ile kaplı düzlükleri ve pek çok başka ormanlık ve bataklık, ayrıca bol suyu olan bölgelerden ve Akkagas denilen yerden geçtikten sonra, bu ad, Utigurların (*Ogur boylarından Otuz-Ogurlar*) kabilesine hükmeden Anagai tarafından atandıktan sonra İskit ülkesinin o bölgeleri üzerinde hükmeden bir kadından gelmez, kısacası, birçok karman çorman patikalarda zor aşılacak bölgelerden geçtikten sonra, nihayet Türkşad'ın savaş karargâhlarına ulaşılar; bu Türk hükümdarlarından biriydi. Çünkü Türklerin hükümdarı bütün o bölgeyi sekiz parçaya bölmüştü. Türklerin en kıdemli hükümdarının adı Arsilas'tır.

Artık Valentinus, diğer liderlerden ilk gelen Türkşad'ın yanına vardığında, ona Roma İmparatoru'nun tebriklerini ilettiler. Çünkü oraya Tiberius'un artık İmparator tahtına çıkmasından sonra Türk kavminin reislerini selâmlamak için gelmişti; ayrıca da dostane ilişkiler, en az Romalılar ile Türkler arasındaki anlaşmalar kadar sıkı kalsın diye ki, bunları Zemerkos'un daha önce İstemi'ye gidişinde, İstemi ve İmparator Justinos imzalamışlardı; çünkü o zaman İstemi, Romalıların dostu olarak, o düşmanca duygular beslese de, onun da hizmetinde olacağını açıklamıştı ve bu zedelenmeyecek ve bozulmayacaktı. Romalılar o devirde Persler ile savaşmakta olduklarından, Valentinus selâmlama konuşmasında, onun (Türkşad) da Perslere saldırması gerektiğini söyledi.

Bunun üzerine Türkşad derhal karşılık verdi: “Sizler şu on dil ve sadece bir tek dalavere bilen Romalılar değil misiniz?” – Bu sözler esnasında on parmağını ağzının içine soktu ve devam etti: “Şimdi nasıl on parmak ağzımın içindeyse, siz Romalılarda daha fazla dil kullanıyorsunuz: Biriyle beni, diğeriyle de benim tebaam olan Uarkhonitaileri (*Var ve Hun=Avarlar*) kandırıyorsunuz. Zaten her türlü konuşmalara ve sinsice çarelere başvurup bütün halkları kandırdıktan sonra onları bir de hakir görürken, onları horlayıp alaya alıyorsunuz, kendinize ise çıkar sağlamayı biliyorsunuz. Böylece siz elçiler de yalanlarla donanmış olarak bana geldiniz ve sizi gönderen de aynı ölçüde bir yalancıdır. Sizleri şimdi hiç vakit kaybetmeden ortadan kaldıracam; çünkü bir Türk erkeği için yalan söylemek tamamen alışılmamış ve yabancı bir şeydir. İmparatorunuz ise, benimle dostane ilişki sürdürürken, bizim tebaamız ve efendilerinden kaçmış olan Uarkhonitailer (*Avarlar*) ile ittifak kurduğunu iddia ettiği için, hak ettiği cezayı bulacaktır. Ancak bunlar Türk tebaası olarak, benim istediğim anda elbette tekrar bana döneceklerdir ve benim kamçımı üzerlerinde savrulur gördüklerinde de yeryüzünün sonuna kadar kaçacaklardır; ancak, bize kafa tutarlarsa ki, muhtemeldir, o zaman kılıçlarla öldürülmeyecekler, fakat atlarımın nalları altında ezilecekler ve karınca gibi yok edilecekler. Uarkhonitailer gelince, bundan emin olabilirsiniz.

Ama neden siz Romalılar benim elçilerimin Bizans’a Kafkaslar üzerinden geçmelerini sağladınız ve bana, seyahat edebilecekleri başka bir yolun olmadığını söylediniz? Bunu sadece, arazinin güçlüklerinden dolayı Roma İmparatorluğu’na saldırmaya yanaşmayayım diye yaptınız. Fakat ben, Dnyeper’in ama Tuna’nın da, Meriç’in de nereden aktıklarını ve bizim kölelerimiz olan Uarkhonitailer nereden doğru Roma bölgelerine geçtiklerini gayet iyi biliyorum. Ben sizin gücünüzü çok iyi tanıyorum, çünkü güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar bütün yeryüzü bana tâbidir. Siz sefiller, Alan halklarını ve Unigurların (*On-Ogurlar*) kavimlerini aldattınız; bunlar bütün cesaretleriyle ve kendi güçlerine güvenerek, zapt edilemez Türk halkının karşısına dikildiler, fakat ümitlerinin hiç biri gerçekleşmedi. Bundan dolayı bize itaat ediyorlar ve bir kölenin rolüne boyun eğiyorlar”.

Türkşad kendisini aşağı yukarı böyle övüyordu; çünkü O, büyük lâflar etmeyi seven ve boş şöhret peşinde koşan bir adamdı. Fakat Valentinus bunu duyduğunda, karşılık verdi: “Türklerin hükümdarı, eğer senin elinden ölmek – ki bundan dolayı bütün insanların nezdinde kötü bir adın çıkardı – fazlasıyla kötü ve lanetlenecek, herhangi bir başka ölümden de daha mahvedici bir şey olmasaydı ve daha önce böylesine melun bir harekette bulunmaya hiçbir

zaman cüret etmemiş olan sen, elçileri öldürüp böylece duyulması bile korkunç, yapılması ise daha da feci ve iğrenç gözükecek olan bir harekette bulunacaksan, o zaman bugün burada senin kılıcınla ölmek isterim, çünkü duydum ki, sadece benim İmparatorum yalanlardan hoşlanmakla kalmıyormuş, onun bizzat elçilik heyeti de yalan söylüyormuş. Bundan dolayı sana yalvarıyoruz, bize daha yardımcı biçimde eğil, öfkeni dizginle, hiddetli yapını insaniyetlikle yumuşat ve elçilerin dokunulmazlığı kuralına itaat et. Çünkü bizler barışın hizmetkârları ve kutsal inanın savunucularıyız. Ayrıca, babadan kalan ülkeyi ve kaderi miras olarak almış olan ve baba dostlarını izlemiş olan sen de, sanki bunların da bir baba malıymış gibi davranmak zorundasın; çünkü senin baban İstemi gönüllü olarak devletimize dostluk teklif ettiğinde, Perslerden çok Romalıların dostu olmayı arzu ediyordu. Böylece karşılıklı ilişkimiz sizin için şimdiye kadar zedelenmemiş ve sarsılmaz olarak kalmıştı ve biz de aynı dostane tavrı sürdürüyoruz. Ancak, ben gayet iyi biliyorum ki, sizin konumunuz sadece bu suretle daim olacaktır; çünkü yakın olana dürüstçe sergilenen ve hiçbir zaman adaletin yolundan sapmayan bir zihniyet, önemsiz bir fikir ayrılığı yüzünden nankörlüğe dönüşmeyecektir”.

Valentinos böyle konuştuktan sonra Türkşad dedi ki: “Siz Romalılar artık bir kere geldiğinize ve beni derin matemde bulduğunuza göre (çünkü babam İstemi daha yeni öldü), bizde ölümlere karşı yapılması âdet olan şeyler vardır. Biz yas tutarken kılıçlarımızla yüzümüzü yaralarız. Sizde yaralayıp mateme iştirak ediniz”. Valentinos ve adamları derhal yanaklarını kendi mızraklarıyla yardılar. Daha sonra, matem günlerinden bir tanesinde; Türkşad babası için ayrılmış dört tane Hunlu tutsağı getirdi ve bu zavallı insanları babasının atlarının arasına yerleştirdi ve barbar diliyle oraya gitmelerini ve babasına; İstemi’nin ona karşı ne kadar iyi olduğunu söylemelerini emretti...

Türkşad babasının gömülme merasimini tamamlamışken, Türkşad Valentinos’la birçok kere görüştü ve daha sonra dâhili Türk liderlere gönderdi, özellikle de Ektel Dağı’nda ikamet eden Tardu isimli kardeşine gönderdi (Ektel Altın manasına gelir).

Valentinos Ektel Dağı’na yola çıkarken, Türkşad Boğazı işgal edeceğine dair ant içti. Bu sebepten... Bokhan’ı (*Bokhanos*) derhal büyük bir orduyla Boğazı işgal etmek üzere gönderdi. Anagai zaten bölgede her zaman Türklerle birlikte mukim idi. Boğaz şehri alındığı zaman, Romalı sefirler Türklere yakındı. Bu halden, Türklerin Romalılarla harp üzere kışkırtıldığı açık bir şekilde anlaşıldı. Bu yüzden, aralarında Valentinos’un da bulunduğu

gönderilmiş olanlar, Türkşad tarafından esir alındı, aşağılandı ve alay edildi. Kötü davranılan bu tutsaklar daha sonra başka bir yere gönderildi”.

UYGULAMALAR

- 1- Bizans kaynakları inceleyiniz.
- 2- Gy. Moravcsik'in Byzantinoturcicu adlı eserine bakınız.
- 3- Bizans'ın İran siyasetine bakınız.
- 4- Bizans tarihçisi Menandros'u daha tefarruatlı inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

- 1- Zemerkos kimdir?
- 2- Valentinosa kimdir?
- 3- Trkad kimdir?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

VI. yüzyıl Bizans Tarihçisi Menandros'un kroniği 558–582 yıllarını kapsamaktadır. Eserine, bizzat tanıdığı ve hayranı olduğu Agathias (VI. yüzyıl)'ın eserinin sona erdiği 558 senesi hadiseleriyle başlamıştır. Menandros yıllardan ziyade tarihi, coğrafi malumata ehemmiyet vermiştir. Menandros'un kaynakları; sözlü anlatılar, hikâyeler, elçilik raporları ve konumundan dolayı rahat ulaşabildiği resmi vesikalardan oluşmuştur. Türk tarihi açısından oldukça kıymetli olan Bizans tarihçisi Menandros, Avarlar başta olmak üzere Türkler dediği Gök-Türkler ile Eftalitler, Kutrigurlar, Utigurların siyasi tarihlerinin ve kültürlerinin aydınlatılması için önemli ana kaynaklardandır. Gök-Türklerin ilk defa Bizans'la münasebet kurması ve Persler ile aralarındaki gerginlik konularında verdiği bilgiler ile özellikle Gök-Türk ülkesine gelen Bizans elçilerinin Türklere dair notlarının yer alması Menandros'un eserini vazgeçilmez kılmıştır

BÖLÜM SORULARI

1) Aşağıdakilerden Hangisi İlk Defa Göktürklerden İstanbul'a Giden Elçinin Adıdır?

- a) Maniakh
- b) Türkşad
- c) Tardu
- d) İşbara
- e) Kürşad

2) Aşağıdakilerden Hangisi 568 Yılında Bizanstan Göktürlere Elçi Olarak Gönderşlen Kişinin İsmidir?

- a) Orosius
- b) Theophanes
- c) Zemarkhos
- d) Priskos
- e) Marcellianus

3) Bizansa Gönderilen Elçilik Heyeti Hangi Bizans İmparatoru Döneminde Gönderilmiştir?

- a) II.Justinos
- b) IV.Justinos
- c) II.Leon
- d) III. Kostantin
- e) I.Priskos

4) Orta Asya Türk Devletine Batı Tarafından Tarihte İlk Defa Elçilik Heyeti Gönderen Devlet Hangisidir?

- a) Doğu Roma
- b) Batı Roma
- c) Macarlar
- d) Vikingler
- e) Ermeniler

5) Gönderilen Elçilik Heyetinin Sonucu olarak Başlayan Bizans-Sasani Savaşı Kaç Tarihinde Başlamıştır?

- a) 750
- b) 571
- c) 565
- d) 552

e) 567

6)) Aşağıdakilerden Hangisi Göktürkler Dönemindeki Komşu Hükümdarlardan Birisidir?

a)Anuşirvan

b)Afrasyab

c)Wu-ti

d)I. Theodosios

e)V. Leon

7) Aşağıdakilerden Hangisi Göktürklerle Gönderilen Bizans Elçileridir?

a) Maniakh, Priskos

b) Maniakh, Menandros

c) Türkşad, Maniakh

d) Zemerkos, Justinos

e) Zemerkos, Valentinus

8) Bizans Elçilerinin Göktürkler İle İlgili Verdiği Bilgiler Günümüze Hangi Tarihçi Vasıtasıyla Gelmiştir?

a) Bizans Tarihçisi Menandros

b) Bizans Tarihçisi Kostantin

c) Süryani Tarihçisi Menandros

d) Bizans Tarihçisi Heredotos

e) Bizans Tarihçisi Priskos

9) Göktürklerle Elçi Olarak Gönderilen Zemerkhos Nerelidir?

a) Suriye

b) Makedonya

c) Kilikya

d) Bizantion

e) Macaristan

10) Valentinus Göktürk Ülkesine Vardığında Görüştüğü Göktürk Prensi Kimdir?

- a) Türkşad
- b) İşbara
- c) Tardu
- d) Mukan
- e) İstemi

Cevap Anahtarı: 1)a, 2) c, 3) a, 4) a, 5) b, 6) a, 7) e, 8) a, 9) c, 10) a

6- 572–610 YILLARI ARASI GÖKTÜRKLER

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1 572–610 yılları arasında Göktürk ülkesinde yaşananlar

BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

- 1-** Göktürkler neden ikili teşkilata geçiş yapmışlardır?
- 2-** Göktürklerin yıkılış sürecine girmelerinin sebepleri nelerdir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
572–610 yılları arasında Göktürkler	Göktürk devletinde 572-610 yılları ile ilgili yorum yapabilme yeteneği kazandırmak	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

ANAHTAR KAVRAMLAR

Kagan: İslamiyetten önceki Türk devletlerinde devleti yönetme yetkisinin tanrı tarafından verildiğine inanılan ve devleti yöneten kişiye verilen unvan

Buda: Budizm'de “Buda” kavramıyla ifade edilen; kişinin ruhunun saflık, masumiyet ve mükemmelliğinin gücüne, kendiliğinden ulaşması ve böylece daha önce ortaya çıkarmadığı aydınlanmış (mükemmel) bilgeliğe ulaşmak (Prajna), ayrıca şefkat ve merhametten uzak sonsuz yaşamı sınırsızca geliştirmektir

GİRİŞ

Mukan'dan sonra tahta T'a-po (Taspar) geçti. Muazzam sınırlara malik Göktürk Kaganlığı'nda 572-581 arasında dokuz yıl hüküm sürdü. T'a-po'nun zamanı Göktürk tarihinin en parlak devridir. Kaynaklara göre bu devirde daima hazır 100.000 süvari bulunuyordu. Bu sıralarda böyle daimi ordu, diğer kavimlerde yoktu. Çin aşağı yukarı hâkimiyet altına alınmış idi ki oradan hiçbir mukavemet mevzubahis değildi.

572–610 YILLARI ARASI GÖKTÜRKLER

Göktürk Devleti için doğuda ve batıda meşgul olunacak mühim bir mesele kalmamış gibi idi. Chou hükümdarı her sene Göktürk Kaganına birçok hediyelerle birlikte 100.000 top ipek göndermekle mükellefti. Chou başkentinde ve ülkesinde oturan Türkler, imtiyazlara sahipti. Bu Türkler Çin’de ticaret yapıyorlardı, orada depoları, mağazaları bulunup, Göktürk ile Çin arasındaki ticarete mühim rol oynuyorlardı. Çin’deki Türkler oradaki Türk prensesinin himayesinde idiler. Chou ülkesi her ne bahasına olursa olsun, Göktürklerle iyi münasebetlerin devamına mecburiyet hissediyordu.

Tsi’ler de aynı şekilde Göktürklerle münasebetlerine dikkat ediyorlardı. Zira Mukan Chou’ların da teşvikiyle Tsileri yıkmak istiyor, üzerlerine bazen seferler yapıyordu. Mukan’ın ölümünden sonra Göktürk başkentine bir prens ve kumandan yollayan Tsiler, T’a-po’nun hükümdarlığını tebrik etmişlerdi. Bu da Göktürklerle olan münasebetlerinin bozulması endişesinden doğuyordu. Zira T’a-po’ya göre Çin artık bir devlet sayılmıyordu. ”Onlar bana bağlıdır diyor ve imparatorlarından “oğullarım ” diye bahsediyordu. Buradaki “oğullarım” tabiri mühimdir, zira ancak metbu, tabileri için “oğlum” diyebilirdi. Anlaşıyor ki genç Göktürk Kaganı kendisine son derece güvenmektedir. Şöyle diyordu: ”Benim Çin’de öyle oğullarım var ve onlar bana öyle itaat gösteriyorlar ki, benim hiçbir şeyim kalmasa da Çin’e gitsem, o kıymetli evlatlarım beni beslerler”. T’a-po devrinde Çin’deki iki devlet de Göktürk hâkimiyetini tanımaktadırlar.

T’a-po devri, Göktürk Kaganlığı’nın en ihtişamlı devresi olduğu kadar çöküşünün de başladığı devirdir. Önce bu çatlaklık Göktürk Devleti’nin bünyesinde göze çarpıyordu. Zira T’a-po’nun idaresindeki kısımlar çok büyüktü. Kagan burasını doğu ve batı diye tekrar ikiye ayırdı ve ayrı ayrı hanlar: birine K’o-lo’nun oğlunu, diğerine de bir yeğenini tayin etti. Böylece T’a-po, hanların üstünde bir han olmuş oluyor ve “Ulu Kagan “durumuna yükseliyordu. Böylece O, artık Göktürk Kaganlığı’nın en üstün temsilcisi oluyordu. Bu sıralarda T’a-po, Tsi hanedanından bir prensesle evlenmek istedi. Tsiler buna çoktan razı idiler ve zaten T’a-po ile sıhrî münasebet kurmak istiyorlardı. T’a-po, Türklük için hiçbir menfaati olmadığı halde Budizm’e meyletti. Eski Tabgaç İmparatorluğu’nun Türk vasfını yıkan Budizm, şimdi Göktürk Devleti’nin bünyesine musallat oluyordu. Budizm’e temayülde Tsi’lerden gelen Jamagutta adlı bir Budist rahibin telkinleri büyük rol oynamıştı. T’a-po, kendisi de Budist olmuş, ülkesinde bulunan Budistleri himaye ediyordu. Ayrıca muazzam bir

Buda heykeli de yaptırmıştı. Çin'deki Tsi hanedanı 575'te bir başka hanedan tarafından yıkıldı. T'a-po bu karışıklıklar esnasında kendisine sığınan eski Tsi hanedanı mensuplarını himaye etti ve hatta bir prensi Tsi imparatoru ilan etmekten çekinmedi. Göktürk Devleti'nde zaaf alametleri görüldüğü bir sırada Batı Göktürklerinde de büyük bir hadise oldu: İstemi vefat etti. Bu sırada Türk-Şad Bizans üzerine yapılacak şiddetli bir harekâtın ve büyük bir teşebbüsün başında idi. Fakat bunların hiçbiri olmadı. Çünkü batıda İstemi ölmüş, doğudaki Göktürkler ise 576'da sarsılmaya başlamıştı. Kagan T'a-po memlekete Budizmi getirmiş Çinli prensesle evlenmek istemiş, Tsi-Chou mücadelesinde Tsi'leri himaye ederek onlardan bir prensi İmparator yapmasına sebep olmuştu. Bu ortamda T'a-po 578'de ordusunun başında Pekin'e kadar ilerledi. Her gittiği yerde mukavemetle karşılaşılıyordu. Fakat Türk tazyiki fazla ağır bastığı için Chou'lar pes etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Böylece 579'da Çin arazisindeki Göktürk harekâtı durdu.

Chou hükümdarı az sonra mukabil bir teklifte bulundu. T'a-po'nun yanındaki Tsi prensinin kendisine verilmesini istedi. Göktürk Kaganı buna razı olmamakla beraber hiç de iyi olmayan bir yola saptı. Bir av sırasında bu prensin Çinliler tarafından kaçırılmasına göz yumdu. Bu hadise T'a-po'nun millet nazarında gözden düşmesine sebep oldu. Herşey artık devletin eski azamet ve gücünden çok şeyler kaybettiğini gösteriyordu. T'a-po 581 yılında hastalandı ve öldü.

581 yılı Göktürkler için bir dönüm noktasıdır. Artık bu tarihten sonra Kaganlık için kardeş kavgaları başladı. T'a-po ölümünden önce yerine kendi oğlu An-lo'yu değil yeğeni T'a-lo-pien'i halef olarak göstermişti. Bu ise Mukan'ın oğlu idi. Şüphesiz bunu yaparken şöyle düşünmüştür: "Mukan öleceği sırada Göktürk tahtını oğluna değil bana bıraktı. Şimdi ben de kendi oğlumu değil onunkini gösteriyorum. Benim oğlum tahta daha sonra geçsin. Muhakkak ki bu düşünce dahi Göktürk Kaganlarının ahlaki faziletlerini ortaya koyar. Lakin Türk hâkimiyet telakkisi böyle durumlarda yine de kardeş kavgasını önleyememiştir.

581'de ölen T'a-po'nun zamanı daha evvelki ihtişamlı devre uymuyordu. T'a-po bazı teşebbüslerde bulunmadı değil lakin bunlar kendi geleceğine menfi tesir yaptı. Tahta halef olarak gösterdiği Ta-lo-pien, cesur, meziyetleri çok bir tegindi. Etrafına kuvvetli ve bilgili insanları toplamıştı. Ama bir eksik tarafı vardı ki tahta çıkmasına engeldi: Annesi asil değildi, kuvvetle muhtemel olarak Türk değildi. O devirlerde Türk Kaganlık intikalinde asil olmayan

teginlerin tahta çıkması mevzubahis olamazdı. Göktürk Kaganlığı'nda da asil olmayan bir anneden doğan teginin başa geçmesine Türk töresi izin vermiyordu.

T'a-po'nun, Ta-lo-pien'i tahta varis göstermesiyle mesele bitmiyordu. Sonradan kurultayda bu Kaganlığın tasdik edilmesi gerekiyordu. Göktürklerde devletin siyasi ve idari işlerini tespit eden bu kurultay kuruldu. Bu kurula kadın-erkek bütün hanedan mensupları dâhil idiler. Hatta Kagan'ın bulunmadığı anlarda bu kurul Hatun'un yönetiminde toplanırdı. Devletin bütün ileri gelenleri büyük kumandanlar, beyler, çurların yani ülkenin bütün ileri gelenlerin katıldığı bir meclisti. İşte bu yüksek kurul, Ta-lo-pien'in Kaganlığını tasdik etmek için de toplandı. Su sırada hayli münakaşa oldu tahmin edilebilir. Fakat neticede kurultay Türk töresine aykırı olduğu için Ta-lo-pien'in hükümdarlığını kabul etmedi. T'a-po'nun oğlu An-lo (İşbara) hükümdar oldu. Bununla birlikte diğer teginler ise devletin farklı kısımlarında görevlendirildiler.

Ta-lo-pien'in kendisine devletin yarısının idaresini verildiği halde tatmin olmadı. Zira Ulu Kaganlıkta gözü vardı ve bunun için de yanlış bir yola saptı. Kendi kendisine A-po diye bir Kaganlık unvanı aldı ve böylelikle İşbara ile karşı karşıya kaldı. Bu olay ise Göktürk Devleti'nin idari temelini sarstı. Ta-lo-pien ile İşbara'nın karşı karşıya gelmesi Göktürk Devleti'nin ihtişamının sona ermesine sebep olmuştu. Aradaki mücadelede İşbara tarafından mağlup edilen Ta-lo-pien batı kanadı yabgusu bulunan Tardu'ya iltica etti. Onun himayesine girdi (582). Bu 582 tarihi Göktürk tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. 576'dan beri devletin batı kanadının Yabgusu olan Tardu bidayette İşbara'ya cephe almamıştı. Sonradan onda da Ulu Kaganlık için büyük bir ihtiras kendini gösterdi. Burada tabiatıyla bir takım tesirlerden söz etmek gerekmektedir. Bunun başında Çin entrikası gelmektedir. Bu hususta en fazla tahrik Çinli prensesten gelmiştir. Bu tahriklerde Çinli prensesin yanında getirdiği çok meşhur bir Çinli Ch'ang Sun-sheng birinci derece bir rol oynadı. Bu zat Türk tarihinde meş'um simalardan birisidir.

581'de Çin'de büyük bir değişiklik vukua geldi ve Chou hanedanının yerine Sui hanedanı iktidara geldi ve eskiden Chou'ların idare ettiği bölgelere hâkim oldu. Bu değişiklik Göktürk-Çin münasebetlerine de çok tesir etti. Bundan da Sui'ler çok faydalandılar. 581-618 arasında hüküm süren bu hanedan Türk tarihi bakımından Çin'in mühim sülalelerinden birisi idi. Zira Sui'ler Çin'de birlik kurmak istiyorlardı ve bunu da başarmışlardı. Çin'de bu değişiklikler olurken Ötüken'de Çinli ve Chou'lu prenses Göktürkleri Sui'lere karşı taşvik

ediyordu. İşbara bu hususta daimi bir telkin altındaydı. Sui'lere karşı olan bu teşviklere Ötüken'de olan Tsi'ler de katıldılar. Böylece İşbara bu telkinlere kanarak Sui'lere karşı harp açtı. Hâlbuki bu sıralarda Sui'lerin kendiliklerinden Göktürklerle karşı düşmanca bir davranışa girmeleri söz konusu değildi. Yapılan savaşta Tsi'lerden de bir takım kuvvetler katıldı. Türk orduları Çin'de birçok yerleri işgal ettiç Sui'ler de Göktürk hücumlarına mukabelede bulundular. Çok akıllı olan Sui hükümdarı Wen-ti ilk olarak ticari sahada tedbirler aldı.

Evvelce de söylendiği gibi Çin'de ticaret yapan Türk kolonileri vardı ve bunlara kimse dokunmuyordu. Wen-ti kendi bölgesinde ticaret yapan ne kadar Türk varsa bunların imtiyazlarını kaldırmakla beraber 10.000 kişi olan bu Türkleri de memleketten çıkardı. Göktürk-Çin münasebetlerinde ve bilhassa Türklere büyük darbe vuran bu durum Ulu Kaganı büsbütün sinirlendirdi. Kaynakların abartılı şekilde 300.000 olarak verdikleri Türk kuvvetleri 8-10 koldan Çin üzerine yürüdü. Bu hareketten bütün Çin dehşet içinde kaldı. Başta Wen-ti olmak üzere Çinlilerin ileri gelenleri büyük telaşa düştü. Kendilerini nasıl kurtaracaklarını düşünürken imdatlarına yukarıda zikredilen Ch'ang Sun-sheng yetişti. Kendisi aslen asker, çok sempatik ve akıllı bir adamdı. Vaktiyle Göktürk sarayına Çinli prensesle gelmiş, kısa zamanda kendisini sevdirmiş ve aranan bir adam olmuştu. İşbara dâhil diğer Türk kumandanları da kendisini sevmişti. İşte bu Çinli Türkler aleyhinde sinsice plan hazırlayarak Wen-ti'ye gönderdi. Ch'ang Sun-sheng Türk ordularının durumunu İşbara, Ta-lo-pien ve Tardu arasındaki münasebetleri biliyordu. Türkler hakkında esaslı bilgi sahibi olan bu Çinli'nin imparator Wen-ti'ye taktim ettiği rapor elimizdedir ve Ch'ang Sun-sheng raporunda şöyle diyordu:

“Türklerin üzerine ordu sevketmenin lüzumu yoktur ama bugünkü durumda Türkleri kendi hallerinde bırakamayız. Çünkü bırakırsak bütün Çin işgal edilir. Türkleri önlemenin çaresi Göktürk Devleti'ni anarşiye sürüklemektir. Bunun için de size âcizane birkaç tavsiyem olacaktır: Tardu askeri bakımdan Göktürk Kaganları arasında en kuvvetli olanıdır. Tardu resmen İşbara'ya bağlıdır. Fakat şu anda aralarında gizli bir rekabet vardır ve bu rekabet her zaman büyük bir ihtilaf etmeye müsaittir. Biz bu ihtilafı teşvik edelim. Bu iki kuvveti karşı karşıya getirdiğimiz vakit Ta-lo-pien de İşbara'ya vakit geçirmeden saldıracaktır. Böylece Çin kurtulur”. Wen-ti bu ihtilafı nasıl oluşturacaklarını sormasına karşılık ise; “...derhal Tardu'ya bir elçilik heyeti gönderilmeli, Tardu'nun bir an evvel A-po ile birleşmesi temin edilmelidir. Bu takdirde İşbara, A-po ile mücadele edecek ve meselenin birinci kısmı halledilmiş olacaktır. O zaman bize düşen iş Göktürk Devleti'nin doğusunda bulunan gayri

Türk kabileleri ayaklandırmak olacaktır. Bu ise gayet kolaydır. Bu rekabet Türkleri zayıflatacaktır. Çinliler ise Türkleri perişan edeceklerdir”. Ch’ang Sun-sheng ayrıca imparatora bir takım planlar ve haritalar sundu.

Bu sırada Göktürklerin Çin’i istilas ı da gelişiyordu. Wen-ti bu tavsiyeleri derhal tatbik etmeye koyuldu. Çin elçilik heyetini Tardu’ya yolladı. Gönderilen armağanlar içinde birisi çok önemlidir. Bu altından yapılmış kurt başlı bir sancaktı. Bu hediyeler Çin İmparatorunun Tardu’ya hürmetini ifade ediyordu. Tardu da kendi elçilerini Çin’e yolladı. Bütün bu işler esnasında Göktürk Devleti’nde Çinli casuslar dolaşıyor ve olup biteni Çin’e bildiriyorlardı. İşte bu esnada Ta-lo-pien, İşbara’ya cephe aldı ve ona yenilince de Tardu’ya sığındı. Çin casusları ortalığa fesat tohumları atıyordu. Göktürlere karşı Tatarları kışkırtıyordu. Bir kısım Türkler de batıya sığınmaya başlamışlardı. Bütün bu tahriklerde Çin’in parmağı vardı. Bunu tahmin eden İşbara sinirlenmiş ve yanındaki dört kaganla birlikte büyük hücum a geçmişti. Bir hamlede Çin Seddi’ni aşmış doğrudan doğruya Çin başkentine gitmişti. Bu seferinden önce Tardu’ya Çin harekâtına iştirak etmesi için haber yollamıştı. Fakat o sıralarda Çin İmparatorunun Kurt başlı sancak yolladığı Tardu bu isteğı reddetti. Çin’e karşı yapılan bu büyük sefer bu yüzden neticesiz kaldı.

582 senesine kadar Göktürk Kaganlığı’nın doğu ve batı kanatları aynı devletin parçasıydı. Artık bu tarihten itibaren birbirinden ayrılmışlardı. Artık birbirlerine karşı harekete başlamışlardı. Bu Çin’in zaferi olarak kabul edilmelidir. Bu iki kanatın iki devlet olarak ayrılması neticesinde memleket içten sarsılmıştır. Eskiden tek idare olduğu için iktisadi bütünlük vardı. Bu bütünlük 582’de baltalanmış ve doğu ile batı Göktürkleri iktisadi bakımdan zayıflamışlardı. Göktürklerin iktisadi bakımdan cihan politikasındaki yeri Çin’den gelen malları batıya sevk etmekte oluşlarıdır. İkiye ayrılınca bu durum sekteye uğradı. Çin’deki Türk tacirleri de çıkarılmış olduğundan Göktürkler iktisadi bakımdan kendi kendilerine yetmez oldular. Göktürk Devleti’nde iktisadi kriz başgösterdi; bozkır ürünleri elde kalmış, normal hayatı devam ettirecek mahsuller de Çin’den alınamaz olmuştu. Bu durumda millet fakir düştü. Çin’e yollanan ordunun ihtiyaçları karşılanamaz oldu.

Bu sırada Sui hanedanının hükümdarı Wen-ti Çin’de bir beyanname yayınlayarak her yerde Türklerle karşı mukavemeti artırmaya başladı: Nerede olursa olsun Çin birlikleri bulundukları yerlerden geri çekilmeyecekler, sonuna kadar müdafaa edeceklerdi. Çin İmparatoru “Ben yüzde yüz Göktürkleri memleketten uzaklaştıracam, bunu Tanrı böyle

istiyor. Bu birinci merhale olup bundan sonra Göktürk ülkesi istila edilecektir. Ben Wen-ti, bu ilahi emrim sadece vasıtasıyım” diyordu.

Wen’ti böyle emirnamelerini arka arkaya ordulara dağıtmakta idi. Bunlarda da Göktürkleri uzaklaştırdıktan sonra memleketteki kötü idareye son verip açlığa, sefaletle her türlü kötülük ve suistimalle mücadele edeceğini herkesi huzur ve rahata kavuşturacağını, orduyu terhis edeceğini söylüyordu. Çin İmparatoru’nun bu faaliyeti yanında Göktürk ülkesinde Ch’ang Sun-sheng boş durmuyordu. Göktürk kumandanlarıyla İşbara Kagan’ın arasını açmaya çalışıyordu. Kumandanlara savaşı bırakın Çin’le dost olun diye telkinlerde bulunuyordu. Bu korkunç propagandanın tesiriyle yer yer mücadeleyi terkedenler dahi vardı. Tardu’nun hareketi Göktürkleri Çinli casusların da yardım ve tahrikleriyle ile zor duruma sokmuştur. Göktürkler bu sırada yer yer yenilmeye başlamışlardı. İşbara Kagan kendisini bir Çin baskınından güçlükle kurtarabilmişti. İşbara mağlubiyetin asabiyeti içinde kendisine ihanet edenleri katlettiği gibi, ihanet edeceklerinden şüphelendiklerini de öldürmeye başlamıştı. Bu defa hanlardan da endişe duymaya başlamış ve “bana karşı gelirse” diye üzerlerine ordu sevkedip onları bir asi gibi cezalandırmaya kalkışlıyordu. Böylece hanlardan ve kumandanlardan canını kurtarabilenler Çin’e sığınlıyordu.

İşbara etrafındaki bütün Göktürk beylerini, hanlarını ve diğer buyruklarını kaybettikten sonra yapayalnız kaldı. İşleyen Çin propaganda makinesi Çin’e sığınanların gaye müreffeh olduklarını yayıyor, üstelik İşbara aleyhinde bir tertip dahi düşünüyordu. İşbara bu durumda kendini bilmez bir halde Wen-ti’ye beni düşmanlarıma karşı himaye et diye başvurmuştu. Buna onu daha çok karısı Çinli prenses teşvik etmişti. Nitekim bu prensesin Wen-ti’ye ricası üzerine Wen-ti İşbara’yı evlatlığına kabul etmişti (584). İşbara bunun üzerine Wen-ti’ye bir mektup yazarak kendi şahsiyetsizliğini ve beceriksizliğini ortaya koydu ve bunları tarihe tescil ettirmiş oldu. Üstelik bu mektubunda kendi esaretinin devamını da istiyordu. Wen-ti hemen cevap verdi: “Mektubunu aldım çok memnun oldum. Ben de seni evladım sayıyor ve diğer evlatlarımdan ayırt etmiyorum. Şimdi senin yanına oğlum ve kızımı (İşbara’nın karısı) ziyaret etmek için fevkalade elçimi gönderiyorum” diye yazdı. Bu büyükelçilik heyetinin başında iki kişi bulunuyordu. Biri saray nazırı olan Yü-k’ing-tse büyük bir şahsiyetti. Çin’de mevcut olan altı saraydan birisinin nazırıydı. Diğer de Ch’ang Sun-sheng idi.

Göktürk başkentine gelen bu elçilik heyeti İmparator Wen-ti'nin mektubunu İşbara'ya takdim etti. Göktürk sarayında merasim salonunda bütün ileri gelenlerin ve halkın önündeki bu merasim sırasında İşbara tahtında oturuyordu. Yanında da Çin İmparatorunun kızı olan karısı Çin prensesi vardı. Elçi mektubu uzatmış, İşbara da almak için bir hareket yapmıştı. Lakin elçi “hayır, ayağa kalkacaksın” diye ısrar etti. İşbara “ben ve atalarımın kimse ayağa kalkmamıştır. Ben nasıl kalkarım, hem rahatsızım” diye cevap verdi. Böylelikle bir müddet mektup takdim edilmedi. Ancak bu sırada Çinli prenses çıkacak bir münakaşadan endişe ettiğinden Çinlilere fazla ısrar etmeyin Kagan kurt gibidir, kendisi ile münakaşaya girmeyin sonra hiddetlenir ve iyi olmaz demiştir. Elçiler buna rağmen kabul etmemişler, Ch'ang Sun-sheng acaba ne cesaretle bizim imparatorumuzun emrine muhalefet ediyor? Bunu izah etsin demiştir.

İşbara bunun üzerine ayağa kalkmış önce başını eğerek Türk toprağını öpmüş ve tekrar ayağa kalkarak uzatılan mektubu almıştır. Bu arada gönderilen Kaganlık mührünü de kabul etmiştir. Bütün bu hadiseler Ötüken sarayında Türklerin gözü önünde oluyordu. Bunun üzerine Ch'ang Sun-sheng yeni bir talepte bulundu: “Şuanda kendinizi Ç'en ilan etmeye mecbursunuz”. İşbara Ç'en ne demek diye sorunca onlar da esir demektir diye karşılık verdiler. Yani İşbara kendisini esir ilan edecekti. Bütün bunları işiten Türkler ağlamaya başlamışlardı. Nihayet İşbara kendisini “Sui hükümdarının esiri” ilan etti ki bu sırada kendisi de ağlıyordu. Böylece bu Kagan yalnız kendisini değil bütün milletini de esarete sürüklemiş oluyordu.

Bu hadiseden sonra Çinliler her tarafta Türk milletinin esir olduğunu yaymaya başladılar. Bu durum Türklerin gururunu rencide ettiğinden yer yer isyanların çıkmasına sebep oldu. Çin sınırına yakın yerlerde on binlerce halk “Böyle birini Kagan olarak tanımıyoruz” diyerek Çin'e sığındılar. İşbara Çin'e yıllık vergiyi kabul etmişti ve ayrıca kendi tahtını düşündüğünden Çin himayesinden istifade ediyordu. İşbara bu tutumu ile Türklerin kalbinde derin yaralar açmış, onların Kaganlık için güvenlerinin kaybolmasına sebep olmuştur. Bu sebeple Türkler İşbara'ya karşı direnmeye başlamışlardı. Bu mukavemet hareketini biz yine İşbara'nın Çin hükümdarına yazdığı bir mektuptan öğreniyoruz. Çinliler İşbara'nın tutumundan faydalanarak Türkleri Çinlileştirmek istiyorlardı. Maksatları da Türklerin Çinliler gibi giyinmelerini, Çin adetlerini kabul etmelerini hatta Türkçeyi bırakarak Çince konuşmalarını teşvik ediyorlardı. Bütün bunlar için de İşbara'yı halkını zorlaması için

baskı altına alıyorlardı. İşbara buna karşılık Çin İmparatoruna yazdığı 585 tarihli mektubunda şöyle demiştir:

“Gönderdiğiniz mektubu hürmetle aldım. Gök kubbenin örttüğü, yedi gezegenin aydınlattığı insanlar arasında yüce İmparator kendisine itaat etmeyen kimseyi bırakmamıştır. Ben o kanaatteyim ki yüce İmparator dünyanın gerçek hükümdarıdır. Semada iki güneş olamayacağı gibi yeryüzünde de iki hükümdar olamaz. Göktanrı’nın elli seneden beri kurduğu Göktürk Devleti, İmparatorun sınırlarından büyük çöle kadar geliyor. Size bağlıyım, size haraç vermeye devam edeceğim. Gece ve gündüz de emrinizde olacağım. Her sene kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat şu teklifinizi yapamam. Elbiselerimizi değiştiremem, dalgalı saçlarımızı kesemem, kanunlarınızı alamam, Türk dilini bırakamam. Çünkü bunları yapmaya muktedir değilim. Çünkü Türk milletimin kalbi bu hususta tek bir kalp gibi çarpar. Ben onlara aykırı gidemem”. Bütün bunlar son derece mühim ifadelerdir. İşbara’nın “bunları yapmaya muktedir değilim” ifadesi Türk milletinin gerçek tutumunu ortaya koymaktadır.

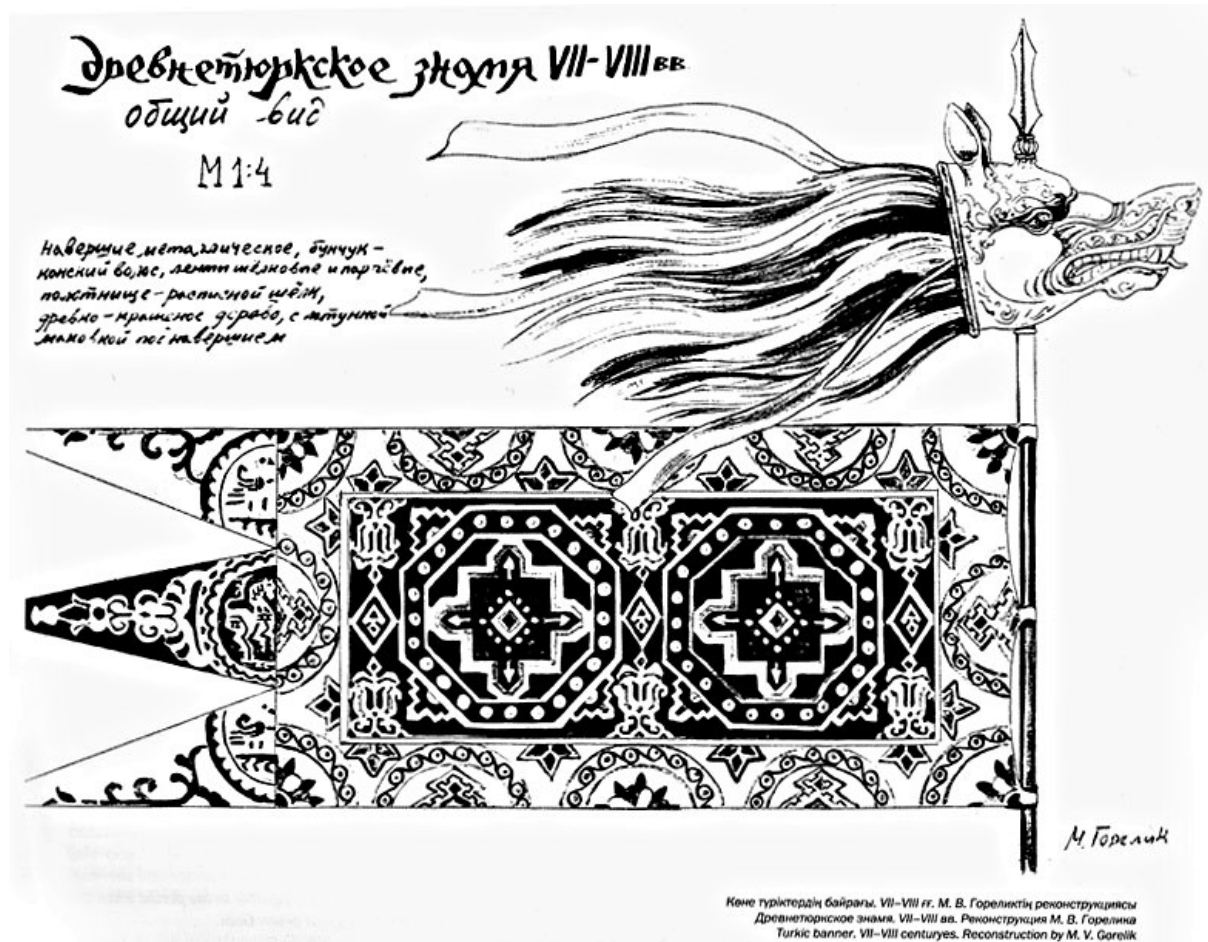
Türkler için hiç de iyi olmayan durumda İşbara 587’de ölürek yerine kardeşi geçti ve Baga Kagan unvanını aldı. Bu fazla yaşayamadı ve 588’de bir savaşta öldü. Bir ara ortalık karıştı ve nihayet yüksek kurul İşbara’nın oğlu Tou-lan’ı Kagan olarak tahta oturttu. Bu sırada uğursuz Ch’ang Sun-sheng de yine Göktürk sarayında idi. Göktürk başkentindeki bütün entrikaları çeviren bu adam bununla da kalmayarak Göktürklerin hâkimiyet ve adlarının tarihten silinmesini istiyordu. Bunun için de imparatora mütemadiyen raporlar sunuyordu. Bütün bu raporların ana noktası Türk teginlerinin arasını açmak gayreti idi. Çinliler Ch’ang Sun-sheng’in teşviki ile Tou-lan’a karşı kardeşi T’u-li’yi rakip olarak çıkardılar. Tou-lan ile T’u-li arasındaki mücadele Göktürkleri esas olarak zayıflatmak isteyen Çinliler her iki tarafı da tutuyorlardı. Doğu Göktürk ülkesinde anarşi ve kargaşalık almış yürümüş bulunuyordu. Kaganın da kim olduğu belli değildi. Lakin durum 600 senelerine doğru biraz değişir gibi oldu. Batı Göktürk Kaganı Tardu parlak askeri zaferler kazanmıştı. Göktürk Kaganlığı’nı tekrar tek bir idareye bağlamak istiyordu. Böylelikle doğuda Çin baskısı biraz hafifledi. Çin entrikasını Tardu’ya çevirdiğinden bu durum fazla sürmedi ve bu defa Tardu’nun hâkimiyetine karşılık ayaklanmalar başladı. Çinlilerin doğuluları ayaklanmaya teşviklerinden sonra da Tardu tekrar batıya çekildi ve Doğu Göktürkleri Çin nüfuzu altına girdi.

600 senelerinde Doğu Göktürk hükümdarı Tou-lan katledildi. Yerine de T’u-li geçti ve unvan olarak da K’i-min unvanını aldı. K’i-min’in Batı Göktürklerine karşı mücadelesi

Çinliler tarafından desteklenmiştir. Bundan da maksatları Batı Göktürklerinin kudretli hükümdarı Tardu'nun elini doğudan çekmekti. Tardu'nun Çin'e yapmak istediği baskı maalesef bir Türk Kaganı olan K'i-min tarafından karşılanmıştır. Tardu buna rağmen ordularını Çin istikametinde yürüyüşe devam ettirdi. Meşhur Ch'ang Sun-sheng doğrudan doğruya Tardu'ya karşı gönderildi. Çinli bu hareketinde başarılı olamadı. Lakin Türklerin geçeceği yerlerdeki içme sularını zehirletti. Türkler bu yüzden çok telefata verdiler. Keza binlerce atları da zehirlendi. Kuvvetleri perişan oldu. Bu hadise Çin harekâtının durmasının başlıca sebebi oldu. Bundan sonra da Türk ileri hareketi yerini Çin'in yavaş yavaş ilerleyen hâkimiyetine bıraktı ve hemen bütün Türk illeri Çinlilerin nüfuzuna geçti.

Tardu'nun Çin hareketinde muvaffak olamayarak dönmesi üzerine Çin baskısı bütün dehşetiyle Doğu Göktürklerinin üzerinde hissedildi. Bunun hakkında K'i-min 'in İmparator Yang-ti'ye gönderdiği mektup Doğu Göktürk Kaganlarının içine düştükleri hali göstermek açısından önemlidir. 605'te başa geçen Çin İmparatoruna K'i-min: "Sizin bütün tekliflerinizi kabul ediyorum ve milletime yaptırıyorum" demişti. Çin kaynaklarına göre Yang-ti'de "Sen adam ol, elbise değiştirmekle iş olmaz" diye cevap vermiştir. Bundan da anlaşıldığına göre Doğu Göktürkleri maddi manevi perişanlık içindedirler. Çin'den gelen prenseslere Hatun unvanını veriyorlardı. Bir kadının hatun olabilmesi için asil ve Türk olması gerekiyordu lakin çöküntü o kadar hat safhaya ulaşmıştı ki, Çinli prensese hatun deniliyordu. Türk olmayan kadınlarla evlenmek koca Göktürk Devleti'ni çökerten sebepler arasındadır.

Göktürklerin düştükleri bu durumdan Çinliler müthiş derece istifade ettiler. Batı yönünde genişlemelerini sürdürüyorlardı. Çinlilerin İpek Yolu'na doğru ilerlemeleri ve buralarda halka iyi muamele etmeleri ticareti buralarda canlandırmıştı. Fakat Yang-ti bütün Göktürkleri kendi hâkimiyetine almak istiyordu. Kendisine bu sırada Göktürk ülkesinin haritası takdim edilmişti. Türkler huzur ve sadet vadiyle kandırılıp Çin'e götürülüyordu ki, bunlar daha ziyade idareden şikâyetçi olanlardı. K'i-min Çin İmparatoru'na Türkler hakkında vereceği bütün kararları kabul edeceğini bildirdiği halde Türkler direniyordu. K'i-min bu vaziyeti kabul ettiğini söylüyordu. Bu sırada Çinliler Orta Asya'ya bir sefer yapmak istiyorlardı lakin halkın direnmesinden ve mukavemetten korkulduğu için bundan vazgeçmek zorunda kalmışlardır. K'i-min Çinlilerin sarayını merak ediyordu ve bunun için de oraya gitmek istiyordu. İmparator Yang-ti 609 yılında gelmesini söyledi. K'i-min gitti ve orada vefat etti.

Kazakistan’ın kuzeyinde bulunan VII-VIII. yüzyıllardan kalma bir “Kurt Başlı Tuğ”.

UYGULAMALAR

- 1-**Türk ÷lkelerine gönderilen Çinli elçileri daha geniş tanıyınız.
- 2-** Göktürklerdeki ikili teşkilatı inceleyiniz.
- 3-** Çindeki Sui hanedanlığını inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

1-Ta-po Kagan kimdir?

2- İşbara Kagan kimdir?

3-572-610 yılları arasında Göktürk sosyal hayatında neler değıştirilmek istenmiştir?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

582 yılında Göktürk Devleti'nin "Beş Kaganı", 400.000 süvariden oluşan muazzam bir orduyla Çin sınırlarına girmişti. Göktürkler General Ta-hsi Chang-ju'nun kumandasındaki Çin ordusu mağlup ettiler. Göktürkler yağma yaparak ilerliyorlardı. Yedi büyük Çin merkezi ele geçirilmişti. İşbara Kagan, daha da güneye inmek istiyordu; ancak Tardu kendine bağlı askerlerle geri döndü. Ayrıca, Ch'ang Sun-sheng, Ch'u-lo-hou'nun oğlu Jan-kan vasıtasıyla, İşbara Kagan'a Töles boylarının isyan ettiğini bildirdi. İşbara Kagan, bu durum üzerine askerlerini toplayıp geri döndü. Sui İmparatoru da askerlerine moral aşılama amacıyla bir ferman yayınlamış ve bu ferman kısa sürede etkisini göstermişti. Göktürkler bir baskın sonucu mağlup edilmiş; üstüne bir de kıtlık ve salgın hastalık çıkmıştı. Göktürkler kemik tozu yemek zorunda kalmış ve ard arda gelen felaketler sonucu birçoğu ölmüştü.

BÖLÜM SORULARI

- 1) Hangi Hükümdar Çin'deki Tsi Hanedanı'nı Destekleme Kararı Almıştır?
 - a) T'a-po
 - b) Kapgan
 - c) İşbara
 - d) İstemi
 - e) Kara
- 2) Aşağıdakilerden Hangisi İşbara Kagan'ın vefat ettiği yıldır?
 - a) 585
 - b) 586
 - c) 587
 - d) 588
 - e) 589
- 3) Aşağıdakilerden Hangisi 584 Yılında Göktürlere Gelen Elçinin Adıdır?
 - a) Yü-k'ing-tse
 - b) Wen-ti
 - c) Valentinus
 - d) Priskos
 - e) Sung Yün
- 4) . T'a-po Kağan Hangi yılda Vefat Etmiştir?
 - a) 580
 - b) 581
 - c) 582
 - d) 583
 - e) 584
- 5) . T'a-po Ölülmeden Önce Göktürk Tahtına Kimi İşaret Etmiştir?
 - a) T'a-lo-pien
 - b) An-lo
 - c) Taspar
 - d) Mukan
 - e) Tardu
- 6) T'a-lo-pien Kimdir?

- a) T'a-po'nun Oğlu
 - b) Mukan Kagan'nun Oğlu
 - c) İstemi Kagan'nun Oğlu
 - d) Tardu'nun Oğlu
 - e) Türkşad'nun Oğlu
- 7) T'a-po'nun Ölümünden Sonra Toplanan Kurultayda Niçin T'a-lo-pien'in Kaganlığı Onaylanmamıştır?
- a) Hanedana Mnesup Olmaması
 - b) Hükümdarlık Vasıflarını Taşımaması
 - c) Kendisinden Daha İyi Bir Hükümdar Adayının Bulunması
 - d) Türk Bir Anneden Doğmamış Olması
 - e) T'a-lo-pien'in Hükümdarlığı reddetmesi
- 8) Hangi Kağan Zammında Göktürkler Çin'in Esiri Haline Gelmiştir?
- a) Mukan
 - b) T'a-po
 - c) Bumin
 - d) T'a-lo-pien
 - e) İşbara
- 9) T'a-lo-pien İle Taht Kavgasına Girişen Türk Prensi Kimdir?
- a) İşbara
 - b) T'a-po
 - c) Tardu
 - d) Türkşad
 - e) İstemi
- 10) Göktürk Devleti'nin En İhtişamlı Olduğu Dönem Aşağıdaki Hükümdarlardan Hangisi Zamanındadır?
- a) Mukan
 - b) İşbara
 - c) T'a-po
 - d) İstemi
 - e) Tardu

Cevap Anahtarı: 1) a, 2) c, 3) a, 4) b, 5) a, 6) b, 7)d, 8) e, 9) a, 10) c

7-GÖKTÜRK DEVLETİ'NİN YIKILIŞ SÜRECİ

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1-Göktürk Devleti'nin yıkılma sebeplerinin neler olduğunu

BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1- İl Kagan'ın devleti yıkılma sürecinden kurtarmak için aldığı önlemler nelerdir?

2- Doğu Göktürk Devleti denilince ne anlaşılır?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Göktürk Devleti'nin yıkılma sebepleri nelerdir?	Göktürk Devleti'nin yıkılma süreci ile ilgili analiz yapabilme yeteneği kazandırmak	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

ANAHTAR KAVRAMLAR

Tang hanedanı: 618-907 yılları arasında Çin de hüküm sürmüş olan hanedan.

Maveraünnehir: Orta Asya'da, Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Siri Derya) nehirleri arasında kalan bölgeye verilen isimdir. Türkçede nehrin ötesi anlamına gelmektedir.

GİRİŞ

K'i-min'in ölümünden sonra tahta Şi-pi (Shih-pi) geçti ve 619 yılına kadar Göktürklerin başında hüküm sürdü. Doğu Göktürk Kaganı Şi-pi'nin ilk işi bir Çin prensesi ile evlenmek olmuştu. K'i-min'in oğlu olan Şi-pi babasının durumunu yakından bildiği için Çin'in müdahalesini önlemek için Çin prenses ile evlenmişti. Bu Türk Kaganı gayet önemli ve ciddi işlere girişmiş Türk ülkelerinin perişanlığını kısmen önlemiştir. Bunu da 615 senesine kadar takip ettiği sistemli bir iç politika sayesinde meydana koydu. 615'lerde imparatorluğun Göbi Çölü'ne kadar olan güney bölgesine hâkim oldu.

GÖKTÜRK DEVLETİ'NİN YIKILIŞ SÜRECİ

Göktürklerin ve genellikle Türklerin hâkimiyet telakkisi hanedan veraseti sistemi ile bu hususta Çinlilerin en büyük yardımcısı oluyordu. Şi-pi'nin küçük kardeşi Çi-ki (Ch'i-chi) Şad'ı gözlerine kestirdiler. Bu tegini Şi-pi'ye karşı kullanmak istediler. Faziletli bir Göktürk tegini olan Çi-ki Şad kendisine verilmek istenen Çin prensesini reddetti ve “Ben Türk töresinden ve Kagandan ayrılmam” diye karşılık verdi. Çi-ki'nin Çinlileri böyle kovduğunu biz kaynaklardan öğreniyoruz. Çinliler Göktürklerin yeniden canlanmaya başladığını ve ilk teşebbüslerinin başarılı olmaması üzerine bu sefer başka bir hile düşündüler. Bu defaki planlarının akıl hocası diğer korkunç bir entrikacı olan P'ei-kü idi. Göktürkleri iyi tanıyan ve aynı zamanda yazar olan bu zatın Orta Asya'ya dair bir eseri vardır. Bu eser devrindeki Orta Asya için en iyi kaynaktır. P'ei-kü'nün de Sui imparatoruna Türkler hakkında bazı tavsiyeleri olmuştur ki, bunlarda Göktürkleri içinden yıkmak gayesi güder: “Biz kumandanları birbirine düşürerek onları Kagana karşı ayaklandıralım”. Bu maksatla ileri gelen bir Türk kumandanının Çinliler tarafından pusuya düşürülüp öldürülmesi iki devlet arasında bir mesele olmuştur. Çin elçisi “bu kumandanlar size karşı ayaklanmak istiyordu. Bizden yardım istedi. Fakat biz sizin tarafınızı tuttuğumuz için buna meydan vermedik ve onu öldürdük” dedi. Bundan maksat kumandanlarla Kagan'ın arasını açmaktır. Lakin Şi-pi bu oyuna gelmedi. Zira Çinlilerin bu nevi hilelerini iyi biliyordu. Çinlilere “Siz mevcut Türk-Çin münasebetlerini tehlikeye düşürüyorsunuz. Bundan sonra sizi tanımıyorum ve artık bundan sonra benden vergi alamazsınız” dedi. Çinlilere meydan okuyan Şi-pi aynı zamanda Göktürklerin şerefini de kurtarmış oluyordu.

Göktürk ülkesini baştanbaşa bir sefer heyecanı sarmıştı. Çin ile olan savaş Türk ordularını müthiş bir hazırlığa sevk etti. Her taraftan Türk süvarileri gelerek Kaganın ordusuna katılıyordu. Göktürkler bu savaş hazırlığı sırasında iken İmparator Yang-ti 'nin müdafaa hazırlıklarını yerinde görmek için sınır boylarında geziye çıktığı haberi alındı. Şi-pi İmparatoru yakalamak için bütün geçitleri tuttu. Şi-pi'nin bu planı ne yazık ki yerine gelemedi. Şi-pi'nin karısı Göktürklerin planını Çin imparatoruna bildirdi ve yakalanacağı haberini gönderdi. Sui imparatoru esaretten bu şekilde kurtuldu.

Çin İmparatoru'nun süratle Çin içlerine doğru yol aldığını haber alan Şi-pi Türk kuvvetlerine takip etmek emrini verdi. Şansi bölgesindeki Yen-men kalesine sığınan İmparatoru Türkler derhal muhasara etti. Bütün yollar tutulmuş İmparator kalede tecrit

edilmişti. Muhasaranın ilk 20 gününde kaynaklarımıza göre içinde 150.000 kişi bulunan kalenin 8/10'u fethedilmişti. Kalede bulunan 41 burçtan 39'u Türklerin eline geçmişti. İmparator Yang-ti çok kötü durumdaydı. Oğlu Kao korkudan ağlamaya başlamıştı. Hatta bir Çin kaynağı bizzat İmparatorun da ağladığını söyler. Dışarıyla haberleşmeyi temin için bazı teşebbüsler yapılmışsa da Çin İmparatorunu asıl kurtaran başkası olmuştur. Yeng-ti'nin yapmak istediği huruç harekâtına askerinin gözü korktuğu için kimse cesaret edemedi. Bu sırada Yeng-ti'nin yardımına bir Çin prensesi Göktürk Hatunu Ts'en-kin yetişti. Bu kadın bir yalan haber uydurarak Göktürk Devleti'nin şimal bölgelerinde isyan çıktığı haberini yaydı. Bundan bayağı heyecanlanan Şi-pi muhasarayı kaldırdı. Çin İmparatoru bir kadının yüzünden yine kurtulmuş olduğundan başkentini başka yere nakletmiş, bir daha sınıra yaklaşmamıştır.

Ancak Yeng-ti Türk hududuna dikkate değer kumandanlar yerleştirdi. Bu kumandanlardan biri sonradan T'ang hanedanlığının kurucusu olan L'i-yüen'dir ki, aslında Tsi'lerden bir prens idi. Li-yüen hudutta Türklerle karşı tertibat aldı. Bunun Türkler hakkında değişik fikirleri vardı. Türklerden müthiş korkan askerlerinin maneviyatını yükseltmek için şöyle demektedir: "Türklerden korkmayın. Türklerin kuvvetlerinin üstünlüğünü iki şey sağlar: Süvariler ve okçular. Bunlar kendileri için elverişli anlarda şiddet ve süratle ileri atılırlar. Okçu birlikleri tehlikeyi gördüklerinde rüzgâr gibi geri çekilirler ve intizamlarına bakmazlar. Şimşek gibi gözden kaybolurlar. Muharebelerde ordularında düzen yoktur. Nerede oturdukları belli değildir. Karargâhlarının yeri de belli değildir. Nerede ot-su bulurlarsa oraya konarlar. Beraberinde getirdikleri at ve koyunları yerler. Galip gelirlerse orada durup ganimet toplarlar. Mağlup olurlarsa hiç utanmadan geri kaçarlar. Geceleri nöbet beklemek, gündüzleri halkalar teşkil etmek ve karakol gezdirmek zahmetine de katlanmazlar. Ne tabiyeleri ne de istihkâmları vardır. Hâlbuki Çin askeri başka surette hareket eder. Hakikatte bunlar yıllarca tecrübesi yapılan şeylerdir". Fakat bu Çinli şunu da ilave etmişti: "Çinlilerin harbe bambaşka gitmelerine rağmen şimdiye kadar Türk orduları karşısında muharebe kazandıkları pek nadirdir" devamla "Türkler müthiş ok atarlar, Türklerin teşkil ettikleri okçu birliklerine karşı onların yaptıkları gibi okçu birlikleri teşkil edelim. Türkleri kendi usulleri ile karşılayalım. Bir daha buraya ayak basmasınlar. Eğer biz böyle yapmazsak Türkler İmparatorluk için daimi bir felaket unsuru olarak kalacaklardır ve İmparatorluğumuzun akıbetinden de şüphe ederim" demektedir.

Li-yüen'in tavsiyesi üzerine Çin orduları yeniden Türk usulünce tanzim edilmeye başlandı. Önce iki bin kadar seçme süvari okçu olarak ayrıldı ve bunlar gece gündüz talime

başladılar. Çinliler bu şekilde hazırlanırken Türkler bunun farkında değillerdi. Çinlilerin mukavemeti ile Türkler bazı yerlerde geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Fakat bütün gayretlerine rağmen Çinlilerin okçu birlikleri gereği gibi tesir yapamıyorlardı. Çünkü Türkler daha küçüklükten itibaren ok atmaya başlıyorlardı ve bu Türklere has bir gelenek idi. Buna Çinliler tabiatı ile intibak edemiyorlardı. İkinci bir husus da yay yapma sanatının çok gelişmiş olmasıydı. Çinlilerin yayları Türklerinki kadar mükemmel olamadığından Çin okçuları başarılı olamıyordu.

Bu hadiseler doğrudan doğruya Çin'in içinde bir huzursuzluğa sebep oldu. Bilhassa 615'te Türklere karşı hezimetten sonra Çin'de huzursuzluk artmış, özellikle Sui'lere karşı büyük bir hoşnutsuzluk belirmişti. Sui hanedanının yıldızı gittikçe sönmeye başlıyordu. Türk Kaganı da hadiseleri adım adım takip ediyordu. Öyle oldu ki 15-20 sene evvel Çin'e yapılan göçler aksi istikamet aldı ve Türklere yönelen asi kumandanlar Sui idaresine karşı yardım istediler. Bunlardan Liang-şi-tu bilhassa önemlidir. Bu kumandan 617'de Çin İmparatorunun bulunduğu sarayı işgal ederek içinde bulunan kıymetli eşyayı hediye olarak Göktürk Kaganına göndermiştir. Kagan da Liang-şi-tu'yu Çin'de zaptetmiş olduğu yerin hükümdarı yaparak kendisine kurt başlı sancak gönderdi. Bununla da kalmadı ve Liang-şi-tu'yu Çin Hükümdarı ilan etti. Başka bir Çin kaynağına göre bu Kagana akli başında semanın oğlu unvanı verildi.

Çin'de Sui hanedanına karşı isyan eden Şi-pi tarafından desteklenen diğer kumandan da Lui-vu-çou idi. Şi-pi buna da Ting-Yang-Kagan unvanını verdi. Bunların ikisini de Sui'lere karşı sevk eden Şi-pi kendi kuvvetleriyle de bunları desteklemiştir. Sui hâkimiyetini asıl ortadan kaldıran Li-yüen, Şi-pi'nin yüksek hâkimiyetini kabul etmiş ve aralarında bir anlaşma yapılmıştı. Bu esnada başkente sığınan Sui hükümdarı orada öldürüldü. Li-yüen böylelikle Çin başkenti Singan-fu'ya girdi ve aradaki anlaşma gereğince ne kadar imparatora ait servet varsa hepsini Göktürlere devretti. Li-yüen'in bu şekilde başkente hâkim olmasıyla Çin'de T'ang denilen yeni bir sülale kurulmuş oldu.

618'den 906'ya kadar devam eden T'ang hanedanlığının hükümdarlarının ilki Lü-yüan Kao-tsu unvanını aldı. Şi-pi'nin yüksek hâkimiyetinde bulunan bu İmparator anlaşma gereğince Türklere yıllık vergi ödeyecekti. Ayrıca senede 30 bin top ipek de verecekti. Bununla birlikte Kao-tsu durumdan memnundu ve bu sırada kendisine elçi olarak gelen

Göktürk prensi Kutlug Tegin'e de ayrı bir itibar göstermiş, onu yemekte kendi yanına oturtmuş Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre şerefine 9 bölümlü bir konser verdirmiştir.

Şi-pi 619 yılında öldü ve bu ölüm Göktürk halkı için üzüntü kaynağı oldu. Şi-pi'den sonra yerine küçük kardeşi Ch'u-lo Kagan oldu. Bu da kardeşinin siyasetini takibe başladı ve daha da sertleştirdi. Ordularının başında Çin harekâtına devam etti. Liu-vu-çou'ya da yürüme emrini verdi. Kao-tsu 620'lerde vaziyetin yine nazikliğini kavrayınca mülayim bir tavır takındı. Ch'u-lo da bundan istifade ederek Çin sarayında bulunan muhalifi Türk prensini yani Batı Göktürk Kaganının iadesini istedi ve bunu temin etti. Ondan sonra daha da ileri giderek Sui hanedanından bir prensi Çin İmparatoru ilan etti. Hâlbuki ağabeyi Şi-pi Sui hanedanını ortadan kaldırmıştı. Ch'u-lo'nun yaptığı hiç doğru değildi. Sui hanedanı gözden düşmüştü. Ch'u-lo'nun Sui prensini zorla hükümdar yapmak istemesi Çinli karısı tarafından zehirlenerek öldürülmesine sebep oldu. Bunun üzerine 621'de Türk ordularının harekâtı durdu.

İ'çeng aslında Sui'lere mensuptu ve De Guignes "bu prens aile sevgisinden ziyade vatan sevgisini üstün tuttuğu" için Kaganı zehirlediğini söylemiştir. 621 yılında Ch'u-lo ölünce kardeşi adıyla yerine tahta geçti. Fakat bu atalarına layık biri değildi. Bunun zamanında Göktürk Devleti adeta çöktü. Garip tavırlar takınan ve Çin'e akına girişen Kagan kardeşini zehirleyen Çinli prensesle evlendi ve bu prensesin tesiri altında kaldı. Bu sıralarda T'ang İmparatorluğu mutedil bulunuyor ve Göktürklerle dost geçinmek için elçiler gönderiyordu. Çinlilerin bu hareketlerini Türk Kaganı onların korkaklığına veriyordu. Çinlilerin mektuplarına ağır cevaplar veriyordu. Diğer taraftan Kao-tsu, Kitanları kendisine bağlayarak Çin İmparatorları ile münasebet kurup onları Türklerden ayırmak için çalışmalara girişmişti. Bir yandan da süvari birliklerini arttırıyor ve okçular yetiştiriyordu. "Çin İmparatoru" Liu-vu-çou 620'lerde ölmüş ve yerine kardeşi tayin edilmişti. Bunun yanında bir de Göktürk Tegini vardı ve T'ang İmparatoru yeni Çin İmparatoruna elçiler ve hediyeler göndermiş: "Sen Türklere nasıl hizmet edersin? Onları bırak bizi tanı" demişti. Nihayet Çin İmparatoru orada tutunamayıp Göktürklerin yanına geldi. Bütün bunları dikkatten kaçırın İl Kagan nihayet Kao-tsu'nun gönderdiği elçileri hapsetti.

Bu hadiseler esnasında Çin sarayında bazı hazırlıklar yapılıyordu. Bu arada Türk içtimaı hayatı ile ilgili enteresan bir durum meydana gelmiştir. Kao-tsu "şimdi Kagana bir mektup yazacağım, uzlaşma yolları arayacağım" deyince yanındakiler buna hayret ettiler. Onlara göre Türkler yazı bilmezler, daha ziyade servet ve paraya değer verirler. İmparator

onlara “Siz yanılıyorsunuz, onlara sığınan bizim adamlarımız kendilerine okuma-yazma öğretmişlerdir” demiştir. İşte Çin kaynaklarında geçen bu cümle dolayısıyla ilim âlemi Göktürklerin yazı bilmediğini iddia etmişlerdir. 620-622 yıllarına rastlayan bu hadiseden çıkan netice belki bu tarihlerde Türklerin Çin alfabesi bilmedikleridir. Lakin bu kaydı Türklerin aleyhine vesika olarak kabul edenler bunu Türklerin kendi dillerinde okuma- yazma bilmedikleri manasında kullanmışlardı. Oysa Bizans kaynaklarından anlıyoruz ki, daha Türklerin 568’de kendilerine mahsus yazıları vardır Yenisey kitabeleri ise Türk yazısının daha eski vesikalarındır.

İl Kagan Çin’de hâkim bulunan T’ang sülalesinin kendisine karşı gösterdiği iyi niyetten istifade edemeyerek onlara karşı hasmane bir tavır takındı ve Çin ile savaşa tutuştu. Bu mücadelede zaman zaman gerilemeler oldu. İl Kagan’ın bu savaşları Göktürk Kaganlığının aynı zamanda batmasına da sebep olacaktır. İl Kagan haddi zatında cesur ve iyi bir kumandan olduğu halde karısının müthiş tesiri altında kalıyordu. 623 senesindeki bir savaşta karısının isteği ile muhasara ettiği şehri bırakmıştı. İkinci olarak da kendisine bağlı beylerle bozuşmuştu. Bu vaziyette kendiliğinden devlette bir takım rekabetler yaratmış oldu. Kaganın bazı beylere karşı vaziyet almasını Çinliler de körüklemişler ve huzursuzluk memleket içine yayıldı.

Şimdiye kadar Çinliler Türk akınlarını önlemek ve süvarilerin hareketine mani olmak için çukurlar ve hendekler açarlardı. Artık Çinliler Türklere karşı ciddi emniyet tedbirleri almaya lüzum görmediler hatta hendekleri doldurdular. İl Kagan ise büyük bir yeis içinde bulunuyor ve kendi itibarını korumak için boyuna seferler yapıyordu. Mutlaka zafer kazanmak arzusu ile Kuzey Çin’de dolaşıyordu. Lakin bir defasında mağlup oldu ve hatta üç kumandanı da esir verdi. Bunun üzerine Kie-li barış istemek zorunda kaldı. Tekrar Batı Çin hudutlarına saldırdı yine mağlup oldu. Artık Göktürk ülkesinde Türkler İl Kagan’ın Kaganlığını tanımamaya başladılar. Zira Türk töresinde Kaganın vazifesi milleti doyurmak, giydirmek, mesut etmektir. İl Kagan’da bunların hiçbirisi yoktu. Yer yer ayaklanmalar baş gösterdi ve öyle bir an geldi ki Kagana karşı ayaklanmadık hiçbir Türk zümresi kalmadı. 627 yılında Sir Tarduşlar, Uygurlar, Bayırkular bu isyancıların başında idiler. Bu tarihten sonradır ki İl Kagan hiçbir yerde başarı gösteremeyip isyanları bastıramadı. Vaktiyle Göktürk ülkesine iltica eden Çinliler de memleketlerine döndüler.

Kitanlar, Dokuzoğuzlar ve hatta Uygurlar bu isyan sırasında doğrudan doğruya Çin İmparatoruna müracaat ettiler. Bütün bu felaketlerin üzerine bir de kıtlık binince Türk ülkesi tamamen mahvolmaya başladı. Bilhassa 629' senesindeki kıtlık bütün insan ve diğer canlıları kırdı geçirdi. Çinliler 629 senesinin sonlarına doğru Göktürklerin üzerine hücumla geçtiler. Yapılan savaşta Göktürk ordusu dağıldı ve Türk Kaganı kaçmak zorunda kaldı. Fakat Çinliler kendisini takip ettiler ve az sonra yakalanarak Çin başkentine gönderdiler. Biz bu 630 tarihini Asya'da Doğu Göktürk Devleti'nin yıkıldığı tarih olarak kabul edebiliriz. Tai-tsung da kendisini aynı zamanda Göktürk Kaganı olarak ilan etti.

Göktürk ülkesinde bir genel dehşet ortalığa yayılmıştı. Memlekette bir çözülme yaşıyordu Herkes kendi başının çaresine bakıyordu. Kagan ailesinden bazıları halkı etraflarına toplamak istedilerse de bunda başarılı olamadılar. Bazı beylerle başka bir himaye makamı bulamadıklarından Çinlilere sığınmıştı. Onlardan unvan aldılar ve hizmetlerine girdiler. İç Asya kısa zamanda tenhalaştı ve Çinliler nüfuzlarını buradaki İpek Yolu şehirlerine de kabul ettirdiler. Çinliler kalabalık Türk gruplarını aralarında tekrar birleşme olmasın diye uzak yerlere gönderiyorlardı. Oraya buraya gönderilen Türkler vardıkları yerlerin iklimine ayak uyduramadıklarından perişan oldular. Çin Seddi'nin güney kısımlarına sürülen Türkler oralarda ölmüşlerdir. Kayıtlar bunlar hakkında kemiklerinin dağlar gibi yığıldıklarını söyler.

Doğu Göktürk Devleti'nin arazisi adeta insandan boşaldı ve ıssız kaldı. Türkler bu defa Çinliler için dikkate değer bir sorun olarak göründüler. Çin sarayında "bunları ne yapalım, nereye yerleştirelim, yoksa onlar için yeni eyaletler mi tesis edelim?" diye uzun uzun görüşüldü. Kuzey Çin'de bunlara 4 eyalet oluşturuldu. Çinlilerin bulunmadığı yerlere yerleştirildiler. Çin politikasına göre Türklerin Çinlileşmesi işi tatbik edilmeye başlandı. Bu eyaletlerin başında askeri teşkilat Çinlilerde olmak şartıyla bir takım hanlarda tayin edildi. Ötüken sahasında Çin hâkimiyeti kurulurken 630 senesinde ileride göreceğimiz gibi Batı Göktürk Devleti de yıkıldı. Çin'den Maverâünnehir'e kadar 50 sene bütün Türk ülkelerinde Çin hâkimiyeti kuruldu.

Çinliler bu devrede Türkleri Çinlileştirmek için çok uğraşılsa da başarılı olamadılar. Türkler örf, adetlerini, dillerini kaybetmediler ve en parlak zaferlerini de hiç unutmadılar. Türkler bu zamanda "vaktiyle ben Ötüken'in hâkimi Göktürk Kaganının tebaasıydım, şimdi kime tabiyim, nedir bu felaket" diye düşünüyorlardı. Bu bakımdan Türkler aradan geçen elli

sene zarfında yer yer bağımsızlık için direnmekten geri kalmıyorlardı. Öyle ki Türkler yer yer küçük devletler dahi kuruyorlardı. 646'da Dokuzoğuzların bir devlet kurma teşebbüsü oldu. 646-649'da kendisini Aşina hanedanından sayan Tegin Ch'e-pi Altay dağlarının bir köşesinde Göktürk Kaganı ilan edildi. Çin'e yerleştirilen Türkler de Çin topraklarında bir hanlık kurmuşlardı. İl Kagan'ın akrabasından olan bir Teginin idaresinde olan bu devletçik hemen Çin'e akınlara başlamıştı. Lakin sonunda bütün bu Türk istiklalcilerinin hepsi de kılıçtan geçirildiler.

Bu vaziyet Türklük duygusunun büsbütün kamçılanmasına sebep oldu. Bütün bu hadiseler Türklerde yeniden bir toplanma ve dirilmenin şuurunu yaratıyordu. Bu savaşlarda enteresan bir iki müşahede vardır: Türklere karşı bir muharebeye hazırlanan Tai-tsund, kumandanlarına şöyle demektedir: "Bütün bozkır şimdi bir denizden farksızdır. Akşam oluyor biraz sonra karanlık basacak, işte o vakit hücum zamanıdır. Göktürkler ancak yaylarını çektikleri zaman korkunçturlar. Tavsiye edeceğim şey kılıç ve mızrak elde olarak onları müdafaaya geçmeden bastırmaktır". Bu devirde Göktürklerin hürriyet mücadeleleri arasında en dikkate değer olanı Kürşad ihtilalidir. Bu T'anglar'ın en kuvvetli devrinde Türklerin Çin'de ve bizzat Çin başkentinde giriştikleri ihtilal ve hürriyet hareketidir. Bizim edebiyatımıza Kürşad olarak geçen bu Göktürk ihtilalci Tegininin asıl adı Chie-shih-shuai T'u-li Kagan'ın kardeşi idi. Kendisi Çin başkentinde İmparatorun oturduğu sarayda muhafız alaylarından birinin başında kumandan idi. Bu Çin İmparatorluğunu yıkarak yerine Göktürk Kaganlığı'nı tekrar kurmayı tasarlamış ve inandığı arkadaşlarına bu fikrini kabul ettirmişti. Yakın arkadaşlarından 40 kişi bu plana katılmış, Göktürklerin istiklali bu yolla sağlanmak istenmiştir.

Çin İmparatoru T'ai-tsung geceleri tebdil kıyafetle şehri kontrole çıkıyordu. Kürşad, Çin İmparatorunu rehin olarak almayı düşünmüştü. Bir plan hazırlanmış lakin kararlaştırılan gecede ansızın çıkan bir fırtına yüzünden İmparator dışarı çıkmamıştı. Hareketi bir başka zamana bırakmak istemeyen Kürşad başka çare kalmadığını görünce doğrudan Çin sarayına hücumu karar verdi. Derhal hücumu geçildi, saray kapıları kırıldı; hatta İmparatorun kapısına kadar gelindi. Fakat durumdan haberdar olan saray muhafızlarının üstün kuvvetlerine bu 40 kişi daha fazla dayanamadı. Neticede saraydan kaçmayı başardılar ve nihayet şehrin kuzeyindeki Wei Irmağında en son Kürşad öldürülerek bu bahtsız teşebbüs sona erdirildi. Lakin Çinliler Türklerden bundan sonra daha çok korkmaya başladılar.

Batı Göktürklerinin bu sıralarda durumları aynen doğudaki kardeşleri gibiydi. 576'da vefat eden İstemi Yabgu'nun yerine oğlu Tardu geçmişti. Bizans kaynaklarının bu imlasına mukabil Çin kaynakları kendisinden Ta-te-u diye bahsederler. Doğuda birtakım değersiz veya Göktürk Devleti'nin şanına uygun olmayan Kaganlar geçince Tardu doğu ile ilişkisini keserek müstakil oldu. 582'de ikiye ayrılan bu iki Göktürk kanadı neticede bazen birbirlerinin düşmanı haine geldiler. Tardu zaruri olarak kendini doğu kısmına da tanıtmak istedi. Zira kendi idaresindeki boylar ve diğer halk neden ayrıldın diyerek kendisine baskı yapıyorlardı. Bu suretle 597 senelerine kadar her iki taraf da aralarında mücadele etmişlerdir.

Tardu bir taraftan doğuya hâkimiyetini tanıtmaya çalışırken diğer taraftan da batıda bir takım fetihler yapıyordu. Ancak bu fetihleri bizzat kendisi değil, bağlı bulunan beyleri eliyle gerçekleştiriyordu. Göktürk Devleti'nde eski Türk idare sistemine uygun federatif bir şekil vardı. Bu sisteme göre her boyun başında müstakil reisler Tardu'nun yüksek hâkimiyetini tanımışlardı. Göktürk Devleti'nin görünüşü ayrı camiaların bir mozaîği şeklinde idi. Nispeten tehlikeli bir durum arz ediyordu. Bu cümleden alarak Batı Göktürk ülkesi de 8 kısma ayrılmıştı. Göktürlere bağlı ve 8 idari bölgeden birisine sahip olan Sogd prensi Göktürk Devleti namına İran içlerinde fetihe girişmişti. Anuşirvan'ın ölümünden sonra artık İran'daki haşmet sönmeye başlamıştı. Yerine geçen oğlu Türközade lakaplı Hürmüz, İstemi'nin siyasetinin bir sonucu olarak Bizans-Sasani savaşlarına kendisini kaptırınca Sogd prensi bundan yararlanarak Herat'a kadar ilerledi. Bu seferi yapan Sogd prensi olmakla beraber, İbn ül-Esir bunu Türk hükümdarı Melik üt-Türk Ceyhun Nehri yakınlarına kadar geldi diye kaydetmiştir. Chavannes, Herat ve Belh'e kadar Göktürlere bağlandığını söyleyerek İran sınırının Merv-i Rud'dan geçtiğini kaydeder. Çin kaynaklarına göre bu fetihleri yapanlar Sogd prensi veya Göktürk Kaganı değil Eftalit prensleridir. Görülüyor ki İran üzerindeki Türk fetihleri Sogd veya Eftalitler eliyle yapılmıştır.

İran'a doğudan yapılan bu tazyik üzerine Bizanslılar da Anuşirvan zamanında ellerinden giden yerleri geri almak istemişlerdir. Neticede Hürmüz Suriye'ye kadar olan yerleri Bizans'a geri vermek zorunda kalmıştır. Bu sırada Göktürklerin temsilcisi olan Hanlar adeta emir vererek “ biz Bizans topraklarına geçeceğiz, onun için bizim yollarımızı tanzim ediniz” diye İranlıları sıkıştırıyorlardı. İbn ül-Esir'in bu kaydı Tardu zamanında yeniden canlanan Göktürk haşmetini göstermektedir. İran bunun üzerine çok zor durumda kaldı. Mubed-i Mebedan yani Zerdüştlarin dini reisi olan Behram Çupin, siyasi mücadelelerde dini nüfuz ve tesirden faydalanmak isteyen Hürmüz'ü iş başına getirdi. İslam kaynaklarının ve

Şeyhname'nin bol bol bahsettikleri bu İran kahramanı Bizanslıları yer yer mağlup etti. Daha sonra Türk ülkesine dönerek hatta bir kalede Beykent'i kuşatan Türk hanının oğlunu kaleyi zorla ele geçirerek esir etti. İranlıların kendilerine has abartma ile anlattıkları Behram Çupin böylelikle İran'ı düşmüş olduğu zor durumdan bir parça da olsa kurtarmış oldu.

Batıda bu hadiseler olurken Tardu'nun kendisi doğu ile uğraşıyordu. Tardu Doğu Kanadı Kaganı T'u-li ile mücadeleye girişmiş, onun bütün karşı durmasına rağmen doğuda bulunan beyleri büyük ölçüde kendisine bağlamıştır. Anlaşıyor ki Göktürkler Tardu'nun idaresinde bir defa daha birleşmiştir. Tardu'nun bu başarısını Bizans İmparatoruna yazdığı mektuptan anlıyoruz. Tardu Bizans'a bir elçilik heyeti yollamış bu sırada Bizans'ın başında Maurikus (582-602) bulunuyordu. İran'a karşı Bizans'ı üstün duruma getiren de bu imparatordu.

Göktürk elçilik heyetinin önce Bizans'a neden gittiğini bilmiyoruz. Tardu'nun mektuplarından ancak bazı parçalar elimizdedir. Mektup 598'de gönderilmiştir. Bu tarih İran üzerinde Türk baskısının arttığı zamanlara tesadüf etmektedir. Aynı zamanda bu senelerde Tardu Doğu Göktürkler üzerinde hâkimiyet kurmuş ve Çin'e de akınlara başlamıştır. Mektubun kalan parçalarından anlaşıldığına göre Tardu bütün Göktürklerin ulu Kaganı addedilmektedir. Mektubun hitap kısmı gayet sarıhtir:” Yedi ırkın büyük şefi ve yedi iklimin efendisi Kagandan Roma İmparatoruna”. Bu mektupta Avarlardan, Eftalitlerle mücadeleden ve büyük fetihlerden bahsedildiği anlaşıyor. Burada İstemi'den yani Tardu'nun babasından bahisler vardır. Tardu Bizanslılara Göktürk fetihlerini izah etmiştir.

Göktürk Devleti'ni bu parlak devri ne yazık ki uzun sürmedi. 600 senesinden sonra durum değişti. Birlik yeniden sarsıldı. Çinlilerin büyük tesiri ile devlet içerisinde kıpırdanmalar oldu. Tardu bunun üzerine Çin entrikalarını kökünden halletmeye karar verdi. Bir Çin ordunu bozmuş, Çin başkentine bayağı yaklaşmıştı. Fakat bu askeri başarılarından bir sonuç elde edemedi. Tardu batıya çekilmek zorunda kaldı. Tardu sağladığı birliği korumaya çalıştı lakin bunda da başarılı olamadı. Tardu'nun doğudan dönmesi onun halk nazarında prestijini sarstı. Bu başarısızlıklar iç düşmanları ayaklandırmaya cesaretlendirdi. Tölesler on yerde birden ayaklandılar Tardu hakkında 603 senesinde Moğol ırkından olan bir kabileye sığındığı hakkında bazı bilgiler vardır.

Bu senelerde memleket yine karışmaya başlamıştı. Başlıca asi olan Tölösler bu durumdan faydalanamadılar. Diğer isyancılarla birbirlerine girerek perişan oldular. Türkler

yeniden toparlanıp yeni bir Kagan seçtiler. Kurultayda Tardu'nun oğlu Yang-su-tegin'i Kagan ilan ettiler. Bu Ni-li diye bir unvan aldı. Bu Göktürk Kaganının başa geçmesiyle ölmesi bir oldu. Daha sonra Tadu'nun torunu T'a-man'ı Kagan seçtiler. Ch'u-lo unvanını alan bu Kagana çok ümit bağlanmıştı. Çin kaynakları bunun belirli bir yeri yani başkenti yoktur, nerde olduğu hiç belli olmaz diyorlar. Bazen kış mevsimlerinde İli nehri civarında görülürdü.

Ch'u-lo Göktürkleri biraz düzenledikten sonra devleti tekrar iki kısma böldü. Bunlara iki merkezlerine de han tayin etti. Ch'u-lo böylece hanların üzerinde bir Ulu Kagan olmuş oluyordu. Hanlıkların merkezi Kuça ve Taşkent şehirleri idi. Bundan sonra memleketini düzene çalışan Kagan bu hanlıklara yüksek salâhiyetli memurlar tayin etti.

Bu sırada Tölesler yine isyan etmişler ve aralarında şiddetli muharebeler olmuştur. Kagan mağlup edilerek 605-606 yıllarında fena bir duruma düşmüştür. Çinliler Ch'u-lo'nun durumunu adım adım takip ediyorlardı. Hemen Çin'den bir elçilik heyeti geldi ve Ch'u-lo'ya şu mesajı verdi: İstediğin kadar asker verelim, seni desteklemeye hazırız. Fakat Doğu Göktürklerine karşı savaşıacaksın ve onları atarak yerine sen geçeceksin. Ch'u-lo buna önce razı oldu sonra kendisine Çin sarayına gel dediler. Fakat Ch'u-lo Çin sarayına gitmedi. Lakin hasımları karşısında tutunamadı ve Çin sarayına gitti. 611 yılında oraya ulaştı. Ch'u-lo burada bir Çin prensesi ile evlenmiştir.

Çin'de bunlar olurken Doğu Göktürklerinde Kagan Şi-pi bulunuyordu. Ch'u-lo'nun Çin'e sığınması ve hâkimiyetlerine girmesi Şi-pi'nin hoşuna gitmedi. Çin İmparatoruna kurduğu baskı ve ettiği tehdit sonucu Ch'u-lo'yu teslim etmeye mecbur olmuştur. Daha sonra Ch'u-lo Ötüken'e getirilip 621'de öldürüldü.

Ch'u-lo Çine gider gitmez Batı Göktürkleri kendilerine yeni bir Kagan seçmişlerdi. Çünkü artık kimse Ch'u-lo'yu sevmiyordu. Göktürk yüksek meclisi toplanarak 611'de She-kui'yi Kagan ilan etti. Bu Kagan iyi bir idare tesis etti. Duruma hâkim olarak doğuda Altaylardan Batıda Aral Gölüne kadar olan sahanın idaresini eline aldı. Bu Kaganın devri iyilik devri olarak geçmiştir. Daha sonra 618 yılında T'ung Yabgu (Yabgu Kagan) tahta çıktı. Memleketi derleyip topladı. Teferruatına inemediğimiz büyük fetihleri vardır. İranlılar ve Çinlilerle muharebe etmiştir. Kendisi İç Asya'da oturuyordu. Talas'ın takriben 150 mi batısında T'ung Yabgu'nun karargâhı vardı.

T'ung Yabgu'yu bütün batı bölgesi krallıkları tanımışlardı. Bu Kagan Tudun adlı yüksek memurlar gönderip bunların vasıtasıyla bu ülkeleri kontrol altında tutuyor, vergi toplayıp idarelerini düzenliyordu. Çin'le olan münasebetleri de müspetti. 620'de Çin'e elçiler göndermiş, bunlarla hediyeler de sunmuştur. Çin kaynakları adetleri üzere bu hediyeleri vergi olarak kaydetmişlerdir. Nitekim bundan cesaret alan Çin imparatoru T'ung Yabgu ile Doğu Göktürkleri aleyhine bir anlaşma yapmak istedi. 622 kışında doğuya sefer etmek üzere büyük bir ordu toplayan T'ung Yabgu gönlü bu kardeş kavgasında girmeye razı olmadı. Bir Çinli prenses ile evlenmek istediğini söyleyen T'ung Yabgu'ya Çin olumlu cevap verdi. T'ung Yabgu Çin'le olan dostça münasebete devam etti. Gönderdiği hediyeler arasında 622'de yolladığı üzerinde on bin mücevher bulunan altın kemer bilhassa zikredilmektedir.

Bu devir bilhassa 627'den sonraki gelişmeler Göktürklerin yaşadığı ikinci şaşaalı devirdir. Lakin 630'da yer yer isyanlar çıkmış Karluklar da bu arada başkaldırmıştı. Karlukların isyanı devletin yıkılmasında birinci derecede rol oynamıştır. Karlukların Batı Göktürklerine karşı isyanını İl Kagan destekliyordu. Böylece vaziyet büsbütün karıştı ve T'ung Yabgu da bunu yatıştıramadı. Bir Han olan amcası ile arasında münazaa çıktı. O da iktidar peşinde koşuyordu. Nihayet 630 senesinde T'ung Yabgu katledildi. Böylece Göktürklerin ikinci şaşaalı devri olan 619–630 seneleri de sona ermiş oldu.

T'ung Yabgu'nun öldürülmesinden sonra iktidar mücadelesine girişen Göktürk Teginleri birbirlerine girdiler. Bundan sonra Batı Göktürk Devleti bir daha belini toplayamadı. Çin kaynaklarına göre T'ung Yabgu'nun ölümü Çin İmparatorunu da çok üzmüştür. Çünkü Çin İmparatorunun siyasetine Batı Göktürkleri de uyuyor ve onlarla mutabık kalıyordu. T'ung Yabgu'nun ölümü üzerine Göktürk başkentine bir hayli hediyelerle başsağlığı için bir Çin heyeti gönderildi. Hediyelerin en değerlisi tabiatıyla ipek idi ve bu ipek topları T'ung Yabgu'nun öldüğü yerde halka dağıtılmak üzere gönderilmiştir. Ayrıca Yada Taşından yapılmış bazı eşyalar da gönderilmiştir. Kaynakların bildirdiği bu eşyalar çıkan bir isyan yüzünden yerine gidemedi. Chavannes 630 tarihi bütün Türk Devleti için uğursuz bir yıldır demiştir.

UYGULAMALAR

- 1-** Türk devletlerinin yıkılış süreçlerini inceleyiniz.
- 2-** Sir Tarduşların kim olduklarına bakınız.
- 3-** Göktürklerin yıkılışlarında Çin etkisini inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

- 1-** İl Kagan kimdir?
- 2-** Göktürklerin yıkılış sebepleri nelerdir?
- 3-** Uygurlar kimlerdir?

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

627 yılından itibaren Göktürklerin başından felaket eksilmedi. Göktürkler doğal afetler ve boyların isyanı ile sarsıldı. Kara kış Göktürklerin bütün hayvanlarını telef etmişti. İl Kagan malî darboğazdan boylara yeni vergiler yükleyerek çıkmak istemişti. Ancak afetler sebebiyle boyların hayvanları telef olmuştu. Üstüne bir de yeni vergileri duyunca homurdanmaya başladılar. Sir Tarduşlar, Uygurlar, Bayırkular ve daha birçok boy hep birlikte ayaklandılar.

BÖLÜM SORULARI

- 1) I. Gök-Türk Devleti Kaç yılında Sona Erdi?
 - a) 625
 - b) 639
 - c) 630
 - d) 611
 - e) 581
- 2) T'ung Yabgu Aşağıdaki Tarihlerin Hangisinde Çin'e Elçi Göndermiştir?
 - a) 617
 - b) 618
 - c) 619
 - d) 620
 - e) 621
- 3) Çinli Prensesi ve Çin desteğini "Ben Türk töresinden ve Kagandan ayrılmam"
Diyerek Reddeden Göktürk Şad'ı Aşağıdakilerden Hangisidir?
 - a) Çi-ki
 - b) Kürşad
 - c) Tardu
 - d) Taspar
 - e) Mukan
- 4) Çin Ordusunu Türk Tarzında Tekrar Teşekküllendiren ve Tang Sülalesinin de
Kurucusu Olan Kişi Aşağıdakilerden Hangisidir?
 - a) Li-yüen
 - b) Lang-şi-tu
 - c) Şi-pi
 - d) Ch'i-chi
 - e) Yang-ti
- 5) Göktürk Esareti Kaç Yıl Sürmüştür?
 - a) 50
 - b) 30

c) 40

d) 45

e) 70

6) Kürşad İhtilali kaç kişiyle Yapılmıştır?

a) 30

b) 40

c) 50

d) 60

e) 70

7) P'ei-kü Kimdir?

a) Göktürk Kağanı

b) Göktürk Prensi

c) Çinli Tüccar

d) Çin İmparatoru

e) Çinlilerin Akıl Hocası ve Yazar

8) Sui Hanedanının Başında Bulunduğu Çin Başkenti Aşağıdakilerden Hangisidir?

a) Pekin

b) Singan-fu

c) Ts'en-kin

d) Yen-men

9) 618-906 Yılları Arasında Çin'de Hüküm Süren Hanedan Aşağıdakilerden Hangisidir?

a) Sui Hanedanlığı

b) Wei Hanedanlığı

c) Wu Hanedanlığı

d) T'ang Hanedanlığı

e) Chi Hanedanlığı

10) 568'de Türklerin Kendilerine Ait Yazıları Olmasını Bize Bildiren Kaynak Aşağıdakilerden Hangisidir?

a) Bizans Kaynağı

b) Çin Kaynağı

c) Fars Kaynağı

d) Arap Kaynağı

e) Süryani Kaynağı

Cevap Anahtarı: 1) c, 2) d, 3) a, 4) a, 5) a, 6) b, 7) e, 8) b, 9) d, 10) a

8- BUDİST RAHİBİ HSÜAN-TSANG VE TÜRK ÜLKELERİNDEKİ SEYAHATLERİ

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

- 1-**Göktürk Devleti'ndeki siyasi, sosyal ve ticari durumlar nelerdir
- 2-** Göktürk Devleti'ndeki şehir hayatı nasıldır

BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1- Hsüan-Tsang kimdir?

2- Çağdaş seyahatnameler Göktürk dönemi hakkında hangi bilgileri içermektedir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Göktürk Devleti'ndeki siyasi, sosyal ve ticari durumlar nelerdir?	Göktürk Devleti'nde siyasi, sosyal ve ticari alanlarda analiz yapabilme yeteneği kazandırmak	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

ANAHTAR KAVRAMLAR

Çin yıllıkları: Çin hanedan tarihleri, vekayinameleri

Hsüan-Tsang: Çin seyyahı

GİRİŞ

T'ung Yabgu'nun son zamanlarında Türk ülkelerini bir baştan bir başa gezen bir Çinli Budist hacı vardır. Hsüan-tsang. Bu Çinli Türk topraklarının ortasından geçerek Hindistan'a gitmiş ve bir seyahatname bırakmıştır. Kıymetli olan bu eser gayet uzundur ve bundan ayrı olarak bir de sonra talebelerinden biri tarafından hal tercümesi yapılmıştır. Avrupalılar bunları daha 1853-57 yıllarında okumuş ve St. Julien Fransızcaya çevirmiştir. Bu asrın başlarında 1906-1911 tarihinde izahlı olarak her iki eser İngilizceye de tercüme edilmiştir. Sonra Almancaya da çevrilen bu eser, 1964 tarihinde Nazmiye Togan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Daha Uygurlar zamanında bu kitabın Türkçeye çevrildiğini biliyoruz. Lakin bu Uygurca metnin tamamı elimizde değildir.

BUDİST RAHİBİ HSÜAN-TSANG VE TÜRK ÜLKELERİNDEKİ SEYAHATLERİ

Hsüan-tsang 629 tarihinde Hindistan'a gitmek üzere Çin'den yola çıkmış, 645'te ise Çin'e geri dönmüştür. Hsüan-tsang'ın Türk tarihi bakımından pek önemli olan seyahatnamesini tafsilatıyla inceleyelim:

Seyyahımız 629'da Çin başkentinden Çang-ngan'dan hareket etti ve Kansu'ya geldi. Bu sırada Çin'den ayrılma çok güç olduğundan buradan geçtiği şehirde başına bir hayli işler geldi. Şehrin valisi onu hapsedti. Diğer şehrin valisi ise insaflı çıktı ve yardımda bulundu. Bir ırmaktan geçen Hsüan-tsang meşhur Yü-men geçidine geldi. Çin Seddi'nin uzandığı bu sahalar genellikle Göktürk-Çin sınırını teşkil ediyordu. Burası bir rivayete göre 400 km uzunluğunda bir çöl olup birçok kuleler vardı. Buradaki karakollarda muhafız kıtaları etrafı kontrol altında tutuyorlardı. Kendisine bu çöl muhafızlarının bazılarının iyi bazılarının kötü olduklarını söylemişlerdi. Sonra bu kulelerde Çinli subaylar bulunuyordu ve anlaşıldığına göre bu çöl bölgesi hâlâ Çinlilerin elindeydi. Yoksa Göktürklerin buralarda bulunmaları gerekirdi.

Yoluna devam eden Hsüan-tsang bilahare İ-vu şehrine gelmiştir. Bu şehir Türk şehridir. Burası Hami dediğimiz yerdir veya Doğu Türkistan'ın meşhur şehirlerinden olan Kumul'dur. Seyyahımız burada gayet iyi karşılanmış hatta üç Budist rahibe tesadüf etmiştir. Buraya gelinceye kadar Çince konuşmamış bu rahipler bir hemşerimiz geldi diye sevinmişlerdir. Hsüan-tsang oradan hareketle Mo-ço şehrine geldi. Burası Kao-çang krallığının başkenti yani meşhur Turfan şehri idi. Hsüan-tsang burada hiç beklenmedik bir şekilde merasimle karşılandı. Kao-çang kralı onu davet etmişti. Böylece Hindistan'a gidiş yolu değişmiş ve yolu Türk ülkelerinden geçmiş olmaktadır. Hâlbuki bu şehre gelmemiş olsaydı güney yolu ile gitmiş olacaktı. Şimdi ise kuzey yoluna girmiş bulunuyordu. Bu sebeple de Kagan, Stupa mevkiini görememiştir. Hâlbuki burasını görmesini kendisine tavsiye etmişlerdi. Stupa ismi Kagan mezarı anlamındadır. Stupa, St.Julien'e göre ise Beşbalık şehrinin eski adıdır.

Hsüan-tsang, Mo-ço şehrindeki manastırlardan birisine misafir olmuş ve Budizm hakkında konferanslar vermiştir. Bir ay kadar kaldığı bu şehirdeki konferanslarına bazen kral

da eşlik ediyordu. Bu şehrin etnik bünyesi karışıktı. Etrafta ise Tölesler bulunuyordu. Hsüan-tsang ayrılırken yanına birçok hediyeler ve muhafızlar veren kral yol üzerindeki kral ve hanlara da mektuplar yazarak seyyahımızı tanıtmış, onun zorluklara uğratılmamasını rica etmiştir. Böyle bir mektup da Kagan T'ung Yabgu'ya da yazılmıştı. Turfan'ı çok öven Hsüan-tsang şehirdeki binaların taştan olduğunu, içlerinin Budizm'e ait tasvirlerle süslü bulunduğunu söyler. Buradan ayrıldıktan sonra Karaşar'a vasil olur.

Karaşar etrafı 4 km boyunda surlarla çevrili muhkem bir yerdir. Irmakların aktığı bu şehrin ovasında ziraat yapılmakta ayrıca bol bol meyve yetişmektedir. Üzüm, erik, şeftali boldur. İyi giyinen ahalisi daha çok yün ve pamuklu elbiseler giymektedir. Saçlarını keserler ve başları açık gezerlerdi. Paraları da altın gümüş ve bakırdandı. Dağlarında bulunan gümüş madenleri de Kagan tarafından işletilmektedir.

Hsüan-tsang daha sonra meşhur İpek Yolu üzerindeki şehirlerden olan Kuça'ya gelmiştir. Bu şehir daha büyük olup surunun uzunluğu da 8–9 km tutmaktadır. Burada ziraat yapılır ve meyve yetiştirilirdi. Ahalisi zarif ve gayet güzel musiki aletleri çalmaktadırlar. Bu hususta da komşularından üstündürler. Elbiseleri daha süslü olup yün ve ipektendir. Altın ve gümüşlerle süslü serpuşları vardır. Methettiği Kuça şehrinde seyyahımız Budist olduğundan kendi taraftarlarını aramıştır. Söylediğine göre Buda manastırları çokmuş, buralarda 5.000 kadar rahip yaşıyormuş. Şehrin iki taraflı Buda heykelleri ile süslü bir caddesi varmış. Arada sırada Buda heykellerini süsleyip arabalarda gezdiriyorlarmış.

İki ay kadar kaldığı Kuça şehriden ayrılışı sırasında Hsüan-tsang'ı şehrin kralı uğurlamıştır. Aksu istikametinde devam ederken rahip bazı maceralar geçirmiştir. Yolda vurulmuş, bir kervan ile karşılaşmış güçlkle kendi canını kurtarabilmiştir. Bunu yapanlar Göktürklermiş. Aksu'ya vardığında Budist rahipleri ve manastırları bulmaya çalıştı. Yol burada ikiye ayrılıyordu. Birisi Kaşgar'a öteki ise Isıkgöl istikametine gitmektedir. Seyyahımız ikinci istikameti tercih etti. Bu yolar son derece korkunç ve tehlikeli idi. Bu yolu bir haftada alan kabile Bedel adında sarp bir geçitten geçmiş ve bu esnada 11 kişi ölmüş ve birçok at da telef olmuştur.

Vardıkları Issık Göl 1570 m yükseklikte olup etrafındaki karlı dağlara nispeten sıcaktır. Issık sıcak demektir. Günlerce bu göl kenarından yürüyen Hsüan-tsang balık bakımından zengin bu gölde hiç balıkçılık yapana rastlamadığını söyler. Onun bu ifadesi bozkır insanı olup denizlere fazla ilgisi olmayan biz Türkler için doğru olabilir. Hsüan-tsang

daha sonra Suyab şehrine geldi. Burası Isıkgöl'den biraz daha ötede önemli bir ticaret merkezi olan Tokmak şehridir. Gayet âlicenap olan halkı da yünden elbiseler giyerlermiş. Çünkü iklimi serindir. Buraları artık Batı Göktürk Kaganlığı'nın merkezi sahalarıdır. Bu şehrin toprağı çok mûmbit ve yeşilliktir. Orman ve koruları zengin olup ayrıca bol miktarda üzüm de yetişmektedir.

Hsüan-tsang, seyahati esnasında Göktürk Kaganı T'ung Yabgu ile karşılaştı. Hsüan-tsang, Göktürk Kaganı ile buluşmalarını şöyle anlatıyor: "Ben Kaganı avda buldum. Orada bir hayli at varmış (anlaşıyor ki bu bir sürekle avdır). T'ung Yabgu'nun üzerinde yeşil renkte bir atlas elbise vardı. Uzun saçlarını ensesinden sarkıtmış, rüzgârın dağıtmaması için alnından ipek bir şeritle bağlamış ve uçlarını geriye doğru bırakmıştır (Türklerin asil tabakası saçlarını uzatırlar, bört giymedikleri zamanlar böyle bağlarlardı). Etrafında iki yüz kadar yüksek rütbeli subay vardı. Bunlar gümüş işlemeli ipek elbiseler giymişlerdi. Bunlarında saçları uzundu. Bu subayların gerisinde muazzam kalabalık bir süvari kütlesi vardı. Bazıları ata bir kısmı da develere binmişlerdi. Ellerinde yayları vardı. Bir orman gibi dalgalanan bu mızraklı, bayraklı insanların görünüşü pek muhteşem idi".

Hsüan-tsang'un gelişini T'ung Yabguya haber verdiler. Kagan bundan memnun olarak "benim misafirim olsun, ben şimdi gidiyorum. Emrine bir subay vereyim, ihtiyaçlarını karşılasın. Sonra görüşürüz" diyerek ayrıldı. Kumandan seyyahımıza mihmandar oldu. Hsüan-tsang Kaganın nereye gittiğini bildirmiyor. Kagan birkaç gün sonraki dönüşünde rahibi bizzat elinden tutarak kendi otağına getirdi. Altın işlemeli olan bu otağ çiçek süsleriyle bezenmişti. Koltuklar ve altın sırmalı eşyalar göze çarpıyordu. Tahtın önünde de saray muhafızları, ileri gelen devlet adamları duruyordu. Bunların elbiseleri altın işlemeli idi. Tahtın gerisinde de korumalar yer alıyordu. Hsüan-tsang "Kagan keçeden yapılmış bir otağda oturuyor ve bir bozkır hükümdarı idi. Fakat kendisine ve maiyetine hayranlık duymamak elde değildi" diyor.

Bundan sonra sıra ziyafete gelmişti. Evvela Hsüan-tsang'a şarap ikram edildiği sırada Kaganlık bandosu otağın önünde misafirler için marşlar çalıyordu. Bu arada Hsüan-tsang'a da üzüm şarabı verildi. İçeriye daha sonra incesaz takımı girdi. Seyyahımız "bu bizim alıştığımız müzikten değil, son derece hoş ve ruha ferahlık veriyor" demektedir. Bu sırada koyun haşlamaları, dana kızartması gibi yemekler de gelmeye başlamıştır. Bir koyun dört kişiye pay ediliyordu. Bizim rahip-seyyahımıza da pirinç çorbası, kaymak, şekerlenmiş hamur tatlısı, bal

ve üzüm ikram edildi. Yemekler bittikten sonra Kagan, Hsüan-tsang’a Budizmin esasları hakkında uzunca izahlar yaptı. Hsüan-tsang orada biraz daha kalmış sonra Kagan kendisine: ”Hindistan’a gidip ne yapacaksın, orası sıcaktır, ölürsün. Orada siyah insanlar vardır. Edepsizdirler ve çıplak gezerler” diye onu seyahatten vazgeçirmeye çalışmıştır.

Hsüan-tsang illa Hindistan’a gitmekte ısrar ettiğinden yol hazırlığına başlandı. Yanına diller bilen tercümanlar ve seyyahımızı Pencap’a kadar götürecek olan muhafızlar verildi. Kagan rahibi giydirdi ayrıca 50 parça ipek hediye etti ve otağın bulunduğu yerden 5 km mesafeye kadar da onu uğurladı. 630 senesinde Tokmak’ın kuzeybatısında Talas’a doğru ilerleyen kabile Tokmak’tan 400 li/ 200 km Talas’a da 150 li kadar mesafede Bin-yul havzasına geldi. Göktürk Kaganlarının asıl yazlık merkezlerinin burası olduğunu Barthold söylemektedir. Daha sonra Hsüan-tsang bir Çin kasabasına vardı. Lakin Göktürkler buranın halkını başka yöne naklettikleri için kasaba boş gibiydi. Bunlar Çince konuşuyor fakat Türkler gibi giyinmiyorlardı. Güney-batı istikametinde yoluna devam eden Hsüan-tsang Akşehir’e geldi. Daha sonra yoluna devam eden seyyahımız Taşkent’e doğru uzandı.

Taşkent bölgesinin toprakları son derece verimli ve meyvesi boldu. Çok iyi at ve koyun bulunuyordu. Burası Göktürklerle bağlı olarak ayrı bir idareye sahipti. Hsüan-tsang burasını çok övmektedir. Daha sonra 250 km kadar uzunlukta bir çöl geçilerek varılan Buhara önemli bir merkezdir. Semerkantlılar iyi, çalışkan, sanatkâr ve güvenilen kimselerdir. Bunlar Hu’lardır. Bu tabir Çinli olmayan manasındadır. Çinli değildir ifadesinden Türk’tür manasını çıkarmak mümkündür. Semerkant’ın Türk ahalisi arasında Çiğiller önemli yer tutar. Bunlar Maveraünnehir’in çok eski ahalileridir. Güzel insanlardır ve iyi atları vardır. Son derece cesurdurlar ve Semerkant kralının Çiğillerden kurulmuş kuvvetli bir ordusu vardır. Seyyahımız “Çiğil ordusu taarruza kalksa hiç kimse karşılarında duramaz” demektedir. Koskoca Semerkant’ta hiç rahip yoktu ve bir tane Budist manastırı bulabilen Hsüan-tsang burada hiç iyi kabul görmemiştir. O kadar ki Semertkantlılar sinirlenmişler ve “bunların burada ne işi var” diyerek kabileyi kovalamışlardır. Lakin kral buna engel olmuş elebaşlarını hapse attırmıştı. Hsüan-tsang daha sonra onları affettirmiş, propagandasını yapmış ve kendisinin iyi misafir olarak karşılanmasını sağlamıştır.

Hsüan-tsang Semerkant’tan sonra güneyde Keş şehrine geldi ve daha sonra çok arızalı bir yolu takip ederek Demirkapı’ya ulaştı. Hsüan-tsang’ın en arızalı bir yerde demirden bir kapı gördüğünü söylemesine rağmen bu itibari bir kapıdır. Seyyahımızın farz ettiği

Demirkapı'dan sonra varılan saha Toharistan mıntıkası idi. Burası İran, Amuderya ve Pamirle çevrili son derece geniş bir sahadır. Burada hudutları tabii mânialarla ayrılmış, müstakil krallıklar vardır. Seyyahımızın bildirdiğine göre hepsi de Göktürklerle bağlanmıştır. Hsüan-tsang iklimin sıcaklığından ve rutubetli olduğundan bahsetmiştir.

Hsüan-tsang güneye doğru yoluna devam etmiş Şu-men adında bir şehre geldi. Burası şimdiki Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'dir. Seyyahımızdan burada Türklerin olduğunu, tabiatıyla idareye hükmettiklerini okuyoruz. Hsüan-tsang 'da geçen bu Türklerin Oğuz Türkleri olabileceğini Barthold ifade etmiştir. Yoluna devam eden seyyahımız Huttal bölgesine ve Kunduz sahasına vardı. Bu mıntika dağlar arasında bir yayla bölgesidir. Burada Budizm çok güçlüydü. Burada oturan hükümdar Türk olup Demirkapı ve güneyindeki bütün bölgelere hükmediyordu. Bu mahalli hükümdar T'ung Yabgu'nun oğlu Tardu Şad idi. Hsüan-tsang burada Tardu Şad tarafından karşılandı. Tardu Turfan hükümdarının da damadı idi. Hsüan-tsang'ın kayınpederinden getirdiği mektubu alan ve memnun olan Tardu'nun sevinci karısının ölmesiyle bozulmuştu. Tardu'nun tekrar evlenmesini de Hsüan-tsang nakletmektedir. Yine ona göre "Şad büyük bir şahsiyettir. Herkese hükmetmektedir". Fakat maalesef Şad'ın yeni karısı, eski karısının oğlunun teşvikiyle Şad'ı zehirledi. Prens daha sonra Şadlığı aldı. Daha sonra da üvey annesi ile evlendi. Bütün hadiseler sırasında Hsüan-tsang orada bulunuyordu. St.Julien'e göre Şad'ın kendi karısı öldükten sonra evlendiği yeni karısı baldızı idi. Chabannes'e göre ise her iki karısı arasında bir akrabalık bulunmamaktadır.

Bu mıntıkada yaşayan çok kuvvetli bir Budist âlimle Hsüan-tsang arasında Budizm'in esasları üzerinde tartışmalar oldu. Hsüan-tsang daha sonra Şad'tan müsaade istedi. Şad ona yardımcıları ve posta atları verdi. Belh'e gidin. Orası da bize bağlıdır ve orada rahipler, heykeller vs. vardır" dedi.

Hsüan-tsang 16 sene kadar sonra 644 yıllarında memleketine döndü. Tekrar dönerken Göktürk ülkesine uğradı. Kunduz'da Şad tarafından memnurlukla karşılandı. Buradan yoluna devam ederek Kaşgar'a ve oradan da Hoten'e geldi. Arada bir eski gördüklerini anlatan Hsüan-tsang, Kunduz'un doğu sahasında Şugnan diye bir yerden bahsediyor. Bu sahanın halkının dili başkadır ama yazıları Göktürk yazısıdır. Bir başka bölge de Hi-ma-tola bölgesidir. Bunların örf ve adetleri de Göktürklerinki gibidir. Burada evli kadınlar Türklerden farklı giyinirler. Bunların başlıklarında biri anneyi diğeri babayı temsil eden iki boynuz

varmış. Rahibe göre Kaşgar halkı sahtekârdır. Dilleri ve yazıları da başkadır. Yazıları Hind yazısına benzer.

UYGULAMALAR

- 1-** Budizm'i inceleyiniz.
- 2-** Maniheizm hakkınada inceleme yapınız.
- 3-** Göktürkleri oluşturan boyları tanıyınız.

UYGULAMA SORULARI

- 1-** Göktürklerin önemli şehirleri hakkında bilgi veriniz?
- 2-** Budizm'in yayılma metodu hakkında bilgi veriniz?
- 3-** Hsüan- Tsang kimdir ve Göktürkler açısından önemi nedir?

BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Göktürk Kaganlığı ile ilgili araştırmalarda Çin kaynaklarından başka seyyahların Göktürk ülkesine yaptıkları gezilerde tuttıkları notlar, hatıraların da büyük ehemmiyeti vardır. Bazen ticari, bazen siyasi, bazen de dini nedenlerden dolayı yapılan bu seyahatler Göktürklerin hüküm sürdüğü coğrafyanın beşeri özelliklerinin yanı sıra toplumun dini, günlük yaşantısı, içinde bulunduğu psikolojik durumlarıyla ilgili verdikleri bilgiler Göktürk tarihinin aydınlatılmasında önemli birer belgedir. İşte bu seyyahlardan önemli bir tanesi Çinli Budist hacı Hsüan-tsang'dır. Kendisini önemli kılan ise bıraktığı seyahatnamesidir.

BÖLÜM SORULARI

1) Hsüan-tsang Nereye Gitmek İçin Seyehate Çıkmıştır?

- a) Semerkant
- b) Hindistan
- c) Kaşgar
- d) Belh
- e) Taşkent

2) Hsüan-tsang'ın İçinde Buda Manastırları ve Rahiplerin Çok Olduğunu Belirttiği Şehir Hangisidir?

- a) Beşbalık
- b) Kaşgar
- c) Turfan
- d) Tokmak
- e) Kuça

3) Hsüan-tsang'ın Bu Seyehatnamesi Kim Tarafından, Kaç Tarihinde Türkçeye Çevrilmiştir?

- a) H.N. Orkun, 1933
- b) Nazmiye Togan, 1964
- c) Zeki Velidi Togan, 1970
- d) W.Barthold,1940
- e) Akdes Nimet Kurat, 1980

4) Hsüan-tsang, Demirkapı'dan Sonra Nereye Gitmiştir?

- a) Duşanbe
- b) Tohoristan

- c) Kerç
- d) Belender
- e) Etel-Közi

5) Hsüan-tsang'ın Karşılaştığı Tardu Şad Kimin Damadıdır?

- a) Turfan Hükümdarı
- b) Sogd Kralı
- c) Oğuz Yabgusu
- d) Uygur Erkini
- e) Kırgız Hanı

6) Hsüan-Tsang'ın Türk Tarihi Açısından Önemi Nedir?

- a) Türkleri Budist Yapması
- b) Bumin Kagan Hakkında Teferruatlı Bilgi Vermesi
- c) Çin'den Barış Yapmak İçin Gönderilmiş Olması
- d) Seyehatnamesinde Türk Şehirlerinin ve Toplumun Hakkında Önemli Bilgiler Olması
- e) Çinliler Hakkında Önemli Bilgi Vermesi

7) Hsüan-tsang'ın seyahatı Kaç Sene Sürmüştür

- a)5
- b)16
- c)14
- d)20
- e)9

8) Hsüan-tsang'ın Çinli Olmayanlar İçin Kullandığı Tabir Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Hu
- b) Barbar
- c) Göktürk
- d) Avar
- e) Türk

9) Hsüan-tsang'ın 5.000 Rahibin Bulunduğunu ve Surlarının 8-9 km Olduğunu söylediği İpek Yolu Şehri Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Hoten
- b) Toharistan
- c) Kuca
- d) Kaşgar
- e) Ötüken

10) Hsüan-tsang Semarkant Ahalisi İle Alakalı Ne Bilgileri Vermektedir?

- a) Çalışkan, zanaatkâr
- b) Düzenbaz, Dolandırıcı
- c) Dindar
- d) Tembel, Haylaz
- e) Güvenilmez

Cevap Anahtarı: 1) b, 2) e, 3) b, 4) b, 5) a, 6) d, 7) b, 8) a, 9) c, 10) a

9. GÖKTÜRKLERİN İSTİKLAL MÜCADELELERİ

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ

1- II. Gökürk Devleti'nin kuruluş sürecinde neler yaşanmıştır

BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1- Göktürklerin istiklal mücadelesi nasıl gerçekleşmiştir?

2- Kutluk Kagan kimdir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
II. Göktürk Devleti'nin kuruluş süreci nasıl gerçekleşti	II.Göktürk Devleti'nin kurtuluş sürecinde analiz yapabilme yeteneği kazandırmak	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

ANAHTAR KAVRAMLAR

Kürşad: Göktürklerin bağımsızlık mücadelesinde elli kişi ile beraber Çin sarayını bastığı iddia edilen Türk kahramanıdır.

GİRİŞ

552 yılında Bumin Kagan'ın gayretleri ile kurulup kısa zamanda bir cihan devleti halinde gelişen Göktürkler bir müddet sonra zaaf alameti göstermeye başladı. Önce ikiye ayrıldılar ve bunlar teker teker Çin hâkimiyetini kabule mecbur oldular. 659'da Batı Göktürkleri de Çin boyunduruğuna girdi. Bunlarla Türk tarihinde misli az görülen bir zillet yani esaret devri başladı. Çinliler Türk ülkelerine askeri garnizonlar ikame ederek içlerine kuvvetler koydular. Kaynaklara göre Göktürk ülkesi 6 idari bölgeye ayrıldı. Bu olaylarda 630'dan itibaren olmuştu. Göktürklerin bu devri 50 yıl sürmüştür.

GÖKTÜRKLERİN İSTİKLAL MÜCADELELERİ

680-681 yılları arasında Göktürklerin Çin'e karşı bir tepki gösterdiklerini müşahade ederiz. Bu uyanış Şad, Tegin ve beylerde olduğu kadar halk arasında da vardı. Bu uyanışın neticesinde Göktürk Devleti ikinci defa kurulacaktır. Türklerin 50 yıllık fetret devirleri henüz hatıralardan silinmeyen haşmetli devirler yanında bir hüznün ve ıstırap kaynağıdır. İstiklalin ve hürriyetin ne olduğu onu kaybettikten sonra daha iyi anlaşılmıştır. 630'daki Kürşad (Çince yazılışı Chie-shih-shuai) ihtilali gibi yer yer başkaldırmalar bunu göstermiştir. Son derece gaddar ve zalim olan Çinliler tarafından bu isyanların bastırılması, Türkler üzerinde mücadele ve savaş azmini destekleyici tesirler yapmıştır. Türklerin üzerinde bu 30 yıllık devirde içine düştükleri bu hüznün ve kederin acıklı ve kesin ifadesini Göktürk Abidelerinde görüyoruz. Yollug Tigin bu hüznü Bilge Kagan'ın ağzından Kültegin Abidesi'nde şöyle anlatır: "Türk milletinin ülkesi inkıraza yüz tuttu. Türk halkı da çöktü. Ey Türk milleti dağıldın yerden yere vardın. Gittiğin o yerlerde perişan oldun. Ümitsizdin, ölü gibi yürüyordun". Bu ifadeler bir taşta kazılabilecek herkese hitap edebilecek en açık, en belîğ sözlerdir. Türk Kaganın adeta kendi milletine bir serzenişidir. "Sonra da Çinlilere esir oldun. Erkek evladın kul oldu, hâlbuki senin erkek evladın beyliğe layıktır. Kız evladın cariyeye oldu. Hâlbuki senin kız evladın pek ve temizdir. Yabancıya nasıl cariyeye olur?" Bu kul cariyeye Türk'ün izzeti nefsine çok dokunmuştur. Zira bu motif abidelerin birkaç defa tekrar edilmiştir. Türklerde en şerefsiz durumlardan birisi Türk kadınının cariyeye oluşudur. Bilge Kagan bu zillate tekrar düşmeyi millete hatırlatmaktadır.

Türk Kagan'ının bu sözleri söylemesinde çok ciddi sebeplerin olması gerekir. Zira Göktürk Devleti gibi bir devlet böylesine çabuk yıkılamaz. Bizans ve Sasanilerle cihan politikasında yarışan, töresi, sistematığı ve teşkilatı olan Türk'ün bu haşmetli devletinin çöküşündeki sebepleri biz açık bir şekilde abidelerde Bilge Kagan'ın sözlerinde buluyoruz.

Göktürklerin çöküşlerinin ilk sebepleri Türk devlet adamlarının kabiliyetsizlikleridir. Türkler büyüklerine karşı şimdi de olduğu gibi hürmet ederler. Türk tarihinin çeşitli devrelerinde görüldüğü gibi Göktürklerde de milleti tarafından sevilen büyükler milletini mesut ve muzaffer ederlerdi. Bunu bilen Bilge Kagan şöyle diyordu: "Eskiden Kaganlar bilge, yani hâkim, sezişi, görüşü kuvvetli ve cesur idiler. Böyle olduğu için ülkede Türk töresi yürürlükte idi". Bilge Kagan ülkede saadet ve zenginliklerin kökenini töreye ve onun hâkim olmasına, Kaganın buyruklarının bilge ve cesur olmasına bağlıyor. Ancak "Sonra oğulları

tahta geçti, durum değişti. Küçük kardeş büyüğü, evlat babası gibi değildi. Bu Kaganlar bilge olmadıklarından, buyrukları da bilgisiz ve cahil idiler”. Nihayet millet isyan etti; Bu şekilde nizam bozuldu. Bilge Kagan “Türk beyleri Çin’e tabi oldular. O kadar kendilerinden geçtiler ki Türk adlarını bırakıp Çince adlar aldılar. Küçük kardeş büyüğüne karşı ayaklandığı beylerle milletin arasında nifak olduğu için ülkemiz ve Kaganlığımız çöktü”.

Türk Devleti’nin çöküş sebeplerinden ilki şu halde Kagan ve buyruklarının bilge ve cesur olmayışlarıdır. Bilge Kagan yine devamla “Türk milleti, Türk beyleri, Kaganlığa gönülden bağlı millet ve beyler. Şimdi sizin yanılmanız mümkün mü?”. Lakin Bilge Kagan’ın buyrukları da çok geçmeden yanılacaklardır. Bu fetret çağında yıkılışın ikinci sebebinin Türk milletinde bulabiliriz. Bilge Kagan bunları da milletin yüzüne vurmaktan çekinmez: “Türk milleti sen tok olduğun zaman açlığı düşünmez, aç olduğun vakit de tokluk nedir bilmesin. Bundan dolaydır ki sen Kaganının sözlerine kulak asmadın. Yurdundan ayrıldın, yâd ellere gittin. Bitkin ve yorgun düştün”. Demek istiyor ki; Sen inatçısın, söz dinlemezsin. Ey Türk milleti sen hür ve müstakil Kaganlığa karşı kendin yanıldın. Hangi süngülüler seni yurdundan alıp götürdü? Sen kendin dağıldın, kendin perişan oldun, doğuya, batıya gittin. Ötüken’i terk ettin. Gittin de ne oldu? Kanın su gibi aktı, kemiklerin dağ gibi yığıldı. Beylik evladın kul, temiz kızların cariyeye oldu”. Tonyukuk Abidesi’nde de Türk milletinin hatalarına dair atıflar vardır: “Türk milleti Kaganını bırakıp Çin’in idaresine girdi. Türk milleti Kaganını bıraktığı için de Tanrı ona bir esirlik zilleti verdi. Ancak “Ondan ayrıldın ve cezayı çektin”.

Türk Devleti’nin çöküşünün üçüncü sebebi de dış tesirlerdir. Bu ise bildiğimiz gibi Çin’in müdahalesidir. Çinlilerin bu meşum özellikleri abidelerde de yer almıştır. Çin gerçi bir düşman devlet olarak Türklerden faydalanma yollarını arayacaktır, ancak Çin’in yaptığı başka türlü bir müdahaledir. Türkler ise bunu anlayamamışlardır; Bilge Kagan millete bunu ihtar ediyor: “Çin kavmi hilekârdır. Küçük kardeşleri büyüğe karşı daima teşvik etmiş daima aralarına fesat tohumu sokmuştur. Bunu da tatlı dili, bol hediyeleri ile yapmıştır. Çinliler böyledir. Tatlı dil ve bol hediyelerle uzaktaki kavimleri yakına getirirler fesat tohumu saçarlar. Bilge insanların gelişmesine fırsat vermezler. Çinliler böyle yaptıklarından birçok Türk öldü. Zaten Çin daima Türk milletini öldüreyim, Türk soyunu mahvedeyim diye düşünmüştür”. Bilge Kagan Çin’in Türk milletini yıkışındaki rolünü belirtirken Türk milletinin hatalarını da sıraladıktan sonra şöyle hitap eder:

“Türk milleti bunlar olmaz ve sen düştüğün bu hatalara düşmezsen o zaman yukarıda mavi gök çokmedikçe, aşağıda yağız yer delinmedikçe senin ilini, senin töreni kim bozabilir?” Bu sözlerle Bilge Kagan Türk milletinin ebediliğine olan inancını da kesin ifadeyle ortaya koyar ve Türk milletine seslenmeye devam eder: ”Söyle sözlerimde hata var mı? Ben Türk milleti, Türk beyleri bir daha yanılmasın, kötü duruma düşmesin diye bunu yazdırdım”. İşte bu sonuncusu yani hem hataları hem faziletleri ve olayları anlatan apayrı bir özelliştir. Başka kitabeler sadece zafer ve övünmekten ibarettir. Türk abidelerinde ise her şey vardır. Faziletler de, zaferler de ve nihayet ıstıraplar da vardır.

İşte Göktürk Abideleri bu yönleriyle eşsizdirler.

Yukarıda görüldüğü üzere Türk Milleti bu elli yıllık devrede pek çok ıstıraplar çekti. Bu ıstırap Türklerin yeni bir Kaganlığa kavuşmasına sebep oldu. Bu yeni kahraman Çin kaynaklarında Ku-to-lu diye geçen Kutlug’tur. Abideler kendisinden hep Kaganlık unvanı olan İleriş Kagan olarak bahseder. Bilge babasından bahsederken daima yine bir unvan olan Kutlug adından ziyade İli toplayan derleyen manasındaki İleriş demektedir.

İleriş Kagan’ın Türklerin istiklali ile sonuçlanacak hareketine girmeden önce İstiklal yolunda bazı ön olaylar görüyoruz. Bunlar Türk halkının hürriyet duygusunu topluyor ve kanalize ediyorlardı. İleriş bir bakıma bu hareketlerin manevi mahsullerini de toplamak sureti ile başarılı olmuştur.

671’de Çinde başlayan bir istiklal hareketi, 681 ortalarına kadar devam etmiştir. Kutlug’tan önceki bu mücadelede iki şahsiyet göze çarpar. Hi-şu-fu ve Fi-nian. Bunlar Göktürk hükümdar ailesinden yani Aşına soyuna mensupturlar. Bilhassa Fi-nian’ın Kagan Kie-li olduğu kaynaklarda belirtilmiştir (621-630 arasında Doğu Göktürklerinin Kaganı Kie-li, ülkesinin Çin boyunduruğuna girmesine sebep olmuştur). Türklerin Çin’deki istiklal hareketlerini bilhassa iki Çin kaynağından öğreniyoruz. Bunlar Tang-şu ve Kiu-T’ang-aşu’dur.

Büyük bir isyan hareketine girişen bu Türkler, Pekin’in batı tarafına düşen Ho-pei bölgesinde başkaldırırlar. Türklerin Çin’deki isyan hareketlerinin daima Çin ‘in kuzey bölgelerinde vukua gelmesi dikkati çeker. İşte Ho-pei bölgesinde ayaklanan Türkler Ni-şu-fu’yu Kagan ilan ettiler. Bu isyan hareketinin iyi organize edilmiş bir hareket olduğu anlaşılmaktadır. Zira Çin Setti içinde bulunan 30 kadar umumi valilikten 24’ünün de bu isyanı

destekledikleri kaydediliyor. Bunun sebebi bilinmiyor. Herhalde bu sahaların halkı Çin idaresinden memnun değillerdir.

Tang sülalesi gelişen bu isyan hareketine karşı merkezden kuvvetler gönderdiyse de bunlar Göktürklerin mukavemeti ile karşılaştılar. 679 Ekim ayındaki geri çekilişe kızan Çin İmparatoru yeniden takviye birlikleri gönderdi. Göktürkler de Çin arazisine daima akınlar yapıyorlardı. 679 sonlarına doğru 180 bin kişilik bir kuvvet Türklere karşı yola çıktı. Bu kuvvet Ho-pei'ye gelmeden önce Çin doğu ve batı orduları başkumandanları ve merkezden bazı prenslerle takviye edildi. 300 bin kişiye yükselen bu ordunun başına kuvvetli bir şahsiyet olan saray nazırı Pei-Hing-kien getirildi.

Göktürkler bu muazzam orduya karşı duramadılar. 680 Mart ayındaki büyük bir savaşta Göktürkler yenilerek Hei-şan dağlarına çekildiler. Lakin orada da tutunamadılar. Kagan Ni-şu-fu savaş meydanında öldü. Pei-hig-kien bu başarısından sonra yine bazı isyan hareketlerine girişen Batı Göktürkler üzerine yöneldi. Burada kaynaşan Göktürkler Aşına Tuci'nin idaresinde isyana teşebbüs etmişlerdi. Mesafenin uzak olduğunu gören Pei-Hing-kien hile yoluna saptı ve Göktürk Devleti'nden geçmek zorunda kalışı onu Tuci'den geçiş müsaadesi istemek zorunda kaldı. Pei-Hing-kien bu müsaade ile birlikte Tuci'ye nezaketen bir davet mektubu gönderdi. Çin generalinin davetinden son derece memnun olan Tuci bazı beyleri ile birlikte Pei-Hing-kien'in yanına gelmiş 679 Eylül'ünde tevkif edilmiştir. Bütün ailesi ile birlikte Çin'e götürüldü. Anlaşıyor ki doğu ve batı sahasında da isyan hareketleri birbirine paralel gitmektedir.

Doğuda Ni-şu-fu'nun ölümünden sonra istiklal bayrağını eline Aşına Fu-nien aldı. Bir Göktürk Tegini olan bu şahıs 860 Temmuzunda maiyetindeki Türklerle Çin'in Yu-ang-çu bölgelerine akınlara başladı. 681 başlarında bu akınların iyice arttığı görülür. Öyle ki bu iki bölgeye yapılan 12 akın ve üzerine gönderilen büyük bir Çin ordusunu Fu-nien'in mağlup edişi, kumandanın ölümünden zorla kurtulması bu akınların şiddetine işaret eder. Göktürklerin direnmesi devam ettiğinden Fu-nien'in üzerine yine meşhur Çinli kumandan Pei-Hing-kien gönderildi. Bunun 681 Temmuzunda Göktürklerle yaptığı savaş Türklerin aleyhine tecelli etti. Çinliler hile ile Fu-nien'i esir ettiler. Çin ordusunu King dağlarındaki bir boğazdan başarı ile geçiren Pei-Hing-kien karşısındaki Türk kuvvetinin sayıca kendisinden üstün olduğunu görünce işi casusluk faaliyetine inhisar ettirmiş ve bu vesile ile Türkler arasına nifak sokmak için birçok Çinli casusu Türkler arasına gönderdi. Bunun semeresini de kısa sürede aldı. Fu-

nien sağ kolu sayılan tanınımış bir kumandanını hemen hapse attırdı. Kagan, beyler, askerler birbirlerine düştüler. Bu fırsattan yararlanan Pei-Hing-kien, Fu-nien'i Kaganlığının kabul edileceğini vaat ederek yanına çağırđı. Fu-nien de geldi. Derhal tevkif edildi ve diğer Türk kumandanlarından 700 kişi ile birlikte Çin'in başkenti Lo-yang'ın çarşısında idam edildi. İşte Fu-nien ve diğer Göktürk beylerinin bu şekilde gaddarca idamlar Türkler üzerinde tepkiler uyandırdı.

UYGULAMALAR

1-Hüseyin Nihal Atsız'ın Bozkurtlar romanını okuyunuz.

2-Göktürklerden kalan arkeolojik buluntuları tanıyınız.

UYGULAMA SORULARI

- 1-** Kürşad ihtilali gerçekmidir?
- 2-**Çin ülkesindeki Göktürkler hakkında bilgi veriniz?
- 3-**Çin'in kuzey siyasetini anlatınız?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Doğu Göktürk ülkesinde 650, Batı Göktürk ülkesinde ise 659 yılından sonra uzun bir süre ciddi bir bağımsızlık teşebbüsü olmamıştı. 679 yılına gelindiğinde Ch'an-yü askeri valiliğinde görevli bulunan A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih isimli iki başbuğ ayaklanarak Aşina Ni-shu-fu'yu Kagan ilan ettiler. Askeri valilik dâhilinde bulunan yirmi dört bölgenin reisleri de bu ayaklanmaya katılmış ve her boy kendi bölgesinde isyan etmişti. Kısa sürede ayaklanmaya katılanların sayısı 100.000 kişiyi bulmuştu.

BÖLÜM SORULARI

- 1) Türk İstiklâli İçin 639 Yılında Çin Sarayını Basan ve Hüseyin Nihal Atsız'ın "Bozkurtların Ölümü" adlı eserinde Kürşad olarak adlandırılan İhtilalcinin Çin Kaynaklarında Kaydedilen Adı Nedir?
 - a) Fa Hsien
 - b) Li Chih
 - c) Chie-shih-shuai
 - d) T'ai-tsung
 - e) Ho-lu-hu
- 2) 682 yılında Göktürkleri Çin tahakkümünden kurtulmak için nihai mücadeleyi başlatan Kimdir?
 - a) İnel Kagan
 - b) Tardu Kagan
 - c) Böğü Çor
 - d) Apa Tarkan
 - e) Kutluk Kagan
- 3) Göktürk Abidelerine Göre Devleti'nin Çökmesinin İlk Sebebi Aşağıdakilerden Hangisidir?
 - a) Bilgisiz ve Dirayetsiz Kişilerin Kağan Olması
 - b) Ordunun Zayıflaması
 - c) Çinin Dost Olması
 - d) Milletin Kağana Bağlı Olması
 - e) Fazla Zengin Olunması
- 4) Göktürk Abidelerinin Eşsiz Olmasının Sebebi Aşağıdakilerin Hangisinde Doğru Olarak Verilmiştir?
 - a) Yazılarının Moğolca Olması
 - b) Moğollar Hakkında Bilgiler Vermesi
 - c) Sadece Hunlar Hakkında Bilgi Veriyor Olması
 - d) İranlılarla Yapılan Savaşları Anlatması

e) Başarıları, Başarısızlıkları, Faziletler ve İstirapları Anlatması

5) Kutluk Kağan'ın Bağımsızlık Hareketinden Önce Ortaya Çıkan Önemli İhtilal Teşebbüsleri Kim Tarafından Yapılmıştır?

- a) Bilge Kağan ve Kürşad Tarafından
- b) Hi-şu-fu ve Fi-nian Tarafından
- c) Kutluk Kağan ve Kültigin Tarafından
- d) Bumin Ve Kutluk Kağan Tarafından
- e) İlteriş ve Kürşad Tarafından

6) Çin'in Başkenti Loyang'ın Çarşısında İdam Edilen Türklerin Sayısı Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) 700
- b) 950
- c) 500
- d) 450
- e) 750

7) Aşina Fu-nien 681 Yılında Çin'in Yu-ang-çu bölgelerine Kaç Akın Düzenlemiştir ?

- a) 8
- b) 10
- c) 12
- d) 14
- e) 16

8) Göktürk Abidelerinde Devletin Çöküşünde Rol Oynayan ve Hilekar Olarak Adlandırılan Devlet Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Bizans
- b) Avar
- c) Çin
- d) Sasani

e) Eftalitler

9) Aşağıdakilerden Hangisi Göktürk Abidelerinde Devletin Çöküş Nedenleri Arasında Gösterilir?

a) Kuraklık

b) Kıtık

c) Savaşların Kaybedilmesi

d) Beceriksiz Devlet Adamlarının Göreve Getirilmesi

e) Rüşvetin Yaygınlaşması

10) Göktürk Abidelerinde Bulunan İfadelerden Hangisi Devleti-i Ebet Mütted Anlayışını Yansıtır?

a) Çin daima Türk milletini öldüreyim, Türk soyunu mahvedeyim diye düşünmüştür

b) Çin kavmi hilekârdır. Küçük kardeşleri büyüğe karşı daima teşvik etmiş daima aralarına fesat tohumu sokmuştur.

c) Yukarıda mavi gök çökmedikçe, aşağıda yağız yer delinmedikçe senin ilini, senin töreni kim bozabilir?

d) Kanın su gibi aktı, kemiklerin dağ gibi yığıldı. Beylik evladın kul, temiz kızların cariye oldu

e) Türk milleti sen tok olduğun zaman açlığı düşünmez, aç olduğun vakit de tokluk nedir bilmesin.

Cevap Anahtarı: 1) c, 2) e, 3) a, 4) e, 5) b, 6) a, 7) c, 8) c, 9) d, 10) c

10- II. GÖKTÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞU

KUTLUG (İLTERİŞ) KAGAN DÖNEMİ

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1- II. Göktürk Devleti'nin nasıl kurulduğu

2- Kutluk Kagan'ın kim olduğu

BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1- Kürşad kimdir?

2- İkinci Göktürk Devleti'nin kurulduğu coğrafya nerelerdir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
II. Göktürk Devleti nasıl kurulmuştur?	II.Göktürk Devleti'nin kuruluş sürecinde analiz yapabilme yeteneği kazandırmak	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
Kutluk Kagan kimdir	Kutluk Kagan hakkında yorum yapabilme yeteneği kazandırma	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

ANAHTAR KAVRAMLAR

Wilhelm Thomsen: Göktürk yazıtlarını okuyan kişi

Aşina Soyu: Bozkurt soyundan gelen hükümdar ailesi

GİRİŞ

Türklerin yeni istiklallerinin kahramanı olan Kutlug'un önce kaynaklarımızda bulabildiğimiz nispette hüviyetini tespit etmek gerekmektedir. Bizim kendi abidelerimizden başka iki Çin yıllığı bu hususta bize yardım ediyor. Kiu-Tang-şu'ya göre Kutlug, İl Kagan ailesine mensup bir Göktürk Teginidir. Kutlug Aşına soyadını taşıyordu. Yani Bozkurt soyundan gelen hükümdar ailesine mensuptur. Abidelerimizde ancak Kültegin Abidesi'nin Çince kısmında Kutlug'un babası ve dedesi hakkında bazı malumat verilmektedir.

Thomsen'in Türk Abidelerinin okumasından daha önce çözülen Çince abideye göre Kutlug'un babası yine Kutlug diye anılıyordu. Bunun babası yani Kutlug'un dedesi İ-ti-mi-tio diye okunabilen bir işaretle gösterilmiştir. Bununda yanında (Fu) diye bir kelime vardır. Bu sonuncu tabir büyük ihtimalle Türkçede "bey" in karşılığıdır, fakat Kutlug'un dedesinin de bir askeri rütbe taşımış olması kuvvetle muhtemeldir. Türkçeye bu isim "İtimiş" bey olarak çevrilmiştir. İtimişin ne olduğu belli değilse de, abidedeki bu isim ve kayıtlar Çin yıllıkları ile de uygunluk göstermektedirler.

II. GÖKTÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞU

KUTLUG (İLTERİŞ) KAGAN DÖNEMİ

Göktürk Devleti'nin ikinci devresinin kurucusunun doğum tarihini bilemiyoruz. Kutlug 679-681 yıllarının isyan hareketleri sırasında kuzey Çin'de Yun-çu eyaletinin askeri valisine bağlı bir kumandan olarak bulunuyordu. Kutlug'un bu sırada Tudun-çor unvanını taşıdığını da biliyoruz. İki ayrı kısımdan ibaret olan Tudun-çur'un ilk kısmı "Tudun" Boylar birliğinin başında olan kumandandır. Anlaşıyor ki II. Göktürk Devleti'nin kurucusu olan şahıs Çin'de yerleşmiş olan Türklerin başında idari ve askeri şef olarak bulunmaktadır. Çinlilerin bu durumuna müdahale edemedikleri görülüyor. V.Gobain bu noktayı belirtir ve der ki; "Çin'deki Türkler dağınık ve teşkilatsız değillerdi. II. Göktürk başbuğları kendilerini Çinlilere kabul ettirmişlerdi. Türk töresini kısmen olsun tatbik ediyorlardı".

Kutlug, Aşina Fu-nien'in kısmen kendi hatlarından dolayı idamından sonra silaha sarılmıştır. Belki Fu-nien'in bu arada isyanını da bilfiil desteklemiştir. Ancak bu tespit edilememiştir. Fakat 681'de Lo-yang çarşısında idam edilen 54 Göktürk asilzadesinin kin ve hıncı diğer Türkler gibi Kutlug'u da sarmış olmalıdır. Kutlug, Türk hükümdarlık inancı icabı milletin kurtulmasının her şeyden önce Aşina ailesinin görevi olduğunu biliyordu. Bunun için de Fu-nien'in bıraktığı istiklal devri mücadelesi bayrağını devam ettirmek için ortaya atıldı. Türk töresini hâkim kılmak için yapılan hareket daha çok bozkır sahasında olmuştur.

Kutlug, abidelerde görüldüğüne göre ilk olarak 17 kişi ile istiklal hareketine girişmiştir. Bozkırlarda dağınık yaşayan ve şüphesiz istiklal savaşının hasretini duyan Türkleri Kutlug kendi etrafında topladıktan sonra ilk hedef olarak Ötüken'i seçmişti. Zira Ötüken Türklerin ilk çağlarından beri pek kuvvetli bağlarla bağlı bulundukları Türk töresinin yerleştirilmesi için merkez olacak bir yerdin ve Ötüken buna coğrafi, iktisadi, askeri ve nihayet milli şartları icabı hak kazanıyordu.

Ötüken Türklerle meskûn toprakların hemen tam ortasında idi ve merkezi oluşu yanında askeri bakımdan da müdafaası kolaydı. İklimi mutedil ve güzeldi. Yeşilliktir, kuzeyin soğuk, güneyde yakıcı rüzgârlarından meskûndur. Üç tarafının dağlarla çevrili olması, sadece Orhun Nehri tarafına açılması müdafaasını da kolaylaştırıyordu. Yani Ötüken tabii bir kale idi. Mükemmel bir bitki örtüsü vardı. Zaten "Ötükenyiş" diye anılıyordu; Yiş: ağaçlık, bol

otlaklı yer anlamındadır. Bu şartlarına ek olarak ve belki daha üstün olarak Ötüken, Türk vicdanında bir kutsiyete sahiptir.

Ötüken sahası Türkün kendi öz, hiçbir yabancıya ayağının basamayacağı bir yerdir. Türk inanişinde Türk hayatında nesiller boyunca devam eden bir kutsiyeti vardı. Asya Hunlarının en eski devirlerinden Göktürklerin ilk devirlerine kadar hep Ötüken, Türk istiklalinin bir sembolü olmuştur. Bunlar bütün Türklerin Ötüken'in hatırasına bağlı olmasını intaç ediyordu. Türk istiklalinin peşinde olan Kutlug, Ötüken'e sahip olmasa huzur duyamazdı. Görülüyor ki tarihin oluşunda manevi duyguların da inkâr edilemeyecek rolleri mevcuttur. Türkün istiklal bayrağını Türkün kutsal topraklarında canlandırmak Kutlug'un en büyük gayelerinden biriydi.

Kutlug istiklal hareketine başladıktan sonra etrafında toplanan Türklerle birlikte bir müddet hazırlık için kalmıştı. Kutlug'un isyan hareketinin ilk safhası için Tonyukuk Abidesi bilhassa önemlidir. Kutlug'un sağ kolu, en sadık yardımcısı; bilge, cesur Tonyukuk, kendi yazdığı abidede şöyle diyordu: "İleriş Kagan olduktan sonra biz Çogaykuzı ve Karakurum'da oturduk". İleride Kültegin Abidesi'nde de nakledilecek olan bu iki coğrafi isim Göktürlere merkezlik etmiş olmaktadır. Göktürklerin istiklallerinin ilk toprakları olan bu iki çoğen otları ile kaplı yer demektir. Hangay dağları ile Orhun Nehri'nin güneyine düşmektedir. Karakurum sahası da Çogaykuzı'nın güneyinde Gobi Çölü'nün kuzey kısmındadır. Çogaykuzı, bir yayla olduğundan devletin yazlık ikamet yeri, Karakurum ise alçak bir saha olduğundan kışlak mevkiidir ki, daha devletin bu safhasında Türklerin iki merkezi vardır. Yazın yaylaya Çogaykuzı'yai kışın ise Karakurum'a gidiyorlardı. Türkler ilk olarak bu iki sahaya hâkim bir devletçik durumundadırlar. Tonyukuk Abidesi'nden öğreniyoruz ki ekonomileri de daha ziyade avcılık üzerine kurulmuştur.

Göktürk Devleti'nin akıllı Tonyukuk'u ve onun bilge Kaganı Kutlug kendilerine ilk hedef olarak Ötüken'i seçmişlerdi. Göktürklerin bir başarı kazanmadan varlıklarını devam ettirmeleri de hayli güç olacaktır. Bu sırada Ötüken sahasında Dokuz Oğuzlar vardı. Bir Türk boyu olan Dokuz Oğuzlar, Dokuz kabilenin meydana getirdiği bir boylar birleşimi idi. Çin kaynaklarında "Dokuz Kabile" diye geçerler. Bunların başlarında abidelerimizin Kagan dedikleri bir başbuğ bulunuyordu.

Göktürklerin Çogaykuzı ve Karakurum'da derlenip toplanmaları etraftaki siyasi teşekküller tarafından da takip ediliyordu. Abideler; Göktürklerin toplanma faaliyetlerini

ileride anlatılacağı gibi 17 kişi, 70 kişi ve 700 kişi silsilesi ile anlatırlar. Göktürkler bir devlet olarak teşkilatlanırlarken, Türkün ata yurdu olan Ötüken havalisinde oturan Dokuz Oğuzlar onların hareketini endişe ile takip ediyorlardı. Nitekim Göktürklerin kuvvetlenmekte olduklarını görünce Çin'e ve doğudaki Kıtaylara elçilikler gönderip ittifak teklif etmişlerdi. Tonyukuk bunu Abidesi'nde şöyle anlatır: “Orada oturduğumuz zaman Oğuzlardan haberci geldi ve anlattı. Oğuz Yabgusu Çin'e ve Kıtaylara elçi gönderdi ve dedi ki: Kaganı cesur ve yardımcısı bilge olan Türkler yeni bir işin peşindedirler. Hem sizi, hem bizi, hem de Kıtayları mahvedeceklerdir. Bu tehlikeyi size bildiriyorum. Bir üçlü ittifak kurup Göktürk hareketini bastıralım”. Tonyukuk gönderdiği casusunun bu haberini alınca kendi ifadesine göre “Gündüz oturmaz oldum, gece uyumaz oldum. Hemen Kagana gittim, durumun nezaketini anlattım. Eğer biraz daha geç kalırsak bize hayat hakkı yoktur, erken davranıp Ötüken'e gidelim, Dokuz Oğuzlar'a baskın verelim” demişti. Bilge olan Kagan da bunu kabul edince süratle ordu hazırladılar. Tonyukuk Çin'de doğmuştu ve uzun yıllar orada kaldığından entrikaları biliyordu. İkaz ettiği Kutlug da isteklerini kabul etmiş orduyu “gönlünce yönet” diye emir vermişti.

Bir siyasi ittifak peşinde olan ve böylelikle Göktürk hareketini bastırmayı düşünen Oğuzlar, hazırlıklı değillerdi. Göktürklerin bu seferde bir nehri aşmaları gerekiyordu ki bu abidelerde Kök Öng diye geçiyor. René Giraud'un izahatına göre bu Orhun Nehri'ne dökülen bir tali ırmak olan Ongın'dır. Tonyukuk'un yönettiği Göktürk ordusu hemen yürümüş “Ongın Irmağını bata çıka” geçmişlerdir. Şaşırان Oğuzlar toplayabildikleri kuvvetlerle Göktürkleri Kök Öng kıyısında karşılamışlardı. Mahiyeti itibariyle küçük olan ancak tarihçe büyük neticeler doğuran bu savaşın ismi abideye göre “İnekler Gölü Savaşı'dır. Göktürkler bu savaşta sayı bakımından az olmalarına rağmen (iki bin Göktürk'e karşılık üç bin Dokuz Oğuz vardı) büyük bir zafer kazandılar. Oğuzların yarısı nehre döküldü, yarısı da kılıçtan geçirildiler Oğuz şefleri artık bundan böyle Göktürlere bağlandılar. Tonyukuk'a göre bu doğaldır ve onlar da Türktür demektedir.

Kutlug'un 682'de kazandığı bu zafer Göktürklerin siyasi bir kuvvet olarak durumlarını kati olarak sağlamlaştırdı. Bu savaşta sayıca az üstelik karşılarında seçkin bir Türk kuvveti olmasına rağmen istiklal aşkıyla savaşan Göktürkler devletlerini yeniden tesis ettiler. Savaştan sonra Kutlug Türklerin eski merkezi olan Ötüken'e sahip oldu ve bundan sonra gerçek temellerine ulaştı. Ancak bu Ötüken yaylasında kendini bulan Türk devletinin

kuruluşudur ki, bu tarihten sonra civardaki diğer Türk boyları, kitleler halinde gelip Kutlug’a iltihak ettiler.

Daha çok Tonyukuk abidesinden takip ettiğimiz Türk istiklal hareketi Kültegin ve Bilge Kagan Abidelerinde çok güzel bir destan halinde Türk milletine nakledilmektedir: “Türk Tanrısı, Türkün mukaddes yer-suları Türk milletinin yok olmasına razı olmadılar. Tanrı Türk kavmi yok olmasın Türkler millet olarak bulunsun diye babam İlteriş Kagan ile anam İlbilge hatunu bu işe memur etti. Babam Kutlug ortaya çıktığında 17 er idiler. Bunlar etrafa haberci gönderip Türklerin mücadeleye katılmalarını istediler. Ondan sonra kentten ve bozkırdan birçokları katıldı. Tanrı kuvvet verdiği için babam Kaganın ordusu kurt, düşmanları ise koyun gibi idi. Doğuya batıya akınlara başladılar”. Anlaşıyor ki bu sıralardaki hareket Çogaykuzı tarafındadır. “Nihayet 700 er oldular; ülkesini, Kaganını kaybetmiş, temiz kızları cariyeye, beglik oğulları kul olmuş, töresi bozulmuş olan milleti ecdatlarının töresince yeniden düzenlediler”.

Bilge’nin ağzından olan bu satırlar, Türk istiklal hareketinin ilk anlarını gayet güzel anlatmaktadır. Tonyukuk da durumu şöyle ifade eder: (hüznü yas senelerinde Türkler her tarafa dağılmışlardı, nihayet) “Ağaçta, taşta kalmış olanlar toplanıp yediyüz kişi oldular. Bunların kumandanı Şad adını taşıyordu”. Tonyukuk’un Kutlug’a verdiği Şad unvanını Çin kaynakları doğrular. “Kutlug iltihak edin dedi, iltihak edenlerden birisi de bendim. Ben bilge Tonyukuk Kaganlığı yücelteyim diye düşündüm ve mücadeleye atıldım”. Bu mücadeleden sonra Dokuz Oğuzlarla savaşa gidecek ve 682’de kurt başlı sancak Ötüken yaylasında dalgalanacaktır.

Göktürklerin İstiklal hareketleri hakkında Çin kaynaklarında pek çok malumat vardır. Çin kaynağı “Kutlug’un dağılan kuvvetlerini tekrar toplamak üzere Çogaykuzı’ya çekildiklerini” söyler. Çogaykuzı (Çong-Tsai) denilen bu sahaya Türkler 682’de çekilmişlerdir. Ancak bir Çinli generalin hal tercümesine göre Kutlug’a bağlı olduğu muhakkak olan Türkler 681’de bir Çin eyaletine girmişlerdi. Bu akın hareketinin de Türklerin Ötüken sahasında durumlarını kuvvetlendirdikten sonra olacağı şüphesizdir. Kendi kaynaklarımız ve bu kayıtlardan çıkan netice Göktürk istiklal hareketinin 681 yılı sonlarında başarıya ulaşmış olmasıdır.

Kutlug’un ilk istila hareketinde Türkler Çin’in Yün-çu eyaletine girdiler ve hayli abartılı olduğu kesin olan Çin kaynaklarına göre 10 bin kadar insan öldürüp, 20-30 bin kadar

esir aldılar. Bu kaynaklar ayrıç Türklerin pek çok sayıda at, koyun, öküz vs. götürdüklerini zikrederler. Bunlar ise Türk hayatı için son derece önemli idi. Zaten Türk yaşayışına göre hayvanının önemi vaktiyle “İnekler Gölü Savaşı”nın yanlış anlaşılmasına sebep olmuştur. Çin kaynağı bu hadiseyi 681 yılı olarak tarihlendiriyor. Yukarıda görüldüğü gibi bu hadisenin 682’den sonra olması daha doğru olsa gerektir.

Kutlug’un istiklal hareketi ile ilgili olarak Çin yıllıkları Göktürklerin “Dokuz boya karşı hareket ederek kesin sonuçlu bir savaş kazandıklarını” söyler. Göktürkler bu savaşta pek çok at, öküz vs. elde etmişlerdi. Çin kaynağının sarıh olarak ifade ettiğı üzere “Türkler bundan sonra çok kuvvetlendiler. Bu sebeptendir ki Kutlug kendisini Han ilan etti”. Yine Çin kaynakları Kutlug’un Oğuzları mağlup edip Kagan oluşu sırasında yanında 2000 kişinin bulunduğunu belirtir. Gerçekten de Tonyukuk Abidesi’nde Göktürklerin “İnekler Gölü Savaşına “2/3 süvari, 1/3 piyade olmak üzere 2000 askerle giriştikleri kaydedilmiştir. Anlaşıyor ki Göktürkler bu savaşa ordunun teçhizatı tamamlanmadan girmek zorunda kalmışlardır.

Türk tarihinin en büyük simalarından olan Kutlug, istiklal hareketine büyük bir heyecanla girişmiş, etrafına ölümü göze alan fedakâr Türkler toplamıştır. Bir müddet Çogaykuzı ve Karakurum da oturmuş, mütteliklerin aleyhinde birleşmelerinden önce bir atakla Ötüken’e, eski, Türkün kutsal topraklarına sahip olmuştur. Artık bu kuruluş ve birleşmeyi, gelişme takip edecektir. Buna karşılık da Türklerin önlerinde en büyük düşmanları Çin vardı. Elli yıllık esaret devresinde içlerinde Çin’e karşı sönmez bir kin birikmişti. Üstelik şartlar Türklerin yaşayabilmesi için Çin’in baskı altında tutulmasını gerektiriyordu. Yoksa Çin, fitne e fesatla Türkleri yiyip bitiriyor, üstesinden geliyordu. Kutlug bunu çok iyi bildiğinden nizamı tesis eder etmez Çin’i bunaltıcı bir baskı altına almıştır.

Çin kaynakları bilhassa “İnekler Gölü Savaşı”ndan sonraki tarihlerde Göktürkler hakkında hayli tafsilatlı bilgi verir. Türklerin Çin’e daha ilk hücumları sırasında Göktürklerin kaderi bakımından önemli bir hadise oldu: A-şi-te Yuançeng adındaki Çinli kumandan Göktüklere iltica etti Bu zat Çin’in Göktüklere en yakın olan Yün-çu eyaletini Göktüklere savunmak ile vazifeliydi. Çin kaynaklarının verdikleri malumata göre eyalet valisi ile arası açıldığından Çin umumi valisi tarafından vazifesinden azledilmişti. Göktürklerin hareketi başladığı zaman A-şi-te Yuan-çeng “Ben bunlarda ülkeyi kurtaracağım” deyince eski görevine iade edildi. Fakat maiyetindeki kuvvetlerle Göktüklere karşı hareket edeceği yerde gelip Kutlug’un emrine

girdi. Bu iltica Kutlug'un prestijini arttırdığı gibi Çin içinde bir darbe oldu. Kutlug bunu gayet iyi değerlendirdi. A-şi-te Yuan-çeng'i çok iyi karşıladı ve kendisine yüksek Türk unvanlarından olan Apo Tarkan rütbesini verdi.

Bu rütbedeki Tarkan büyük savaşlarda yararlık gösterenlere verilirdi. Bunlar vergilerden muaf tutulurlar ve istedikleri zaman hükümdarla konuşabilecek kadar ona yakın sayılırlardı. Mamafih Göktürkler devrinde böyle hususiyetlerin olup olmadığı meçhuldür. Apo unvanı da sonraki Türk devletlerinde yaşamaya devam etmiş, mesela Selçuklularda şekli Aba olmuştur. Ay-Aba, Boz-aba gibi. Bu unvan Müslüman olmayan Türklerde de devam etmiş, M.Ö. XIII. yüzyılların meşhur Kuman Reisi Aba gibi. Keza halen de "Basarabya" olarak bilinen ismin sahibi ve şimdiki Romanya'nın kurucusu da aynı unvanı taşıyordu (bilindiği gibi Türk tarihinde Göktürkler bir düğüm noktasıdır ve sonraki Türk devletlerine pek çok şeyleri miras bırakmıştır). Çinli kumandanın böyle büyük unvanları alması ve bu unvanların da önemli olması bakımından dikkate değer. Çin kaynaklarına göre onun salahiyeti bir hayli geçmişti. Orduyu o düzenliyor o idare ediyordu. Yani "Harbiye Nazırı" ve aynı zamanda ordunun başkumandanlarından biri idi.

Göktürklerin Çin'e seferleri 682 senesinde başlamıştır. Zira artık düzen kurulmuş, ülkenin diğer taraflarında yaşayan Türkler emniyette bulunmuşlardır. Göktürkler ilk hedef olarak Ping-çu bölgesini seçtiler. Burası Çin'in tam ortasına rastlıyordu. Çin başkenti Lo-yang yolu üzerinde bulunan bu sahanın seçilmesi Çin üzerine daha büyük bir manevi tesir yapacaktı. İlk hedef olarak buranın vurulması Göktürk-Çin mücadelesinin bir hudut veya toprak mücadelesi değil devlet olarak varlığını yıkmanın mücadelesi olarak görülebilir. Bizzat Kutlug'un kumanda ettiği bu hücum hareketinde A-pa Tarkan da bulunuyordu. Bu seferler hakkında geniş bilgi veren T'ang-şu'ya göre; Türkler 682 senesi boyunca tam 8 sefer yapmışlar, üst üste hücum ederek süvarileriyle merkezi bölgeleri tahrip etmişlerdir.

683'te Çin'e hücum edilen alan daha da genişletilmiştir. Bu yılın ilk hedefi olarak Lan-çu geliyordu. Göktürklerin Ping-çu seferlerinde kendilerine ciddi bir mukavemet gösterilmemişti. Ancak 683'te Çinliler artık nispeten mukavemete başladılar ve bu bölgede karşı koymaya çalıştılar. Mukavemetin başında bulunan Lan-çu valisi öldürüldü. Türkler Çinlilerin mukavemet edemeyeceklerini görünce akın sahası biraz daha genişleyip bu defa Ting-çu'ya hücum ettiler. Çinliler Göktürk harekâtına karşı bu defa merkezden kuvvetler gönderdiler. Bir prens kumandasındaki bu kalabalık ordu Çin kaynaklarına göre Türkleri

durdurdu. Nitekim mukavemet üzerine Türkler akınlarını ileri götürememişlerdir. Fakat Türklerin hazırlık için çekildikleri anlaşılıyor. Aynı yılda Ting-çu'ya Türkler 4 sefer daha yapmışlardı. Söz konusu yılda Türklerin başka sahalarda akınlarda bulunduklarını görüyoruz. Çin Seddi içindeki Kuci-çu bölgesine yapılan akında Türkler mukavemetle karşılaştılar. Kutlug'un kumandasındaki kuvvetle Çin ordusunu yenerek başkumandanı öldürdüler.

Yine 683 yılında Yun-çu'ya karşı da bir sefer yapıldı. Bu sahaya yapılan ilk akında Tang-şu'ya göre umumi vali savaş meydanında öldü. Anlaşılıyor ki Çin mukavemeti de hayli şiddetli oluyordu. Zira birbiri ardından kumandanların hep savaş sahasında öldüklerini görüyoruz. Yun-çu'ya aynı senede bir sefer daha yapıldı. Bu seferlerde Apa Tarkan da hazır bulundu.

683'te hücum edilen sahalardan birisi de Feng-çu eyaletidir. Çin Seddi dışında, Sarı Irmak kavisinin içindeki Ordos bozkırında olan bu bölgeye Çinliler yine mukavemete çalıştılar. Lakin Göktürkler tarafından bu direniş kırıldı ve Çinli kumandan esir edildi. Çin Seddi dışında akın edilen ilk yer burasıdır. Şimdiye kadar daha çok Seddin içine, iç bölgelere teksif edilen hücumlarla buraları tahrip edilmek istenmiştir. Bu sonuncu sefere Kutlug ve diğer önemli kumandanlar katılmadılar. Yıllardır biriktirdikleri enerjiye harcayan Türkler yine aynı senede yine Lan-çu'ya yüklendiler. Ting-çu ile birlikte önemli bir yer olan buraya Türklerin ikinci akını Çinlileri uyandırdı ve merkezden birlikler gönderildi. Çin kaynakları üç Türk kumandanına karşı yollanan kuvvetlerden söz ederler. Bunlar Kutlug, Yuan-çeng yani Apa Tarkan ve Aşina Ho-lu'dur. Aşina Ho-lu'nun Göktürk hükümdar ailesine mensup olduğu muhakkaktır. Chavannes'e göre Ho-lu Batı Göktürklerinin Kagani'dır. 682 yılından itibaren Çin'e karşı defalarca seferler tertip edildi. Bunlar arasında Çinlilerin büyük kayıplar verdiği şiddetli muharebeler olmuş, sivil halktan da ölenler olmuştur. Baskınların şiddeti, halkın kendisini müdafaaya mecbur hissetmesi Çin'i yeniden harekete geçirdi. Merkezden Göktürk hareketini durdurmaya yüksek rütbeli bir başkumandan gönderildi. Bu kumandanın da Tang-şu'ya göre pek faydası olmadı. Zira aynı yıl içinde Türk orduları aynı bölgeye 5 akın daha yapmışlardı. Bunların hepsinin başında İlteriş-Kutlug bulunuyordu.

Göktürkler 685'te So-çu'ya yeniden saldırdılar. Çin buna büyük bir ordu ile karşı koymaya çalıştı. Bu ordu da Göktürkleri durdurmaya muvaffak olamadı. 5.000 kadar insanın öldüğü savaşın kesin tarihi, bir Çinli generalin hal tercümelerine göre 8 Nisan 685'tir. Bu 685 tarihi Kutlug'un ikinci oğlu olan Kültegin'in doğum yılıdır. Ağabeyi Bilge bir sene önce

doğmuştu. Bu büyük savaşta Türklerin önünden kaçan kumandan öldürüldü. Yerine Çin tarafından başka bir kumandan tayin edildi. Ancak bu değişmeler, tayinler Türklerin baskısı karşısında hiçbir ehemmiyet taşımıyordu. Türkler So-çu'ya 685 yılında 6, 686 yılında ise 7 sefer yaptılar. So-çu'ya yapılan 7 seferden ayrı olarak aynı yılda Tai-çu bölgesine 4 akın yapmışlardı. Türklerin hücumlarına Çin Seddi hiçbir zaman engel olamıyordu.

687 yılında Türk akınları daha büyük nispette devam etti. Bu yılda Göktürk akınları yeniden So-çu bölgesine tekâsüf etti. Anlaşıyor ki bu bölgenin Göktürkler için hususi bir önemi vardı. Buraya 8 sefer yapıldı: Bu seferleri İlteriş ve Apa Tarkan'ın idare ettiğinden, cereyan eden savaşların hayli ağır olduğunu anlıyoruz. So-çu'ya kaşı yapılan seferlerin birinde Türkler daha da ileri giderek Çang-ping bölgesine kadar ilerlediler. İlteriş Kagan devrinde Göktürklerin Çin'de gittikleri en son nokta burası olmuştur. Bu büyük sefer Tonyukuk Abidesi'nde de akis bulmuştur. "Çin'e yürüdük, ordularımızı Şan-Tung şehrine ve Deniz nehrine ulaştırdık". Burada zikredilen "Deniz Nehri" tabiri ile Peçili Körfezi kast edilmiş olmalıdır. Tonyukuk ilave ediyor: "Bu seferimizde 23 kent tahrip edildi". Abidedeki Şan-Tung tabirinden meşhur Çin ovası anlaşılır, önceleri Göktürklerin Sarı Denize kadar indiği kabul edilirdi. Ancak yazıtta zikredilen Şan-tung daha kuzeyde olup, Pekin'in batısını göstermektedir. Türkler Sarı Nehri aşmışlar ve ovaya inmişlerdir. Zira iklim müsaittir. Türklerin böylece yolları üzerindeki küçüklü büyüklü şehir ve garnizonları tahrip ederek denize kadar ulaşmaları Çin'i dehşetli şekilde korkuttu. Çinliler yeni yeni tedbirler almaya başladılar. Şan-tung seferinden sonra 687'de So-çu'ya yapılan akında Türkler ilk defa ciddi bir mukavemetle karşılaştılar ve durak zorunda kaldılar. Seferin başında yine İlteriş Kagan ile Apa Tarkan bulunuyordu. Türkler geri çekildiler. Çin kaynağı Türklerin bu çekilişini "uçar gibi kaçtılar" sözü ile mağlubiyet olarak gösterir. Ancak bu çekilme Türklerin eski muharebe taktiği olan Turan Taktiğidir.

Çin orduları başkumandanı Pao-pi Türklerin süratle kuzeye doğru çekildiklerini görünce büyük bir ümide kapıldı. Senelerdir ülkelerini istila eden Türkleri nihayet mağlup edecekti. Türkleri takibe koyuldu. Çin Seddi yakınlarına geldiği zaman ordusundan yorgun ve yaşlıları çıkardı. Seçtiği 13 bin askerle Kutlug'un üzerine yürüdü ve kendisini çok geçmeden bir dereye Kutlug'la karşı karşıya buldu. Lakin Türk ordusunun çemberi içine düşmüş bulundu.

Türkler So-çu'ya karşı olan seferlerinden sonra “uçar gibi” kuzeye kaçmış değillerdi. Bu taktik icabı düşmanı elverişli bir sahaya çekmek içindi. Nitekim Çinli kumandan canını güç kurtardı, kuvveti de tamamen yok edildi. Bu muharebe düşmanın tam bir yenilgisiyle sonuçlandı. Türklerin en mahir tatbikçilerinden olduğu Turan Taktiği'nin Göktürklerdeki örneği olan bu savaş 9 Ekim 687'de oldu. Kaçan Çinli General İmparatoriçe Wu tarafından idam ettirildi. Tang-şu'nun verdiği malumata göre bu imha muharebesine İmparatoriçe o kadar kızdı ki, Kutlug'a Pa-tsu-lu unvanını verdi. Bu ölüme, kana susamış, saadetten mahrum kalmış demektir. Tarihini kesin olarak bildiğimiz bu savaş Türk-Çin sınır boylarında cereyan etmiş olmalıdır. Bundan sonra Türklerin ister Kutlug, ister Tonyukuk veya Apa Tarkan tarafından yönetilen bir sefer yaptıklarına dair kayıt yoktur.

İstiklal savaşlarının başladığı 680 ile 687 arasında 7 yılda Çin'e 67 sefer yapılmıştır. Her sene yapılan vasati olarak 9 veya 10 sefer Göktürklerin cevvaliyetini gösterir. 23 sefer ilk hazırlık hareketleri sırasında 44 sefer ise 682-687 tarihleri arasında yapılmıştır. Bu seferlerin bazı bölgelere teksif edildiği görülüyor: Ting-çu 5 defa, P'ing-çu 8 defa; Yuan-çu ise 19 defa Türk darbesine maruz kaldı. Nihayet So-çu ise 21 defa Türkler tarafından istila edildi. Bunların dışındaki seferler ise daha münferit yerlere yapılmıştır.

Kutlug devrinin meselelerinden biri de şudur: Bilindiği gibi Çinli general A-şi-te Yuan-çeng, Kutlug'a iltica edip Apa Tarkan unvanını almıştı. Çin kaynaklarına göre bu zat Türgişlere karşı bir seferde öldü. Bu Türk boyu On-ok Türk boylarından kalabalık bir gruptur. Çin kaynaklarının Apa Tarkan'ın Türgişlere karşı seferde öldüğünü söylemesi önemlidir. Zira bilhassa Hirt'e göre Aşıta Yuan-çeng bizzat Tonyukuk'un kendisidir. Hâlbuki Tonyukuk'un çok daha sonra ölmüş olması malumdur. Diğer taraftan Apa Tarkan'ın Çin yıllıklarından nakledilen bütün icraatlarını kendi kaynaklarımıza göre Tonyukuk yapmıştır. Tonyukuk'da müşavir, Harbiye Nazırı ve başkumandandır. Çin kaynakları Apa Tarkan'ın Türgişlere karşı seferde öldüğünü söylüyor ki, Batı Göktürklerine karşı bir sefer yapılmamıştır. Liu-Mau-Tsai'ye göre A-şi-te gerçekten ölmüştür ve onun Tonyukuk olması gayet kabildir. Böylece Tonyukuk- Apa Tarkan münasebeti önemli bir konu olmaktadır.

687 senesinde Çin'e olan seferlerin durduğunu görüyoruz. Ancak bundan sonra memleketin içinde önemli olaylar olmuş ve İltiş ülkesini düzen için memleket dâhilinde kalmış olmalıdır. Abidelerde bu hususta yani İltiş'in zafer ve seferleri hakkında pek açık

ifade yoktur. Diğer taraftan Göktürk ülkesinin dâhili işleri önemli ve yabancı tarihlerde akis bulacak değildir.

Tonyukuk kendi Abidesi'nde "İlteriş Çinlilerle 17 defa savaştı" diyor. Bunu İlteriş'in bizzat seferden 17'sine katılmasıyla izah edebiliriz. Tonyukuk yine devam eder: "İlteriş Kitanlarla 7 defa savaştı". Moğol menşei ve sonradan canlanacak olan Kitanlar daha önceleri Dokuz Oğuzlarla müttefik olup Göktürklerin üzerine yürümek istemişlerdi. Fakat Tonyukuk'un bilgeliği ile Göktürkler önce davranıp Dokuz Oğuzları yenmişler ve bu ittifakı bozmuşlardı. Göktürklerin Kitanlarla çarpıştıklarına dair elimizde başka kayıt yoktur. Ancak Tonyukuk'un canlı şahitleri bulunan devirler için yalan söylemeyeceği muhakkaktır. Anlaşıyor ki 68'den sonra 7 defa Moğollarla savaşılmıştır. Çin'le olan sulh seneleri bunun için elverişli idi. Bu savaşlarda İlteriş'in başarılı olduğu anlaşıyor.

Büyük bir vatanperver, devlet kurucusu olarak ortaya çıkan Kutlug, sayılı bir lider ve hükümdardı. Orduyu düzenlemiş, Türk içtimai hayatında töreyi hâkim kılmış, Ötüken'in doğusu ve batısını stratejik olarak güvenlik altına almış, kendisinden sonrakilere kuvvetli bir devlet bırakmıştır. İlteriş'in son devirlerinde Göktürk Devleti'nin hudutları şöyle idi: Merkez Ötüken e kuzeyde sınır Köğmen Dağlarına, batıda Altay Dağlarına kadar yayılıyordu. Doğuda iki ırmak Onon ve Kerulan Göktürklerin sınırlarını teşkil ediyordu. Güneyde ise sınır Gobi Çölü'ne dayanıyordu.

İlteriş Kagan Göktürk Devleti'nin ilk kurucusu Bumin'e benzer ancak devleti kurduktan sonra birçok seneler iş başında kalmış, devleti bizzat idare etmiştir. İstiklal savası sırasında kendisinin yardımcıları vardı. Bunların en başında kardeşleri Kapgan ve To-si-fu gelir. Sağ kolu ve en iyi müşaviri Tonyukuk idi. Abidelerde daima "Bilge" sıfatı ile birlikte zikredilen Tonyukuk'un seziş ve görüşü fevkalade idi. Ordunun hazırlayıcısı olup Kagan olmadığı sırada ordu başkumandanı idi. Kendisi büyük meselelerde müdahale yetkisine sahip idi. Birçok meziyetleri kendinde toplayan Tonyukuk memleketin dış işleri ile de meşgul olup onu tedvir ederdi. Nihayet Göktürk Devleti'nin "baş müşaviri" veya daha ileri gidersek başbakanı idi. Kendisinin en iftihar ettiği vazifesi de "Aygucı" oluşudur. Aygucı, müşavere etmek, danışmak demektir. Tam ve devrinin ifadesiyle Tonyukuk "Büyük Göktürk Aygucısı" dır. Kendisi abidede şöyle der: "Göktürk Kaganı alp Aygucısı ise bilge idi". Aygucı tabiri bugün birçok Türk lehçelerinden kaybolmuşsa da Sibiryâ mıntıkasında yaşayan Türklerde (Yakutlarda) yaşamaktadır. Eski hikâyelerde çok geçen "eğitmek ve ayıtmak" yüksek sesle

söylemek, nasihat etmek mânâsını taşır. “Aygucı” tabiri şu halde devlet müşaviri olup sözü dinlenen adamı ifade eder. Çin kaynaklarında da Tonyukuk hakkında iltifatlar vardır: “Ona koca kurt” derler. Şüphesiz Çinliler kurtun Türk halk vicdanında ifade ettiği manayı biliyorlardı. Onun için zaten hepsi birer kurt olan Göktürkler arasında Tonyukuk “Koca” yani hürmete en layık olanı idi. Batılı tarihçiler kendisini Almanya’nın kurucusu Bismark’a benzeterek “Göktürk Bismark’ı” demişlerdir.

İlteriş Kagan Göktürk idari kademesinde yaptığı tayinlerde küçük kardeşi Kapgan Şad ve To-si-fu Yabgu olarak atadı. Tonyukuk’un irşatları ile Göktürk Devleti’ni sağlam esaslara oturttu. İlteriş Türk devletini kurmuş, milletine karşı vazifesini yerine getirmiş, Türk soyunu yüceltmıştır. Oğlu Bilge’nin abidelerdeki sözlerine göre Kutlug 47 defa sefer etmiş, 20 defa savaşa bizzat iştirak etmiştir. Savaşların hiç birinde yenilmemiş ömrü boyunca nâmağlup olarak kalmıştır. Bilge anlatmaya devam eder: “Tanrı böyle istedi, babam Kagan ellileri elsiz, Kaganlıları Kagansız koydu. Dizlilere diz çöktürdü, başlılara baş eğdirdi. Sonra uçtu (öldü)”. Kutlug 692 yılında hastalanarak ölmüştür.

UYGULAMALAR

1-Ahmet Taşagıl'ın Göktürkler kitaplarını okuyunuz.

2-Oğuzları inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

- 1-Kutluk Kagan kimdir?**
- 2-Türgişler hakkında bilgi veriniz?**
- 3-İncekler Gölü Savaşı'nın önemi nedir?**

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Kutlug Kagan, elli bir yıllık esaretten sonra Göktürk Devleti'ni yeniden kurduğu için “devleti derleyen toparlayan” manasına gelen “İlteriş” unvanını kullanmıştır. Hatta II. Göktürk Devleti'nin adı “Kutlug Devleti” olarak da anılmaktadır. Göktürk-Çin ilişkilerine bakıldığında Göktürkler güçlendiği zaman Çin'in zayıfladığı, Çin güçlendiği zaman ise Göktürklerin zayıfladığı görülmektedir. Yukarıda da anlattığımız üzere Göktürk Devleti kurulduğu zamanlarda Çin'de hanedanlar arası hâkimiyet mücadeleleri yaşanmaktaydı. Bu durum Göktürk Devleti'nin kurulduktan sonra kısa sürede güçlenmesini ve Çin'i hâkimiyet altına almasını kolaylaştırmıştı.

BÖLÜM SORULARI

- 1) Kutlug Kagan Döneminde Kaç Askeri Sefer Gerçekleştirilmiştir?
 - a) 35
 - b) 40
 - c) 44
 - d) 47
 - e) 50
- 2) Aşağıdakilerden Hangisi Göktürklerin güçlenmesini kendileri için tehlike olarak görmüştür?
 - a) Türgişler
 - b) Kazaklar
 - c) Oğuzlar
 - d) Hazarlar
 - e) Araplar
- 3) Aşağıdakilerden Hangisi II. Göktürk Devleti'nin Temelini Teşkil Eden Boylardandır?
 - a) Tung-hular
 - b) Juan-juanlar
 - c) Akhunlar
 - d) Avarlar
 - e) Oğuzlar
- 4) Kutlug Kağan Abidelere Göre Mücadeleye Kaç Kişi İle Başlamıştı?
 - a) 17
 - b) 700
 - c) 777
 - d) 117
 - e) 157
- 5) İkinci Göktürk Devleti'nin Kurucusu Kimdir?
 - a) Bumin

- b) Bilge
- c) Tonyukuk
- d) Kültegin
- e) İlderis

6) Savaşlarda Yararlılık Göstermiş Tarkanlara verilen Unvan Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Tigin
- b) Şad
- c) Apo Tarkan
- d) Yargucu
- e) Ayguçi

7) Kutlug Kagan Kaç Yılında Vefat Etmiştir?

- a) 677
- b) 690
- c) 692
- d) 700
- e) 710

8) Ayguci Tanımı Aşağıdakilerden Hangisini İfade Eder?

- a) Ordu Kumandanlığını
- b) Yargıçlığı
- c) Boy Beylerini
- d) Prensleri
- e) Devlet Müşavirini

9) Çin YıllıklarınınTonyukuk İçin Kullandığı Tabir Aşşğıdakilerden Hangisidir?

a) Hükümdar

b) Koca kurt

c) Bunak

d) İhtiyar

e) Prens

10) Tonyukuk Abidesinde İlerişin Çin'e Kaç Sefer Yaptığı Söylenir?

a) 10

b) 12

c) 17

d) 2

e) 22

Cevap Anahtarı: 1) d, 2) c, 3) e, 4) a, 5) e, 6) c, 7) c, 8) e, 9) b, 10) c,

11-KAPGAN KAGAN DÖNEMİ

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1- II. Gökürk Devleti'ndeki yeni idari teşkilatlanma ve Türk boyları ile olan mücadeleler

BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1-Kapgan Kagan kimdir?

2-Kapgan Kagan'ın faaliyetleri nelerdir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
II. Göktürk Devleti'nde yeni idari teşkilatlanma	II.Göktürk Devleti'nin idari anlamda yeniden teşkilatlandırıldığı süreci analiz edebilmek	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

ANAHTAR KAVRAMLAR

Tonyukuk: Türk tarihinin önemli devlet adamları arasında yer almıştır. Tonyukuk adına Türk tarihinin yazılı kaynaklarından olan Orhun abidelerinde bir de yazıt bulunmaktadır.

GİRİŞ

Kutlug'un 692'deki ölümünde tahta varis olarak Kutlug'un çocukları Bilge ve Kültegin kardeşleri Kapgan ve To-si bulunuyordu. Bunlardan küçük kardeş Kapgan II. Göktürk Devleti'nin ikinci Kaganı olarak tahta çıkarıldı. Onun tahta çıkışı için Bilge "Babam Kagan ülkeyi kazandıktan sonra, töreyi tekrar yürürlüğe koyduktan sonra uçtu. O zaman ben 8 yaşında idim. Töre gereğince amcam Kagan oldu" demektedir. Bu durum eski Türklerde hanedanda kan kutsallığının mevcudiyeti fikriyle, bu kanı taşıyan herkesin Kagan olabileceği inancını izah etmektedir.

KAPGAN KAGAN DÖNEMİ

Çin kaynaklarında Kapgan'ın tahta çıkışını "İlteriş'in çocukları küçük olduğu için Kapgan tahta geçti" şeklinde bildirirler. Yalnız Çin kaynaklarında bu isim Mo-ço şeklinde kayıtlıdır. Mo-ço kelimesinin manası üzerinde Fransız Paul Pelliot çalışmış ve Türkçeye Bek-çor/Bak-çor şeklinde geçen kelimenin Çincesi olduğunu belirtmiştir. Kapgan tahta çıktığı zaman 27 yaşında idi. Ser, haşın ve fatih bir Kagan idi. Bu sebeple Türk tarihinin büyük Kaganlarından birisi olarak kabul edilir. Siyasette, fetihlerde ve şuurlu bir plan takip etmiş olup devrinin genel görünüşünden Göktürk Devleti'nin siyasi durumunu anlamak mümkündür. 692-716 seneleri arasındaki 25 senelik hükümdarlığında üç noktada tutumunu toplayabiliriz:

1-Çin'in daimi bir baskı altında tutulması: Bunda iki maksadı vardır: Türk devletinin iktisadi hayatını tanzim etmek ve Çin'i Türkleri bir daha rahatsız edemeyecek bir hale getirmek. Çünkü sayısız seferler yapan bir Kagan ordusundan önemli bir kısmını ziraat işlerine tahsis edemez. Çin'de arazi bol ve başta pirinç, darı olmak üzere yiyecek maddesi çok yetiştirilmektedir. Kapgan ordusunun ve milletin gıdası meselesini Çin'den elde edeceği bu maddeler sayesinde kısmen de olsa halledebilecektir.

2-Çin'in hâkimiyetinde bulunan ve bu memleketin çeşitli bölgelerinde dağınık halde yaşayan Türkleri, anavatana getirmek. Hatırlanacağı gibi bu Türkler karışıklık devrinde buraya gelmişlerdi.

3- Asya'nın neresinde Türk varsa hepsini Türk Devleti bayrağı altında toplamak.

Avrupalı araştırmacılar Kapgan'ın siyasi birlik kurma teşebbüsüne büyük önem veririler. Bunlara göre Kapgan'ın Türk tarihindeki seçkinliği bundan ileri gelir. 1500 sene önce Avrupa'da böyle bir fikre sahip hükümdar bulunmuyordu. Ancak Kapgan'ın bu birlik fikrinin tatbikatı bazen acı neticeler ve tepkilere sebep olmuş, İlteriş'in oğulları bu gediği kapatmak için senelerce uğraşmak zorunda kalmıştır. Ama işin sonunda Göktürk Devleti bu şekilde yükselme devrine girmişti.

Kaynaklardan Kapgan'ın tahta geçişinden sonra 1-2 sene orduyu tanzim, savaş hazırlıkları ve devlet içinde iktidar değişikliğinden doğan pürüzlerin giderilmesi ile meşgul olduğunu anlıyoruz. Kapgan bu devirde kendisine büyük ölçüde yardımcı dokunacak şahsiyetlere sahipti. Kapgan devrinde kardeşi ve İlteriş'in oğulları işbaşında kalmışlardır.

Devletin selameti için gereken işleri yaptıktan sonra 693'te Ling-çu üzerinde yaptığı akınla Çin seferleri dizisini açtı. Çin kaynakları bu ilk hücumun neticelerinin çok acı olduğunu kaydederler. Nitekim "çok adam öldü, ölenlerin çoğu sivildi. Hatta birçok kimse Kapgan tarafından esir alındı" ifadesini kullanırlar. Çok sert geçen baskına mukabil tedbir almak üzere İmparatoriçe Wu, Huan-in kumandasında 10 general, kaynaklardan Kiu-Tang-şu'ya göre 18 general ve bölgenin askeri kumandanları ile beraber takviye kuvvetleri gönderildi. Bu kuvvetin hiç birinin Göktürklerle sıcak çatışmaya girmediğine bakılırsa Kapgan'ın planlı bir çekilme hareketinde bulunduğu tahmin edilebilir.

Bazı kaynaklar bu hareketin 694'te meydana geldiğini belirtirler de bu senenin hadiseleri ile bu hadise arasında bir benzerlik yoktur. Ling-çu'ya bu seferde dâhil 693'te tam 7 sefer yapıldı. Bu seferler esnasında Kapgan'ın siyasi teşebbüsleri elinden bırakmadığı görülmektedir. Nitekim Çin'e elçi gönderip İmparatoriçe Wu ile dost geçinmek istediğini bildirmesi bunu gösterir. Çin kaynaklarına göre İmparatoriçe Wu bundan çok memnun olmuş ve kendi elçisi ile Kapgan'a unvanlar tevdi etmiş, ayrıca Kapgan'ın talep ettiği 5000 top ipeği de göndermiştir. Bütün bunlara rağmen Ling-çu'da yapılan akınlara 696'ya kadar devam ettiği görülür. Çin'e yapılan akınlara kesafet kazandığı bu senede İmparatoriçeyi Göktürlere medyun bırakan bir hadise oldu: Kitan ayaklanması. Kitanlar Çin'in kuzeyinde oturan bir Moğol kavmidir. Bunlar Çin sarayında dönen entrikalardan ve Türk baskısından istifade edip şefleri Li-tsin-çung ve Sunvan-yung idaresinde -bunlardan Li-tsin-çung ve Sunvan-yung'un eniştesidir- Ho-poi bölgesine girerek önlerine çıkanı darmadağın edip bütün bölgeyi ele geçirdiler. Bu sırada Kapgan'ın elçisi sınıra ulaştı. Kapgan elçisi vasıtasıyla Çin'e eğer İmparatoriçe arzu ederse Kitanları ortadan kaldıracağını ve buna mukabil de İmparatoriçeden bazı taleplerde bulunacağını bildiriyordu. İmparatoriçe Kapgan'ın tekliflerini kabul etti. Ayrıca bir teşekkür nişanesi olarak Yençi-vei adlı Tang sülalesinden bir prensi elçi olarak Kapgan'a yolladı. Türk-Çin ilişkilerinin geliştiği bu sıralarda ise Kitanların şeflerinden Li-tsin-çung öldü. Bir kısım Kitanlar bunun yerine oğlunu şef olarak seçmek istediler ise de Kitanların diğer kısmı Türk neslinden geldiği ileri sürülen bu beyin oğlunu tanımadılar. İdareyi Sun-van-yung'a bıraktılar. Kapgan bu şefe elçi göndererek Çin'i terk etmelerini istedi. Teklifine ret cevabı verildi. Türk-Kitan münasebetleri bu şekilde bozulmuş oldu. Sulh teşebbüsünün akıbetine uğradığını gören Kapgan 696 senesi Ekim ayı başlarında Kitanların üzerine yürüdü. Kitanlar dağılarak dağlara çekilmek zorunda kaldılar. Hatta hazine sandığı içindeki eşyalar da Göktürklerin eline geçti. Bu savaş için bazı müellifler Kapgan'ın Kitanlara

karşı ahdini çiğnediğini söylerler. Hâlbuki burada Kapgan için bir milli menfaat söz konusudur. Siyasetle milli menfaat ilk planda gelmelidir. Kapgan'ın yaptığı ise önce belirttiğimiz üç cepheli planın gerçekleştirilmesidir. Bu hadisenin iki büyük neticesi; Kitanların baskı altına alınması ve Kapgan'ın Çin'e taleplerini rahatça söyleyebilmesi oldu.

Bu ikinci neticenin tam olabilmesi için Kapgan, Çin kaynaklarında da belirtildiği üzere sınırlarda akınlarını devam ettirdi. 696'da "herhalde Kitan hadisesinden sonra "Çin' Liang-çu'ya (Sarı Irmak batısı) üç Sarı Irmak kavsinin ucundaki Şeng-çu'ya bir ve önemli merkez Ling-çu'ya sekiz sefer olmak üzere 12 sefer yaptı. Bu akınların Çin'i iyice sindirdiği esnada Kapgan Çin'e bir elçi göndererek şu taleplerde bulundu: 100.000 hu (1hu 12,5 kg) tutarında tohumluk darı gönderilecek, 3.000 tane ziraat aleti başta saban olmak üzere verilecek, Bir kaynağa göre 10.000 diğer kaynağa göre 40.000 fond (1 fond 453 gram demir) gönderecektir. Fetret devrinde Çin'e gitmiş olan ve sayıları 4-5 bin'i bulan Türkler aileleri iade edilecek. Kapgan'ın kızı Tang sülalesinden bir prensle evlenecek. Kapgan bu taleplerinde karşılık Çin'den gelecek cevabı beklemeden Kırgız seferine çıkmak zorunda kaldı.

Kırgızlar o zamanlar Sayan Dağları ile Yenisey Nehri kolları arasında oturuyorlardı. Göktürklerin kuvvetli olduğu nispette etraftaki düşmanlarının da artmış olması üzerine bunlara karşı yapılacak en iyi savunmanın hücum olduğuna inanan Kapgan sefere karar verdi. Kırgızlar Göktürlere karşı idiler. Çin ile Göktürlere karşı bir anlaşma yapmışlardı. Tonyukuk bu durumu belirtirken der ki: "Çin Kaganı düşmanımızdı. On-ok¹ Kaganı da düşmanımızdı. Kuvvetli Kırgız Kaganı da düşmanımız oldu. Bu üç Kagan anlaşmışlar ve demişler ki Altın ormanında (Altay Dağlarında) toplanalım, ordularımızı buraya getirelim ve hemen doğudaki Kagan Kapgan'a hücum edelim. Ona karşı asker sevk etmezsek o bizim üzerimize gelecek ve bizi mahvedecek. Çünkü o Kagan cesurdu, aygucusu yani Tonyukuk bilgedir. Onun için üçümüz birleşelim ve üzerine yürüyelim demişler. Türgiş Kaganı da kendi askerinin orada bulunacağını söylemiş. Bu ittifaktan haberdar olunca gece uykum gelmedi. Gündüz oturamadım. Düşündüm, Köğmen Dağlarından geçecek bir yol vardır, burası karla

¹ On-oklar da denilen Batı Göktürkleri 635'lerden itibaren Çin'e tabi olarak yaşamışlar, bu esnada yer yer isyan çıkarmışlardı.-Biz onların To-lo ve Nu-şe-pi adlarında beşer oymaktan kurulu iki kol olarak tanıyoruz.- 685-686 senelerinde başlarında eski Göktürk ailesinden Hu-şe-lo, To-lu ve Yuen-king, Nu-şe-pi Kagan bulunuyordu. Karışıklıklardan istifade eden Tolu'lardan Bağa Tarkan unvanı ile anılan U-ço-lo diğer oymak reislerinin de yardımı ile kadınlı erkekli 140.000 kişilik ordusu ile 20 kumandan idaresinde bu beyleri isyan ettirdi. Aşına'lılar bu kuvvet karşısında duramadılar ve Çin başkenti Çang-an'a gitmek zorunda kaldılar. U-ço-lo bundan sonra bölgeyi eline geçirdi ve Tokmak'ı yazlık, Kong-yu'da kışlık merkez yaptı. 6892a doğru U-ço-lo On-Okların yeni Kaganı sıfatıyla Çin'e elçi gönderip siyasi münasebet kurmuştu.

kaplıdır. Onun için bir kılavuz istedim. Az² çölünden bir adam getirdiler. Bu adamdan izahat aldım, durumu Kagan'a arz ettim. Asker yürüttüm. Aktermel'i geçtim. Oğuzları öncü kuvvet olarak şevkettim. Orduyu atlandırdım, karı söktüm, yukarıya doğru atları yedeğe alarak bazen ağaçlara tutunarak ilerlettim". Tonyukuk'un hareketi esnasında ilerlediği yol tarihçiler tarafından araştırılmıştır. O zamanlar için geçilebilecek bir yer olarak Köğmen Dağları'nın ortasına düşen 1430 metre yüksekliğindeki meşhur Şaman geçidi vardır. Fakat Tonyukuk'un bildirdiğine göre mevsim kıştır ve etraf karla kaplıdır. Bu mevsimde bu geçitten geçmek imkânsızdır.

Göktürklerin Aktermal olarak adlandırdıkları yer, bugünkü Telmennor Gölü'dür. Bu göl "tügen" in kuzey sahasına düşer. Tonyukuk'un ifadesine göre ordu bu gölün kenarından geçmiştir. Ordunun bundan sonra kuzeye Şaman geçidine varması stratejisiyle daha uygun olur. Fakat buradan Kırgızlar ülkesine yol yoktur. Üstelik Anı Irmağı'na kadar olan arazi engebelidir. Buradan ordu binbir zahmetle aşılması zor sarp dağlık sahada ilerlerken bir aralık yolunu kaybetti. Buna kızan Kapgan kendilerine yol gösteren kılavuzu öldürttü. Bütün bunlara rağmen Kapgan cebri yürüyüşle orduyu harekete geçirdi ve Anı'ya vasil oldu. O sırada Kırgız ordusu müttefiklerin üçlü ittifakı gereğinde toplanacakları yere gitmek üzere Aabakan Irmağı'nın Anı'ya döküldüğü yerde toplanmış vaziyette idi. Kapgan ordusunu son bir kere teftiş etti saydırdı. Sonra doludizgin Kırgızların üzerine hücum edilmesini emretti. 697 senesinde gerçekleşen bu savaşta böyle ani bir hücumu beklemeyen Kırgızlar önce paniğe kapıldılar. Kırgız Hanı öldü ve Kırgız ordusunun kumandanları da teslim bayrağın çekmek zorunda kaldılar. Kırgızların mağlubiyetiyle sonuçlanan bu savaştan sonra şimalden gelecek tehlike önlenmiş oldu. Artık sıra diğer müttefiklere gelebilirdi. Çünkü 697'de yapılmış olan Anı baskını ile kuvvetli Kırgızlar dize getirilmişti.

Müttefiklerden birisi olan Türğişlerin de kararlaştırılan Altaylarda toplanmış olmaları muhtemeldir. Fakat tam Türğiş seferi yapılacağı sırada diğer müttefik Çin'e hareket edilmesi icap etti. Kapgan bu arada Göktürk Devleti'nin idare sisteminde bazı değişiklikler yaptı ve idareyi hanedan arasında paylaştırarak Göktürk Devleti'ni iki kanada ayırdı. Sağ kanada Bilge'yi Şad olarak tayin etti. Sol kanada da kardeşi To-si-fu'yu getirdi. Burada dikkat edilecek husus eski Göktürklerde Yabguluk Kaganı'nın olmamasıdır. Burada Şadlık ortaya

² Az'lar Kırgızlara komşu bir kavimdir. O sırada başlarında Kagan olarak İlteber, Eltebur isimli birisi bulunuyordu. Bunların Aalanların devamı sayılan ve daha sonraları Asin veya Oset diye anılan İranlı bir kavim olduğu söylenir. R.Giraud'ya göre ise Az, kakım yani samur cinsi bir hayvan ismi taşıyan bir Türk kavimidir.

ıkıyor. Bu ağda her iki tabir birlikte kullanılmaktadır. Diğ er bir husus ta Yabgu’dan önce tayin edilen şad unvanının öbürüne nazaran daha üstün oluşudur. Kapgan şadların emrine 20.000’er asker vermişti. Bu da gösteriyor ki ordu daima şadların elinde bulunmaktadır.

Bundan başka Kapgan idarede yeni bir kademe daha tesis etti. Küçük Kaganlık. Bu makama kendi oğlu Fu-ku’yu tayin etti. Fu-ku bir unvan olup, Türkçe B   ’n n  inceleşmiş şeklidir. Bu tabir abidelerde  nal veya  nel Kagan şeklindedir.  nal, Türk tarihinde çok rastlanılan unvanlardan birisidir. Selçuklu Türklerinde de görülür.  nal, annesi yabancı bir kadın olan prenstir. şad ve Tegin unvanları ise anne baba Türk prenlere verilir. Kapgan zamanındaki bu Küçük Kaganın mevkii Çin kaynaklarında “Fu-ku, küçük Kagan seçildi ve kendisine To-si unvanı verildi” denilmektedir. To-si tarif edildiğ ne göre batı ülkelerini, Altayların batısını fethedecek adamdı. Aynı bölgeye daha önce şad olarak Bilge tayin edilmişti. Hâlbuki bu ülke daha II. Göktürk Devleti’ne katılmamıştı. Bu yeni fethedilecek memleketlerin önceden bölüştürülmesi bizdeki dünya fethi fikrini, dünyanın tek elden idare edilmesi düşüncesini gösterir. Kendilerinden  nceki Türklerde olduğ  gibi sonraki Türk devletlerinde, Selçuklularda ve Osmanlılarda da bu düşünce görülür. Bu tayin olaylarından abidelerde de bahsedilir ve 698’de olması gerekir. Ancak Çin kaynakları 699 olarak gösteriyorlar. Bu idari taksimat neticesi olarak Göktürk ordusu Doğ  orduları ve Batı orduları olarak iki gruba ayrıldı. Doğ  orduları grubu bizzat Kapgan’a bağlı, batı orduları ise To-si yani  nal Kagan’la Bilge şad’a bağlı idiler. Fakat Batı ordularının esas sevk ve idaresi Tonyukuk’un elinde idi. Abideerde bu durum açık olarak belirtilir.

Kırgız seferine çıkarken Kapgan’ın Çin’e elçi gönderip tekliflerini bildirdiğ ini söylemiştik. Tekliflerde Kapgan’ın kızının Tang sülalesi prenllerinden birisiyle evlendirmesi meselesi önemli bir nokta idi. Kapgan bu evlilikle Tang sülalesi içinde tekrar nüfuz kazanacaktı. Hâlbuki  mparatori e Wu Çin’de Tang sülalesinin nüfuzunu kırmaya çalışıyordu. Kapgan’dan gelen teklifleri inceleyen Çin sarayı bunları ağır bularak reddetti. Çin saray muhafız kumandanlarından birini Ötüken’e elçi olarak gönderdi. Çin’in ret cevabını getiren elçilik heyetini Kapgan Kagan derhal hapsettirdi. Bunun ardından da Çin’i tehdit ederek sizin baş temsilcinizi  ld recekim diye haber gönderdi. Böyle bir hareket Çin için bir savaş kaybetmekten daha ağır gelebilirdi. Bunun  zerine Çin sarayında Wu’nun başkanlığında bir toplantı yapılarak bazı ileri düşünceli adamlar Kapgan’ın tekliflerinin yeniden gözden geçirilmesinin akıllıca hareket olacağ ını ifade ettiler. Bu sırada Kiu Tang-şu’ya göre Çin, Kapgan’dan korkuyordu. Toplantıda Kapgan’ın teklifleri kabul edilerek

Çin'den derhal 3000 ziraat aleti, 40.000 şî /1 şî 125gr, tohum gönderildi. Çin'de yaşayan aileleri de anavatana kavuşturuldu. Fakat 5. maddenin yerine getirilmesi bir hayli zordu. Evlenme işinin olabilmesi için Tang sülalesinden bir prens lazımdı ama ortada bu sülaleye mensup bir prens yoktu. Çünkü haris bir kadın olan imparatoriçe Wu, kendisine rakip olabilecek Tang prenslerinden 5'ini idam ettirmiş, geriye kalan iki küçük prensi de sürdürmüştü. İmparatoriçenin bunları yapmaktan maksadı kendi yerine oğlunu geçirmek ve Wu Sülalesini Tangların yerine oturtmaktı. Evlenme konusunda uzun uzun düşünen imparatoriçenin vardığı karar şu oldu: Kendi sülalesinden Yen-sui isminde birini Ötüken'e gönderip Kapgan'ın kızı ile evlendirmek istedi. Hâlbuki Yen-sui evliydi. Evli olduğunu belli etmemesi için Wu, ona sıkı tenbihte bulundu. Yen-sui'nin yanına General Yen-çi-vei'yi kattığı gibi heyete ehemmiyet vermek için bakan mevkiinde bulunan iki kişiyi de prence arkadaş etti. Çin heyeti Göktürk kışlık merkezi olan Karakurum'a geldi. Kapgan heyette Tang sülalesinden bir prensin bulunmadığını görünce kızdı ve "Ben Tang Sülalesinden bir prens istedim. Karşıma Wu Sülalesinden bir prens geldi. Bizim Kanglarla denkliğimiz vardır. Ben iki Tang prensinin hayatta olduğunu biliyorum. Çin tahtını sahiplerine teslim etmek için ordularımın başına geçmek gerek" diyerek Tang sülalesinin koruyucusu olduğunu belirtmişti. Zaten Kapgan hazır vaziyette bekliyordu. Çin'den gönderilen prensi ve heyet azalarını hapsedtirerek Çin'e karşı harekete geçti. Yalnız harekâtını meşrulaştırmak için Yen-ci-vei'yi Çin Kaganı ilan etti. Bu adam için Çin kaynakları sarayda yüksek rütbeli bir adamdı diyerek onun basit bir insan olduğunu göstermek isterler. Fakat Yen-ci-vei'nin Tang Sülalesi ile bir ilgisinin bulunması akla uygun düşmektedir. Kapgan da zaten Tang Sülalesinin müdafii olarak hareket ediyordu.

Kapgan 698 senesi Haziran ayında Çin'e karşı hayli abartılı olarak 100.000 kişilik ordusu ile yürüyüşe geçerek fırtına gibi her tarafı kasıp kavurdu. Çin'e karşı aynı sene içinde 30 sefer birbirini takip etti. Muharebenin 698'de başladığını söyleyen bir Çin kaynağı şöyle der: "Göktürlere daima Çin'den elçiler gelirdi. Türkler bunları daima iyi karşılardı. Kitan meselesinde gönderilen Çin elçilerine Kagan 3.ve 5. derecede (Göktürk sarayındaki dereceler) erguvan ve menekşe renginde hilatler giydirdi. Elçiler Çin'e dönünce İmparatoriçe buna kızdı hilatleri çıkarttı. İşte bütün bunları bilen Kapgan meseleyi baştan ele alarak İmparatoriçeye şu mektubu gönderdi: "Gönderdiğin tohumlardan memnun değilim. Çünkü iyi değiller. Bu 1. hata; Halis altındır diye gönderilen eğer takımlarından memnun değilim, altının ayarı düşük, bu 2. hata; Elçilerine giydirdiğim hilatleri çıkarttın bu 3.hata; yolladığın ipekler adi idi bu 4.

hata; kızımı Wu ailesinden yani aşağı soydan biri ile evlendirmek yoluna saptın bu 5. hata. Bunlara göre benim Sarı Nehrin bulunduğu sahayı istila etmem gerekiyor” diyerek Göktürk ordularını süratle harekete geçirdi ve Kuei-çu, Tan-çu bölgelerine saldırdı. Karşılarına çıkan üç Çin ordusu perişan oldu. Pin-çu bölgesinden takviye kuvveti alan Çin generali ve askeri valisi de Türk saldırısı karşısında tutunamadı ve 5.000 kişiyle teslim oldular. Bu mağlubiyetler bir anda Çin sarayını harekete geçirdi. İmparatoriçe Wu, Ping-çu bölgesinin kumandanını Çin orduları başkumandanlığına tayin etti. Çin ordusunun sağ ve sol kolları takviye edilerek her iki kola iki kumandan daha vazifelendirildi. Bunlardan biri Sa-ça-çung’u doğu bölgeleri kumandanı, diğeri Çang jentan’ı batı kuvvetleri kumandanı idi. Böylelikle teşkil edilen Çin kuvvetlerinin miktarı Çin kaynaklarına göre 300.000 kişiydi. Hatta bu kuvvet yeterli görülmemiş 150.000 kişilik bir ihtiyat kuvveti teşkil edilmiş, başına saray muhafız kuvvetleri kumandanı Yen-king-jung tayin edilmişti. Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre büyük Çin ordusu kuzeye doğru ilerledi. Hiç mukavemetle karşılaşmadı. Bu arada kaynaklar şu hadiseyi naklederler: ”Devam etmekle olan Göktürk akınları sırasında Liang-çu’ya gelen 10.000 kişilik bir Türk kuvveti Liang-çu valisini esir aldı. Türkler valiyi kale önüne getirerek şehrin kapılarının açılması için bağırdılar. Vali kapımızda bulunan Türk kuvvetlerinin yiyecekleri kalmadı. Şehirde nefis bir salça bulunur. Bunlardan iki tabak gönderin sonra da iki hu darı, biraz da mürekkep” dedi. Bu hitap şifreden ibaretti. Çincedeki salçanın karşılığı aynı zamanda general demektir. Mürekkep gece, hu da asker demektir. Yani denilmek isteniyordu ki: Geceleyin iki generalle askerlerle baskın yapın. Fakat kaynağın belirttiğine göre bu konuşmadan kimse bir şey anlamamıştır. Kapgan Liang-çu’dan sonra süratle Yü-çu bölgesine saldırarak buranın Fei-hu-hien adlı müstahkem yerini hücumla aldı ve güneydeki Ting-çu eyaletine kadar ilerledi. Burada mukavemetle karşılaştı. Yapılan savaşta burasının genel valisi öldü. Ting-çu’ya yapılan akını Çin kaynakları “bu bölgeye Türk saldırısı şiddetli olmuştu. Valinin öldürülmesinden sonra şehri mukavemetinin kırılmasından sonra Türkler bütün evleri yaktıkları gibi insanları da dağıttılar. Binlerce insanı sürdüler” diye kaydederler. Bunun sebebi Türklere karşı şiddetli mukavemettir. Bu tabii bir şeydir. Attila da teslim olan şehirlere bir şey yapmaz, mukavemet edenleri ise şiddetle cezalandırırdı. Çin kaynaklarından birisi esirlerin götürüldüğünü, diğerleri öldürüldüklerini kaydeder. Yalnız Kiu-Tang-şu “bütün bunlara sebep İmparatoriçe Wu’nun hilekâr hareketidir” demektedir.

Ting-çu mağlubiyetine çok içerleyen İmparatoriçe aldığı tedbirlerin kâr etmediğini görünce “kim Kapgan’ı öldürürse ona prens unvanı vereceğini” ilan ederek Türk baskısından

memleketini kurtaracağını zannetti. Bu vaatlerle yetinmedi. Birer intikam ifadesi olarak Kapgan'a başı kopasica manasına gelen Çan-ç'o lakabını taktı. Tabii ki bunlar fiili kuvvetin yanında bir şey ifade etmiyor ve Kapgan Çin'de dilediği gibi at koşturuyordu. Ting-çu'dan sonra Kapgan önemli bir merkez olan Çao-çu'yu muhasara etti. Çao-çu'da mukavemet edildiği anlaşıyor; burasının askeri valisinin çatışmalarda ölmesi bunun ifadesidir. Nihayet Çin ordusunun mukavemeti tamamen kırıldı. Bu arada genel vali T'ang Po-jo maiyeti ile Kapgan'a iltihak ederek onunla beraber Çin harekâtına katıldı. Bu vaziyet karşısında Wu, Tang sülalesinden hayatta kalanları veliaht olarak tanımak zorunda kaldı. Daha önce de belirtildiği gibi kurnaz bir kadın olan İmparatoriçe Tang sülalesinden veliaht ilan ettiği Çung-tung adlı prensi Göktürklerle karşı kullanmak maksatıyla onu mareşalliğe yükseltti. Veliaht hazırlık yaparken Ting-çu ve Çao-çu bölgesinden 90.000 kadar insanı beraberinde alan Kapgan, Çin genel karargâhının 25 km kadar yakınında çok rahat bir şekilde kuzeye doğru çekildi. Çin kuvvetleri de bunları sadece seyrettiler. Çin kaynakları bu durumu şöyle izah ederler: "450.000 kişilik Çin kuvvetlerinin başında bulunan generaller Kapgan'dan yıldıkları için çekilişine seyirci kalmışlardır. Kapgan çekilirken yanında birçok hayvan ve bunların üzerine ipek toplarını, altın külçelerini yükleyerek memleketine götürdü".

Kapgan'ın gözden kaybolmasından sonra arkasından 100.000 kişilik bir kuvvetle Kapgan'ı aramaya başladıklarında ortalıklarda kimse yoktu. "Kapgan kazandığı zaferlerden dolayı çok gururlu idi. Koskoca Çin İmparatorluğu'nu hakir görüyordu. Vaktiyle Hie-li de böyle idi. Kapgan ordularını her tarafa sevk etmekle arazisini o kadar genişletti ki sınırları 10.000 li'yi aşıyordu (5.000km). Batıdaki bütün barbarlar ona bağlandılar, ülkeleri onun eline geçti" denmektedir. Ancak Çin kaynağının bahsetmiş olduğu bu durum biraz sonra tahakkuk edecektir.

Kapgan Çin seferi başlarken daha önce söylediğimiz gibi batı orduları da hareketlerine devam etmekte idiler. Orada sıra Kırgız seferinden sonra üçlü ittifakı kurmakta önemli roller oynayan Türgişlere gelmişti. II. Göktürk Devleti için büyük tehlike Çin'den ziyade Türgişler idi. Bu bakımdan Türgiş seferine büyük önem verilmiştir.

Bu sırada Türgişlerin başında –yukarıda söylediğimiz gibi- Kagan U-çe-le ve emrinde 140.000 kişilik bir ordu bulunmakta idi. Kuvvetli bir orduya sahip olan Türgişlere karşı seferin büyüklüğü hakkında kendi kaynaklarımız olan abidelerde geniş bilgi verirler. İnal Kagan'ın emrindeki Göktürk ordusunda Bilge Şad ve ordunun sevk ve idaresinin bütün

mesuliyetini üzerinde taşıyan Tonyukuk da bulunmakta idi. Bu sefer hakkında Tonyukuk “Kırgızlardan döndüğümüz zaman Türgiş Kaganından haber geldi. Şöyle demektedir: Doğu Kaganlığına karşı asker yürütelim. O Kagan cesur, müşaviri bilgedir. Çabuk davranmazsak onlar bizleri mahvederler. Sonra Türgiş Kaganı yola çıkmış; Çinlilerin askeri de hazırmış”- Bu sırada daha Kapgan daha Çin seferine çıkmamıştı- Ben de hazırlığa başladım. O sırada Hatun öldüğü için Kagan onun cenaze merasiminde bulunmak için ordudan ayrılırdı”. Eğer hatunun ölümü olmasaydı ilk hareket Kapgan da dâhil olmak üzere Türgişlere karşı yapılacaktı. Kapgan ordudan ayrılırken ordunun yarısını da beraberinde götürmüştür. “Ve orduyu bize emanet etti. İnal Kaganla Bilge Şad, sübaşı olsunlar, sen de orduyu sevk ve idare et. On-okların cezasının nasıl verileceği hakkında sana bir şey söylemeye lüzum görmüyorum. Altın Ormanında oturun dedi. Biz de Altın Ormanında oturduk” demektedir.

Göktürk ordusunun buradan Ötüken’e dönmeyip Altaylara doğru yol aldığını görüyoruz. Ordunun Altaylarda oturuşu sırasında Tonyukuk her tarafa adamlar gönderip Türgişler hakkında bilgi topladı. Bu hususta bizzat kendisi “üç haberci geldi, üçünün de verdiği haberler aynı idi. Türgiş Kaganı askerlerini hazırladı. On-oklar da onlarla beraber olarak Yarış-Çungarya- ovasında toplanmaya karar verdiler. Kurnaz Kagan bize baskın yapacaktı. Hatta Apa Tarkan’a haber yollamış, demiş ki, “Sakin Tonyukuk’u üzerimize göndermeyiniz. Bunu duyar duymaz hemen askeri yürüttüm. Altın Ormanını yolsuz yerinden aşım. İrtiş Nehri’ni geçersiz yerinden geçtim, gece gündüz yürüyüşü devam ettik ve şafak vakti Bolçu’ya ulaştık”. Rene Giraud’ya göre Bolçu, Farsça “köprübaşı” denilen yerdir. Harekâtın devamını yine Tonyukuk’tan takip edelim:”Bolçu’da iken bir esir getirdiler. O şöyle dedi: Yarış ovasında 10 tümenlik, 200.000 kişilik bir ordu toplanmıştır”. Bu haberin Göktürkleri hayli endişelendirdiği anlaşıyor. Hatta abidede ordunun dönmek istediği ifade edilmiştir. Fakat Tonyukuk Göktürk ordusunu ikna etti. “Şundan emin olunuz ki, düşman haberdar değildir. Tanrı Umay-şefkat tanrıçası, çocukları himaye eder- mukaddes yer - sular bizimle beraberdir. Sayımız az diye çekinmeye lüzum yoktur” diyen Tonyukuk bundan sonra orduya taarruz emrini verdi. İlk taarruz baskın tarzında yapıldı. Karşı taraf şaşırırsa da onları dağıtmak mümkün olmadı. Türgişler kendilerini toplayarak Göktürk ordugâhına atıldılar. Abideler burada “ateş gibi, fırtına gibi” tabirleriyle bu karşı hücumu anlatır. Savaş Bilge Şad’ın dikkat ve gayretiyle Göktürkler tarafından kazanılmış, Türgişlerin Kaganı U-çe-le esir edildi ve Türgiş Yabgusu savaş meydanında öldü. Böylelikle bütün On-oklar Göktürlere

iltihak edildiler. Bu sebepten Bolçu savaşının Göktürk tarihindeki yeri büyüktür. Büyük Göktürk birliği vaktiyle Bumin ve İstemi Kaganlardan sonra 599'da ilk defa tesis edildiğinden tam bir asır sonra II. Göktürk birliği de Bolçu savaşı neticesinde (699) tekrar teşekkül etmiş oldu. Çin kaynakları bu birlik hakkında “batıdaki barbarlar da Kapgan’ın idaresine girdiler” demektedir. Bolçu muhaberesi ile Balkaş Gölü’nün güneyindeki havali, İli Nehri boyları, Isıkgöl havalisi, Çu ve Talas havzaları ve Türgiş Kaganı’nın yazlık ve kışlık olarak kullanıldığı şehirleri Göktürlere bağlandı. Göktürk hudutlarına gelince kuzeyde nerelere kadar genişlediğini bilmiyoruz. Batıda Sir Derya’ya Taşken’e kadar, güneyde de Isıkgöl’ün aşağılarına Fergana taraflarına gelinmiştir.

Bundan sonra Kapgan’ın hedefi Maveräünnehir olmuştur. Kelime olarak nehir ötesi yani Ceyhun arkası manasına gelen daha sonraları Seyhun ile Ceyhun arasındaki bölgeyi ifade eden Maveräünnehir’de o sıralarda belirli bir kuvvet yoktu. Sadece küçük şehir krallıkları bulunmakta idi. Burada Buhara, Semerkand, Hocent, Şumar vb şehirler bulunuyordu. Buralar çok eski zamanlardan beri inanlarla meskûn, toprağı bereketli, iklimin mutedil oluşundan fikri ve kültürel gelişme çok büyük olup birçok tanınmış şahsiyetler ve din uleması buradaki şehirlerden yetişmiştir. Asya’nın çeşitli istikametlerinden gelen yollar burada kesişmektedir. Ticari yönden her türlü emtianın toplanıp dağıldığı bir yerdir. Tarihi yönden W.Eberhard’ın dediğine göre M.Ö. 2000 yıllarında burada Türkler vardı. Daha sonraları buraya Hind-Avrupalılar gelmiş, Semerkant, Buhara gibi şehirlere ve güney bölgelere ari ırktan olan Sogd, Tohar ve kavimler yerleştiler. Göktürkler kurulunca buraları yine Türk hâkimiyetine girdiler. Şehirlerde büyük devlet kurma kabiliyeti olmayan tüccar, sanatkâr vs. topluluklar oturdular. Kapgan’ın ana politikasına uygun olarak Maveräünnehir seferini, bu kavimlerin hâkimiyetindeki şehir devletlerini almak ve daha önce Türklerin varmış oldukları Demirkapı’ya varmak için kararlaştırmıştı.

Bu tarihlerde Araplar da bölgeye el atmaya başlamışlardı. Araplar buraya yepyeni bir hayat nizamını, ruhu ve kuvveti temsil ederek geliyorlardı. Bu da İslamiyet’ti. İşte Türklerin karşısına asıl rakip olarak çıkacak olan ari kavimleri değil, tarihte Türk-Arap münasebetlerinin başlamasına vesile olan bu yeni İslam kuvvetidir. Maveräünnehir’e ilk Arap akını 674-675 yıllarında Muaviye’nin Horasan valisi Abdullah bin Ziyad’ın Ceyhun’u geçmesi ile başladı. Taberî’ye göre Abdullah bin Ziyad, burada Buhara civarındaki Türklerin mukavemeti ile karşılaştı. Abdullah’ın kuvvetleri çekilmek zorunda bırakıldı, demiştir. Belazuri bu konuda biraz daha fazla bilgi vermektedir. Ona göre Hatim adındaki bir

hükümdar civar bölgedeki Türklerden yardımcı kuvvetler temin ederek Buhara'ya hücum eden Abdullah'ı uzaklaştırdı. Yine bu konuda Buhara tarihi isimli eserini yazan Nerşehi'ye göre; “Hatun sıkışık duruma düştü ve vergi vermek suretiyle tehlikeyi giderdi” demektedir. Görülüyor ki her üç görüş de birbirinden farklıdır.

Maveraünnehir'e ikinci Arap akını 676-677 senelerinde Horasan'ın yeni valisi Said bin Osman tarafından yapılmıştır. Taberî'ye göre Said Maveraünnehir'i geçmiş ve Türklere taarruz ederek bulundukları şehri kuşatmıştır. Yakut-u Hamevi'de bu şehrin Semerkant olduğu kaydı vardır. Belazuri yalnız Said, Türklerden ve Sogd halkından müteşekkil bir kuvveti mağlup etti der. Ve Sogd hükümdarının adı Tarhun diye geçer. Birçok müellifler bu ismin Türkçe ve Tarhan'dan bozulmuş bir şekil bir şekil olduğunu kabul ederler. Taberî'nin verdiği bilgide muhasara edilen bu Tarhan'dır. 680'de rivayete göre Maveraünnehir'e üçüncü bir akın gerçekleşti. Az önce adı geçen Hatun, Tarhun'u ve mahalli Türkistan prenslerinden birini yardıma çağırdı. Taberî'ye göre Semerkant bu hücumu karşı müdafaa edilmemiştir. Belazuri'ye göre ise Arap kuvvetleri yine Maveraünnehir'den çıkmak zorunda kalmışlardı. 683'ten sonra Maveraünnehir'e zamanın Horasan valisi Abdullah bin Hazim tarafından akın yapıldı. Türkler bu hücumu mukabelede bulunmuşlar ve Horasan'da meşhur şehir Nişabur'a girmişlerdir. Taberî'nin naklinde bu küçük çapta bir akındır. Abdullah'tan sonra oğlu Musa vali olmuş ve Maveraünnehir'e akınlara devam etmiştir. Yaptığı bir akında Keş'e hücum etmiş, şehir civarındaki ahali ile tahmine göre hem Türkler hem de Sogdlular ile çarpışmışlar ondan sonra güneye Tirmiz kalesine yaklaşmış, Tirmiz şahını kandırıp şehri ele geçirmiştir. Bu şehirden kovulanlar Türklere sığınmışlardı. Taberî'ye göre Türkler onlara “Biz Keş'ten onları kovduk, onlar da 100 kişi kadar kuvvetle gelip sizi kovdular, ne biçim insanlarsınız?” demişler. İşte Kapgan devrine kadar Maveraünnehir'in genel vaziyeti budur. Bölge mahalli şehir krallıklarının idaresindedir. Huttal, Çağanyan, Cüzcam vs. gibi prensliklerin hepsi aslında Hind-Avrupalı değillerdir. Bazı tetkikçilere göre önemli bir kısmı Göktürk prensleri veya bunlara bağlı boybeylerinin çocukları, daha eski Türk ailelerinden, Akhunlardan gelen prenslerdir.

Daha önce Göktürk batı ordusunda İnal Kagan, Bilge ve Tonyukuk'un bulunduğunu söylemiştik. Kapgan, asıl idareyi Tonyukuk'a vermişti. İşte bu ordu Maveraünnehir seferine çıktı. Yalnız bu kadroya abidelerden 16 yaşına bastığını öğrendiğimiz Kültegin de katılmıştı. Bu hadise için Bilge “Babam Kagan öldüğü vakit küçük kardeşim Kültegin 7 yaşında kalmıştı. Umaya benzer anam Hatun şansına Kardeşim er oldu. 16 yaşında amcam Kaganın

ülkesini, töresini kazandı ve genişletti. Altıçub ve Sogdakilara sefer ettik”. Öyle anlaşıyor ki sefer 701’de olmuştur. Hazırlıklara 699’daki Bolçu muhaberesinden hemen sonra 700 tarihlerinde başlanılmıştı.

Göktürk ordularının Bolçu’ya kadar geldiklerinden sonra takip ettikleri yol önemlidir. Daha sonra Yarış, yani Çungarya ovasına gelen ordu orada biraz mola verdi. Sonra Tarbagatay dağlarının güneyindeki Çungarya kapısına gelindi. Burası meşhur Kavimler kapısıdır ki, Tanrı Dağları ile Ebi Nor Gölü’nden başlayan ve şimdi terkedilmiş olan 74 km uzunluğunda ve 8-10 km genişliğinde bir geçittir. Buradan İli havalisinde Çu’ya ve sonra da Talas Nehri boylarına geliniyor. Buradan sonra karşılarındaki Karadağ’ı aşp Sir Deya’ya ulaşacaklardır. Rene Giraud’ya göre Göktürk ordusu Karadağ’ı geçitlerden aşmamış, kuzey ucunu dolaştıktan sonra Kızılorda’ya varmış ve oradan İnci Nehri’ne ulaşmıştır. Sir Derya da denilen bu nehir havalisi, tarihin eski devirlerinden beri Türklerle meskûndü. İnci kelimesi de çok eski bir kelime olup Batı Türkçesinden Macarcaya geçmiştir. Çinliler de buraya İnci Nehri mânâsında bir ad vermişlerdir. Keza Rusçası da aynı mânâdadır. Bu adların aslında Türkçeye dayandığı şüphesizdir.

Göktürk ordusu Sir Derya’yı geçip Maverâünnehir bölgesine girdi ve güneye geçilmesi çok zor olan Kızılkum’a geldi. Göktürk ordusu çölün geçiş tekniğini bilmemesine rağmen burasını muvaffakiyetle geçmek konusunda gösterdiği azim ve disiplin, dikkate değerdir. Tahmine göre burası dünyanın iki büyük filozofundan birisi olan Türk filozofu Farabi’nin doğum yeri “Karaçuk” şehridir ki bugün Farab diye anılmaktadır. Göktürk ordusu Karaçuk havalisine geldiklerinde Müslüman ve Çin kuvvetleriyle karşılaştılar. Göktürk tarihinde Araplar bu seferden dolayı Tonyukuk abidesinde ilk defa olarak zikredilir ve Araplar “Tezik” diye bahsedilir.³ Bu yıllarda Semerkant’ın güneyinde bilhassa Keş şehrinde İslam orduları Muhalleb’in kumandasında ordugâh kurmuşlardı. Göktürk ordusu güney istikametinde Semerkant’a uğramadan Demirkapı’ya doğru ilerledi. Herhangi bir Arap baskınına karşı İnal Kagan kumandasında küçük bir kuvvetin burada bırakılmasına bakılırsa Maverâünnehir seferinin direkt olarak Araplar üzerine olmadığı anlaşılır. Esas ordu Tonyukuk idaresinde Semerkant doğusunda güneye Demirkapı’ya doğru ilerledi. Demirkapı 10-20 metre

³ Türkler Arapların adını İranlılardan öğrenmişlerdir. İranlılar da, Araplara temas ettikleri ilk Arap kabilelerin ismi olan Tayyın ismi olan Tazi’ ismini vermişlerdir. Bu bütün Araplara teşmil edilmiş ve Türkler tarafından ise Tezik şeklinde söylenmiştir. Tazi, Tay kabilesine mensup demektir. Bu Türklere geçmiş fakat manası sonraları değişerek bu Tazik-Tacik, İranlıları ifade eder olmuştur. Tacikistan da buradan gelmekte olup, bu Orta Asya ülkesi halkını daha çok İran menşei olanlar teşkil eder.

genişliğinde ve 3 km uzunluğunda bir boğazdır. Güneydeki sahada kendilerine hazırlıklı olarak bekleyen Sogdak ordusu bulunuyordu. Sogdak ordusu Sok'un kumandasında toplanmıştı. Göktürkler Demirkapı yanında Türgiş Başbuğu emrindeki bu yerli ordu ile çarpıştılar ve onlara karşı büyük bir zafer kazandılar. Sogdlarla çatışmada ele geçirilen çok zengin ganimetler abidelerde "sarı altın "beyaz gümüş, kız kızan şeklinde geçmektedir. Aynı anda Kültegin ve Bilge'nin Çin'le savaş yağmak zorunda kaldıkları görülür. Bu Sogd savaşının Tonyukuk tarafından idare edildiği tahmin edilmektedir. Maveräünnehir seferinde Göktürk ordusu Arap, Çin ve Sogdak kuvvetleriyle karşılaşmış, bunlardan da son ikisini yenmiş yalnız Araplar onlara dokunmaya cesaret edememiş onlarla savaşılmamıştır. Türkler, Maveräünnehir bölgesindeki nizamı tesis etmekten sonra aynı yoldan geri döndü.

Tonyukuk, İnal Kagan, Kültegin ve Bilge kardeşler batı işleriyle uğraşırken Kapgan'da Çin'e akınlarda bulunuyordu. 700 başları. Kapgan önce Lung-yu eyaletine girdi. Çinlilerin kaydettiklerine göre devlet haralarına hücum edip 10.000 kadar at götürmüştür. Bu bölgeye yapılan taarruz ipek ticaret yoluna yakın olduğundan İmparatoriçeyi çok düşündürdü ve sıkı tedbirler aldı. 701 Mayısında Türklere karşı koyması için Wey Yüan Çung'u başkumandanlığına getirdi ve ona yardımcı olarak da Orta Çin bölgesi kuvvetlerini verdi. Fakat bir müddet sonra İmparatorluğun batı bölgesi Türk kuvvetlerinin istilasına maruz kaldığından bu kumandan İmparatoriçenin emriyle bu tarafa hareket etti. Bundan sonra İmparatoriçe batı bölgesine Tang Sülalesinden hatta bir ara veliaht olmuş yeni bir başkumandan tayin etti. 702 senesinde de Çine bir hayli akın yapılmıştır. Çinliler tedbir aldıkça Göktürk akınlarının sayısı da o nispette artıyordu. Kapgan Kagan idaresinde 702 senesinde 20 sefer yapılmıştır.

703'den itibaren Göktürk-Çin münasebetleri yavaş yavaş düzelmeye başladığı görülür. Kapgan 705'de Çin'e iki elçilik heyeti gönderdi. Daha çok iki taraf arasında sıhri münasebetler tesisi ile vazifeli bu elçilik heyetinin başında Bağa Tarkan unvanlı bir devlet büyüğü bulunuyordu. İmparatoriçe bu sefer meseleye rıza gösterdiği gibi elçileri iyi karşıladı. Vazifesi evlendirme işini neticelendirmek olan ikinci heyet, İ-li-tan Han başkanlığında gönderildi. Bu heyet Göktürk haralarında yetiştirilen 1000 at ve Göktürk ülkesinde imal edilen sanayi mamullerinden hediyeler götürdü. Elçi heyetinin mukabil hediyelerle dönüşünden anlaşılacağı üzere münasebetlerin gayet dostane bir şekilde geliştiği anlaşılır. Ama bu durum uzun sürmedi. Türk-Çin ilişkileri yine karıştı. 704'te İmparatoriçe Wu öldü ve yerine Tang Sülalesinden eski imparatorun oğlu Çung-Taung geçti. Yeni imparator

zamanında Göktürklerin Çin ile münasebetleri iyi olmadı. Bu Türklerin Çin’de bir meydan savaşı vermelerinden anlaşılıyor. 704 senesinde Kapgan Çin seferine hazırlanırken Göktürk birliği içinde bazı kıpırdamalar oldu. Bunun sebebi Kapgan’ın sert hareketleridir. Durum böyle olunca Çin seferi yanında Türk kavimlerinden olup 649’dan beri Çin’le siyasi münasebetlerde bulunan Beş-balık havalisindeki Basmıllar üzerine bir sefer yapmak zorunda kaldı. Türk oymakları arasında yer yer kıpırdamalar oldu.

706 yılında Çin İmparatorunun Kapgan’a karşı direnme göstermesinden doğduğu anlaşılan bu savaş için Kapgan büyük kuvvetlerle yola çıktı. Bilge ve Kültegin de yanında idiler. Sarı Irmak dışında Sur’un içindeki Ming-şa bölgesine girdi. Karşılarına: Çin’in meşhur kumandanlarında ve 698 harekâtına katılan Şa-ça-çungi hayli kuvvetle çıktı. Savaş Çin kaynaklarından anlaşıldığına çok sert ve uzun sürmüştür. Şa-ça-çungi bir müddet direndi. Fakat Türk harp tekniğine boyun eğerek muhasara edildi. Çin kaynaklarına göre bu savaşta 6.000 kişi öldürülmüştür. Böylece Çin ordusunun kalan kısmı teslim olmak zorunda kaldı. Çin kaynaklarının verdiği tafsilatta ve zamanımızdaki araştırmacılara göre Ming-şa muhaberesi bir meydan savaşı vasfına sahiptir. Göktürk Abideleri’nde de büyük bir yer işgal eder:

Bundan sonra Türk beyleri durmadılar. Nitekim aynı senede Ming-şa bölgesinden başka Yüan-çu ve Hui-çu bölgelerinde de akın yaptılar. Çin kaynaklarında Türkler pek çok at alıp götürmüşlerdir. Çin’in bu senede çeşitli bölgelerine yapılan 16 akından 11’i bu Yüan-çu bölgesine olmuştur. Bu durum Çin’i fena halde sarstı: Evlenme işinden husule gelen bu hadiselerden İmparatorun canı sıkıldı ve devlet ileri gelenlerine kendinden öncekilerin yaptığı gibi “kim Göktürk Kaganı’nı yakalarsa ona büyük bağışlarda bulunacağım. Canlı veya ölü getirene prens unvanını vereceğim. Sarayımın kapılarını açacak ayrıca ona 2000 top ipek hediye edeceğim” diye vaatte bulundu. İmparator bunun yanında Göktürk baskısının nasıl kaldırılabilceğini devlet ileri gelenlerine sordu. Çin kaynakları burada sarayın yüksek memurlarından Lu-fu isimli birisinden bahsederler. Bu adam Göktürk baskısına karşı bir takım tavsiyeleri de içine alan bazı layiha hazırladı ve İmparatora sundu. Bu layihada bilhassa Türklerin birbirine düşürülmesi ve iki cephede savaşmak zorunda bırakmak gibi iki husus bilhassa dikkati çeker. Zira bu çareler son derece isabetli idi. Bildiğimiz gibi kurnazlıkla Türkleri birbirine düşüren Çin, I.Göktürk Devleti’ni parçalamıştı. Diğer taraftan ikinci tavsiye de gayet yerinde idi. Çeşitli cephelerden harp açılması yolu ile Türklerin gücü parçalanacak ve dolayısıyla ayrı dallarda Türkleri kırmak kolay olacaktı. Artık bundan sonra Çin bu fikirler üzerinde hareket edecektir. 707 senesinde Batı istikametine kaynaklarda sezildiğine göre bir

sefer yapılmıştır. Abideler bu bahsi kısa geçerler. Bu seneye ait Arap kaynaklarında bazı ufak kayıtlar vardır.

709'da Çiklere karşı bir sefer tertip edildi. Yukarı Yenisey havalisinde oturan bu kavme karşı yapılan sefer sadece Bilge Abidesi'nde vardır. Kültegin bu sefere katılmamış olmalıdır.

710'da ikinci bir Kırgız seferine zaruret hâsıl oldu. Bu seferde ilkinde olduğu gibi artık dağları aşmak zorunda kalmadılar. 1430 m yüksekliğindeki Şamar geçidini aşarak Kırgız ülkesine vardılar ve ilkinde olduğu gibi yine Kırgızlara baskın şeklinde hücum ederek mağlup ettiler. Kırgız seferi de bu şekilde bitince arkasından Türgişlere karşı sefer hazırlıkları görüldü.

Kırgız seferinin ardından ikinci kez Türgişler üzerine sefer gerçekleştirildi. Birincisinde olduğu gibi bunun da Kırgız seferini takip etmesi, Göktürlere karşı bir ittifak ve itaatsizlik sebebiyle olmalıdır. Onun için Göktürk ordusu arka arkaya ve şiddetle harekete geçti ve Türgişleri mağlup etti. İkinci seferden sonra Kapgan büyük bir başarıya ulaşmıştı. Yer yer tahrik edilen boylar birer birer bastırılarak hâkimiyet yeniden tesis edilmiştir. Bu devirdeki Çin kaynakları Kapgan'ın azametli bir imparatorluk kurduğunu, hâkim bulunduğu arazinin doğudan batıya doğru uzunluğunun 10.000 li'den fazla tuttuğunu ve abartılı olarak 400.000'den fazla yaylı süvarisi bulunduğunu kaydederler. Göktürk Devleti'nin en kuvvetli devri ise de bu fazla devam edemeyecektir.

711 senesinde Maverâünnehir'e ikinci bir sefer daha yapıldı. Burada meşhur Arap kumandanı Kuteybe'nin orduları vardır. Kuteybe Harzm'i zapt ettikten sonra güneye Semerkant'a inmişti. Araplar evvela Buhara'yı alarak arkasından Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman kumandasında 20.000 kişilik bir öncü süvari ordusunu Semerkant'a gönderdiler. Onu Kuteybe, Harezmli askerler ve Buhara'dan aldığı takviye ile takip etti. Semerkant'ın başında bulunan kral bunlarla savaşıp bir hayli direndiyse de, Kuteybe'nin kuvvetleri karşısında tutunamadı ve Semerkant'a kapanmak zorunda kaldı. Kuteybe şehri 300 muhasara makinesiyle kuşattı. Surlar delindi ve neticede Semerkant hükümdarı teslim olmak zorunda kaldı. Kuteybe'nin şehre girişi bir anlaşmayla oldu. Semerkant hanına, halkına dokunulmayacağına ve atlarını almayacağına yemin etmişti. Fakat buna riayet etmedi. Gürek'i kovdu ve şehri yağma etti. Sonra Araplar Şaş'a yani Taşkent'e, Fergana'ya kadar ilerlediler. İstila ettikleri şehirlerdeki krallar Çin'e yardım mektupları yolluyorlardı. İslam

kaynaklarında bu duruma Türk hükümdarlarından yardım istendi deniyor. Taberi'ye göre Türk Kaganı Maveraünnehire bir kuvvet gönderdi. Bu ordu ve müttefikler birliğinin başında Kagan'ın oğlu vardı. Bu ordu Araplar tarafından yapılan bir gece baskınıyla perişan edildi. Bunun üzerine Semerkant'a çekildi. Bu mevzu ile uğraşan tarihçiler savaşa giden kumandanın başta Kültegin ve İnel Kagan olmak üzere-ekserisi Kültegin- tanınmış kumandanlardan birisi olduğunu söylüyorlar. Mesela Marquart Kültegin der. Barthold ise "mağlup Göktürk kumandanının Kültegin olması şart değildir" demektedir. Biz ortada mağlubiyet yoktur diye bir iddiada bulunmuyoruz. Yalnız Kapgan'ın haşmeti arttığından Türkler arasında o devirde her yerde bir kaynaşma mevcut olup Karluklar savaşları vardı. 712 seferine Kültegin katılmamıştı. Çünkü Kültegin merkezde idi. Taberi'nin kaydettiği Kapgan'ın oğlu İnel Kagan ise aynı tarihte Beşbalık'ta savaşıyordu. Buna göre batıya bir Göktürk ordusunun gönderildiği iddiası doğru olmayacaktır. Diğer taraftan müsteşriklerden ana kaynak olarak aldıkları ve ona göre yorumda bulundukları Taberi'deki rivayet ise bir Bahili rivayetidir. Bu Bahili kabileleri meşhur Kuteybe'nin mensup olduğu kabile olup rivayetlerinde Kuteybe'nin başarılarını abartılı yazmışlardı. Gibb, Taberi'nin bile Bahili rivayetine inanmadığını söyler. Göktürklerle ilgili husus ise sadece Bahili rivayetinde vardır. Tanınmış Ortaçağ İslam Tarihçilerinden İbn A'sem ül-Kufi bu devir Orta Asya İslam fetihlerinden bahsederken Göktürklerle ilgili böyle bir hadiseden söz etmez. Bu şekilde Kültegin ve İnel Kagan hakkındaki iddiaların doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Daha önceki hadiseleri teferruatı ile nakleden abideler bu hadiseden kısacık bir cümle ile bahsetmişlerdir. Bu ifadeye göre de oraya dövmüşmek için gelinmemiş sadece Arap fetihlerinden dolayı bir huzursuzluğun bastırılması için müdahale gerekmiştir. Araplarla mücadele mecbur olan Gürek'in yardım isteğine bir Türk başbuğu koşmuştur ki bu da Semerkant'a yakın olan Türgiş Kaganı olmalıdır. Gürek kuvvetli gördüğü Türgiş Hanına başvurmuş o da onlara yardıma gelmiş fakat pusuya düşürülüp mağlup edilmiştir. Bu tek cümle ancak bu şekilde izah edilebilmektedir.

Çin kaynaklarında Göktürk ülkesindeki karışıklıkların Kapgan'ın şiddetli hareketlerinden doğduğu belirtilir. Bunu bir yandan da onun ihtiyarlamasına bağlarlar. Hâlbuki gerek Kapgan gerek Bilge ve Kültegin bu senelerde cansiperâne çalışıyorlardı. Bu hadiseden sonra abidelerdeki kronolojiye göre önce KaraTürgişlerle uğraşılmak zorunda kalındı. Fakat bu sırada başlayan Karluk isyanı hepsinden çok daha önemli bir dert olarak devleti hayli uğraştırmış ve birçok fedakârlıklara mal olmuştur.

Karluklar Türk oymakları arasında önemli olanlarından birisidir. On-oklardan ve Türgişlerden sonra gelen en büyük kuvvettir. Bu esnada Tarbagatay, İrtiş ve Urungu Gölü civarında üç kabileler birliği halinde yaşıyorlardı. Bu sebeple abidelerde Üç Karluk diye geçer. Aslında çok daha geniş bir sahaya yayılmış vaziyette Orkun boylarına kadar uzanmışlardı. I.Göktürk Devleti'nin hâkimiyetinde uzun müddet yaşamışlar ve diğer Türk boyları gibi Çin'e bağlandıktan sonra başka On-oklar gibi fetret devrinde Çin'le mücadele etmişlerdir. II. Göktürk Devleti'nde ise İltiş bunlarla meşgul olmamış, fakat Kapgan 704-705 seneleri arasında bunların üzerine baskıda bulunmuştur. Çin kaynaklarına göre Karluklar Çin'e tabi olmak arzusunu gösterdiklerinden Kapgan üzerlerine akın etmiştir. 712'ye kadar başkaca bir hadise çıkarmadan Göktürklerin himayesinde yaşadılar. 712'den sonra Karluklar büyük bir kuvvet olarak başkaldırdılar.

3-4 yıl sürecektir olan bu isyanlarında Karluklar yalnız değillerdi. Çinlilerden ve On-oklardan yardım görüyorlardı. Onlarla birlikte Çorlar ve Sekinler de başkaldırmışlar ve Karluklara katılmışlardır. Çin bu isyan için batı bölgesindeki kuvvetlerini seferber edip Karluk harekâtını desteklemiştir. Görülüyor ki Karluk harekâtı abidelerin bahsettiği gibi basit olmayıp Çinlilerin iki cepheli savaş planlarının bir tatbikatıdır. Bu 3-4 senelik devre 712-715 Göktürk tarihinin en karışık ve kritik devresidir. Bu karışıklıklar sırasında Sogd meselesi de çıkmış bulunuyordu. Karluklara karşı üç büyük Göktürk başbuğu Kapgan, Bilge ve Kültegin mücadele ettiler. Yalnız Tonyukuk bu hadiselerde yoktur. Bu tarihlerde inzivaya çekilmişti. Abidelerde ona dair herhangi işarete rastlanılmıyor. Çin kaynakları Karluk harekâtının başında Kapgan'ı belirtiyorlarsa da abidelerde Kapgan'dan pek bahsedilmez. Bunun sebebi sonradan Kapgan ile İltiş'in oğulları arasında çıkmış olan tartışmadır. Karlukların isyanının Göktürk devletadamlarında uyandırdığı endişe ve korkuyu abidelerdeki kelimelerin seçilmesinden dahi anlamak mümkündür. Göktürk Devleti'ni epeyce sarsan bu Karluklarla savaş Tamıg-başı'nda yapıldı. Bu Tamıg adlı yer Giraud'a göre Tamır Irmağı'nın çıktığı yerdir. Çinliler buraya T'o-jen-şui derler. Göktürkler her yıl 5. Ayın ortasında kutsal merasimlerini burada yaparlardı. Tamıgbaşı savaşı büyük bir muhabere olup başarı itibarıyla büyük Türk devletinin ikinci defa kuruluş önemine haizdir. Eğer burada Göktürk ordusu yenilseydi, dört bir yandan saldırıya uğrayacak ve birliğini kaybedecekti. Bu savaştan sonra Çin-Karluk ittifakı diye bir şey kalmadı. Çin kaynaklarına göre Çin yenilen Karluk boylarından 10.000 çadır halkı Sarı Irmak boylarına yerleştirdi.

Göktürkler 714’de Tamıg seferinden önce Çin’in nüfuzu altında bulunan Beşbalık şehri ve havalisine bir sefer tertip ettiler. Bu sefer abidelerde ve Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Çin kaynaklarına göre buraya Kapgan’ın emriyle oğlu İnel Kagan idaresinde bir ordu gönderildi. Bu orduda kumandan olarak Tungo Tegin ve Kapgan’ın kız kardeşinin kocası da bulunuyordu. Bunlar gelip Kuo-K’ien-kuan kumandasındaki şehri kuşattılar. Kapıları kapatarak savunmaya çalışan kumandan bu sırada bir huruç harekâtı yaparak Türk kumandanı Tungo Tegin’i yakaladı ve hemen öldürdü. Aynı hadise Çin kumandanı Kuo-K’ien-kuan’ın hal tercümesinde biraz daha değişik olarak bu Göktürk Teginini tek başına kaleyi teftişe çıktığında pusuda bekleye Çin askerlerinin ansızın üzerine atılıp başını kestiler şeklinde anlatılır. Türkler sonra her tarafta onu aradılar fakat bulamadılar. Bu hadise şüphesiz Türkler üzerinde psikolojik bir çöküntü yarattı. Ondan sonra bir müddet daha kalıp, çekilmek zorunda kaldılar. Anlaşıyor ki bu zamanlar tam bir dâhili karışıklıklar devridir. Bu defa devletin ana dayanağı olan Oğuzlar ayaklandı. 715 yılı baharında başlayan Oğuz isyanında Apu-See isimli Oğuz Beyi diğer Dokuz Oğuz başbuğları ile birlikte harekete geçti. Kapgan bunların üzerine sefer açtı. Gobi Çölünün kuzeyindeki sahadaki bu ayaklanmada Kapgan şiddetle hareket etti. Çin kaynakları bu münasebetle Dokuz Oğuzların bütün ordularını, insanlarını ve hayvanlarını öldürdüğünden bahsetmiştir.

Oğuz şeflerine karşı yapılan şiddetli baskıdan sonra Bayırkular ayaklandılar. Bu boy Dokuz Oğuz oymaklarından bir bölük olup Tola Nehri çevresinde oturmakta idi. Kapgan bunlara da baskı yaptı, onları da imha edercesine ezdi. Bayırkulara karşı girilen sefer Kapgan’ın son seferi oldu. Zira nâmağlup olan Türk kumandanı Bayırkular tarafından ormanlık bir yerde pusuya düşürüldü. Kapgan kazanmış olduğu zaferler dizisinin sonunda 22 Temmuz 716’da öldürüldü. Böylece Göktürk tarihinin büyük bir devri kapanmış oldu. İltiş’in kurduğu devleti siyasi, kültürel, iktisadi ve askeri yönden bir cihan devleti haline getirmişti. Askeri bakımdan ordusunu Kapgan, Göktürk tarihinin en disiplinli ordusu haline soktu. Orta Asya’da Türk birliğini sağladı. Tang sülalesini himayesi altına alıp Çin’i sindirdi. Sınırları Mançurya’dan Demirkapı’ya, Kırgız boğazından Gobi Çölü’ne kadar genişletti. 27 yaşında hükümdar olmuştu, öldüğünde 51 yaşında bulunuyordu. Gecesi gündüzü siyasi ve askeri işlerle geçmişti. Şiddetli, haşin ve müsamahasızdı. İradesine fren tanımayan fatih karakterli idi. Bu sert özellikleri sebebiyledir ki İmparatorluk dâhilinde huzursuzluklar çıktı. Son seneleri böyle geçti ve nihayet bir Oğuz Türkünün kılıcıyla can verdi. Göktürk ülkesindeki ayaklanmalar bu defa doğrudan doğruya başkente ve Göktürk sarayına intikal etti.

Bütün bu karışıklık ve asayişsizlikten Türk boyları ve halkı Kapgan'ın oğlunu mesul tutuyordu.

UYGULAMALAR

- 1-** Şad ve Tarkan unvanlarını inceleyiniz.
- 2-** Kırgızlar hakkında teferruatlı bilgi edininiz.
- 3-** Göktürklerdeki veliahtlık sistemini inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

- 1-**Kapgan’ın seferleri hakkında bilgi veriniz?
- 2-**Kapgan’ın dış politikasının esaslarını belirtiniz?
- 3-** Kapgan dönemi Çin ilişkileri hakkında bilgi veriniz?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Kapgan Kagan 699 yılında yeni bir idari teşkilatlanmaya giderek, kardeşi Thu-hsi-fu'yu Sol Kanat Şad'ı, yeğeni Bilge'yi de Sağ Kanat Şad'ı tayin etmiş ve her birinin emrine 20.000 asker vermişti. Oğlu Böğü'yü de onların üzerine “Küçük Kagan” olarak atayarak, On Okların reisi yapmış ve emrine 40.000 asker vermişti. Kapgan Kagan böylece kendisini, Taspar Kagan gibi, “Kaganlar Kaganı“ seviyesine yükseltmişti. Bundan sonra Göktürk ordusu iki parçaya ayrıldı. Ordunun bir kısmı Kapgan Kagan önderliğinde doğuda Çin ile mücadele ederken, ikinci kısmı Tonyukuk önderliğinde batıda Türkistan'ın fethi için savaştı.

BÖLÜM SORULARI

- 1) 712 Yılında Buhara ve Semerkand'ı Türklerin Elinden Alan Arap Ordularının Başında Kim Vardı?
 - a) Mesleme
 - b) Kuteybe b. Müslim
 - c) Hişam b. Abdülmelik
 - d) Mervan
 - e) Selman b. Rebia
- 2) Aşağıdakilerden Hangisi Göktürk Devleti'nin Karışık Durumunu Görerek 712 Yılında İsyan Eden Kavimlerdenidir?
 - a) Oğuzlar
 - b) İzgiller
 - c) Karluklar
 - d) Tongralar
 - e) Bukular
- 3) Kapgan Kağan'ın Kendisini Kağanların Kağanı Konumuna Getirmesi Aşağıdaki I. Göktürk Kağanlarından Hangisinin Faaliyetiyle Örtüşmektedir?
 - a) Mukan
 - b) Taspar
 - c) İşbara
 - d) Tardu
 - e) Bumin
- 4) Kapgan Kağan Yiğeni Bilge'ye Devlet Kademesinde Hangi Görevi Vermiştir?
 - a) Sol Kanad Şad'ı
 - b) Sağ Kanat Sad'ı
 - c) Ayguci

- d) Tarkan
 - e) Apo Tarkan
- 5) Kagan Oğlu Böğü'ye Devlet İçinde Hangi Görevi Vermiştir?
- a) Küçük Kağanlık
 - b) Sağ Kanat Şadlığı
 - c) Sol Kanat Şadlığı
 - d) Tarkanlık
 - e) Kaganlık
- 6) II. Göktürk Devleti Zmanında On-oklardan ve Türkişlerden Sonra En Önemli Türk Boyu Aşağıdakilerden Hangisidir?
- a) Yağma
 - b) Çiğil
 - c) Kıpçak
 - d) Karluk
 - e) Peçenek
- 7) 715 Baharında Aşağıdaki Türk Boylarından Hangisi Göktürlere Karşı İsyan Etmiştir?
- a) Karluk
 - b) Yağma
 - c) Çiğil
 - d) Oğuz
 - e) Kıpçak
- 8) Kapgan Kağan Hangi Tarihte Ölmüştür?

- a) 716
- b) 720
- c) 725
- d) 726
- e) 730

9) Kapgan Kağan'ın II. Göktürk Devleti Tarihindeki Önemi Nedir?

- a) Devleti Kurmuştur
- b) Çin'e Sefer Yapmıştır
- c) Bizans'a Elçi Göndermiştir
- d) Sasani'lere Elçi Göndermiştir
- e) Devleti siyasi, kültürel, iktisadi ve askeri yönden bir cihan devleti haline getirmiştir.

10) Kapgan Kağan Devrinde Tonyukuk Nereyi Fetetmek İçin Görevlendirilmiştir?

- a) Çin
- b) Anadolu
- c) İran
- d) Maverâünnehir
- e) Arabistan

Cevap Anahtarı: 1) b, 2) c, 3) b, 4) b, 5) a, 6) d, 7) d, 8) a, 9) e, 10) d

12- BİLGE, KÜLTEGİN KARDEŞLER VE DEVLETİN SONU

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ

- 1-** Türk tarihinin yazılı kaynaklarından olan abidelerin yazıldığı ortamı
- 2-** II. Göktürk Devleti'nin yıkılma sebeplerini

BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1-Tonyukuk kimdir?

2- Kültegin, Bilge Kagan için neden önemlidir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Türk tarihinin yazılı kaynaklarından olan Orhun Abideler i hangi tarihi süreç sonunda yazılmıştır?	Türk tarihinin yazılı kaynaklarının önemi hakkında değerlendirme yapabilmek	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
II. Göktürk Devleti'nin yıkılma sebepleri nelerdir?	II. Göktürk Devleti'nin yıkılma sebepleri hakkında yorum yapabilme	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

ANAHTAR KAVRAMLAR

Orhun Abideleri: Türk tarihinin ilk yazılı kaynaklarından olan bu yazıtlar 732 yılında Kültegin, 735 yılında Bilge kağan, 731 yılında vezir Tonyukuk adına dikilmiştir. Yazıtlar Yollug Tigin tarafından yazılmıştır,1893 yılında Danimarkalı Vilhelm Thomsen tarafından okunmuştur.

GİRİŞ

Kapgan'dan sonra yerine oğlu İnal veya Böğü Kagan geçmişti. Fakat Kagan “dirayetsiz ve basiretsizdi”. Göktürk Devleti hercümerç içinde idi. Türk halkı Kapgan'ın oğlunu bu düzensizlikten sorumlu tutuyor ve onun dirayetsizliğini ve basiretsizliğini ilahi kuvvetlere bağlıyorlardı. Bu eski Türklerdeki hâkimiyet telakkisinin bir özelliğinden başka bir şey değildi. Kagan dirayetsiz ve cesaretsiz olunca onun bertaraf edilmesi gerekir. Nitekim İnel Kagan bir askeri darbe ile bertaraf edildi. Göktürk tarihinin bu büyük darbesi Kültegin tarafından icra edildi. Türk milletini perişanlıktan kurtarmak için harekete geçildi. Abidelerde zikredilmeyen bu hadise Çin kaynaklarında tafsilatı ile anlatılır:”Kutlug’un oğlu Kültegin, kendi kuvvetlerini topladı. Mo-ço’nun yani Kapgan’ın oğlu küçük Kagan Fu-kü’yü, biraderini ve bütün akrabalarını ve adamlarını öldürdü”. Bu kesin neticeli bir imha hareketi idi. Tang-şu “onun bütün aile efradı yok edildi”, diyor. Fakat burada Çin kaynağı biraz yanılmıştır. Kapgan ailesinden kurtulan ve Çin’e sığınanlar olmuştur. Bütün bunlar hareketin şumulünü gösterir. Anlaşıyor ki hedef olarak alınan Kapgan ailesinden hükümdar olabilecek Teginler ve onlara hizmet edenler bertaraf edilmişti.

Bu harekâtta İltiş devrinden kalan büyük devlet adamı Tonyukuk da Kültegin’in hışmından kurtuldu. Zira Bilge’nin kayınpederi idi ki, Bilge’nin hanımı kaynaklarda P’o-ku (So-fdu; So-p’o) diye zikredilir. Tonyukuk Kapgan’la da uzun müddet beraber çalışmış ancak 705’lerden sonra vazifesinden alınmıştı. Devlet müşavirliğinin elinden alınmasının sebebi meçhuldür. Tonyukuk 10-11 yıl yüksek devlet mahkemesi üyeliğinde bulundu. Bundan da onun ehemmiyet ve dirayetini henüz tamamen kaybetmediğini anlıyoruz. Kültegin ve Bilge yaptıkları ihtilalden sonra onu eski vazifesine, İltiş devrindeki makamına iade ettiler. Bu aynı zamanda iade-i itibardı. Bu hadiseler 716 senesinde cereyan etmiştir. Bundan sonra Göktürk tahtına Bilge geçti. Kültegin “ben tahtı kurtardım, milleti de sen kurtar” diye ağabeyini Kaganlık vazifesine çağırmıştır. Bilge ise “yapan sensin, o halde tahta sen geç” dedi. Kültegin ağabeyini Göktürk Kaganlık tahtına oturttu. Kültegin de Göktürk orduları başkomutanı oldu (716).

BİLGE, KÜLTEĞİN KARDEŞLER VE DEVLETİN SONU

Çin kaynaklarına göre Bilge yumuşak, merhametli ve munis bir insandı. Bilge hakikatte daha 14 yaşında sefere çıkan, büyük kuvvetleri sevk ve idare eden cesur ve büyük bir kahramandı. Fakat amcası Kapgan ve kardeşi Kültegin'e nazaran daha mülayim, daha yumuşak olduğu için böyle görünüyordu. Çin kaynakları Bilge'den Mo-Ki-lien diye bahsederler. Herhalde Göktürk Tegininin Kagan olmadan önceki ismi bu idi. Kagan olduktan sonra Bilge Çin kaynaklarında Pi-kia olarak geçer. 716'daki ihtilal yıllarında Göktürk ülkesinde birçok karışıklık çıktı. Bu yıllar Göktürk ülkesinin ve Göktürk tarihinin en çalkantılı ve huzursuz bir devridir. Ülkede çeşitli isyanlar görülüyordu. Bunlar arasında bilhassa en baskılı olanı Oğuzların isyanıydı. İhtilal sırasında Oğuzların harekâtı devam ediyordu. Abidede şöyle diyor: "Dokuz Oğuz budunu kendi budunum idi"(Dokuz Oğuzlar daha doğrusu Oğuzlar, Üçoğuz, Sekiz Oğuz veya Oğuzlar olarak geçer. Hâlbuki bu sayılar, Oğuz oymaklarının kendi aralarında kurdukları federasyon tarzındaki siyasi teşekkülleridir). Bu devirde Türk tabiri bütün Türklere şamil değildir. Bu sebeple Bilge Dokuz Oğuzları Türk yani kendi budunumdandır demektedir. Bilge ilave eder. "Gök ve yer karıştığı için düşman oldular" der. Oğuzların isyanı böylesine bir durum arz ediyordu. Oğuzlar, ülkenin kuruluş ve kuvvetinde önemli hisselere sahipti. Devletin dayanağını teşkil ediyorlardı. Devleti Göktürk hanedanı ile birlikte kurmuşlar, beraber yükseltmişlerdi. Bu sebeple isyanları biraz garip gelmiştir Yukarıdaki ibare Türk ve Oğuz kavimleri üzerinde çeşitli fikirlere sebep olmuştur. İleriş Kagan Oğuz muydu, değil miydi? Gerçi Göktürk Devleti'nin kurulduğu sahalarda Oğuz, Karluk, Basmıl ve diğerleri bulunuyordu. Ancak Göktürk Kaganları hangi Türklere mensuptur? Her bir boyundan birer imparatorluk kuran (Kayılar Osmanlı, Kınıklar Selçuklu, Bayındırlar Akkoyunlu vb.) Oğuzlar Türk tarihinin büyük bir topluluğudur. İçine sığamadıkları bir devlet kurma enerjisi taşıyorlardı. İşte bu sebeple Göktürklerin de Oğuzlardan olduğu Thomsen'den beri ileri sürülmekte idi. Barthold da aynı fikirdedir. Fakat sonradan durum biraz aydınlatıldı. Bilge onlardan "benim kavmimden idi" demekle Göktürk hükümdar ailesi ile aynı menşei değil genellikle Türk olduklarını anlatmak istemiştir. Bu husustaki bilinenleri gözden geçiren Lazslo, Oğuzların Göktürk Devleti'ni teşkil eden çekirdek zümreden olmadıklarını ortaya koymuştur. Türk Göktürk Devleti'ni kuran ailenin bir nevi lakabıdır. Aşina ailesi bu devrede "güçlü kuvvetli" demek olan Türk lakabını almıştır. İşte Türk bu Aşina ailesinin ve şimdi de Türklerin hâkimiyeti altına girenlere ortak ad oluyor.

Yani Aşına ailesinin kurduğu hâkimiyetten sonra teşekkül eden siyasi bir addır. Buna göre Oğuz kelimesi bir etnik ad Türk ise bir siyasi addır.

Göktürk Devleti'nin ana kütlesini teşkil eden Oğuzların isyanı Göktürk Devleti'nin kaderine büyük ölçüde tesir etti. Bunu Göktürk idarecileri de biliyorlardı. 716'dan itibaren 5 defa Oğuzların üzerine sefer düzenlenmişti. Bu Göktürk başkentindeki karışıklıklar sırasında olmuştur. Bu durum abidelerde kaydedilmiştir. Kültegin 5 sefer yapmış ve Bilge bunların 4'ünde bulunmuştur. Oğuzlara karşı 5. Sefer Ezgenti Kadaz savaşıdır. Bu yer son tetkiklerde Ezgenti boğazı olarak kabul edilmiştir. İşte Göktürk Devleti'nin temel kuvveti sayılan Oğuzlarla bu mücadeleler gerçekleşti. Şüphesiz bazı başarısızlıklar da görüldü. Bütün bunlar Göktürk genel efkârında, Kagan Böğü'nün iktidarsızlığı ve cesaretsizliği intibasını uyandırdı. Halk ve kumandanlar aynı kanaatteydi. Böylece Böğü Kagan tahtan indirildi ve yukarıda söz ettiğimiz ihtilal gerçekleşti.

Bilge genel olarak Kagan olmasını Gök Tanrı'nın bir lütfu sayıyordu: "Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam Kagana ve anam Hatunu yüceltmış olan Tanrı, onlara ülkeler veren Tanrı, Türk milleti yaşasın diye beni Kagan olarak tahta oturttu. Müferreh bir kavme Kagan olmadım. İçte aşsız, dışta elbisesiz zavallı bir kavme Kagan oldum. Kardeşim Kültegin ile söyleştik, iki şad ile sözleştik. Babamızın amcamızın kazandığı milletinin adı sanı yok olmasın diye sözleştik. Türk milleti için gece uyumadım gündüz oturmadım. Kültegin ve iki şad ile ölesiye çalıştım". Bilge tahta oturduğunda ilk iş olarak devlette asayişin muhafazası gerekiyordu. Oğuzlar mütemadiyen direniyor ve mücadele aralıksız olarak devam ediyordu. 717 yılları Göktürklerin iç mücadelelerinin en kesifleştiği senedir. Bir de ülkede kıtlık olmuş, açlık bütün dehşeti ile kendini göstermiş idi. Abidelerde insanların değil atların açlığından bahsediliyor. Bu kıtlık Türk ordusunun temeli olan atlara büyük telefata vermişti. Böyle bir aksi tesadüfün meydana gelmesi, iki taraflı zarara sebep oldu. 717 senesinde hayvan kırımına sebep olan kıtlık Çin kaynaklarında da akisler buldu. Bu açlık yıllarında bile Göktürk orduları daimi hareket halinde idiler. Bu yıl Amga kalesinin kuşatan Bilge, Külteginle beraberdi. Yeri kesin olarak tespit edilemeyen bu kalenin Oğuz kalesi olması muhtemeldir. Göktürkler bu kaleye kapandılar. Şiddetli kışın baharını beklediler. İkinci abidede bu sefer dolayısıyla iki ordudan bahsedilir. Birinci ordu seferde, ikinci ordu ise yurttan bulunuyordu. Sefere çıkarken devlet merkezinde önemli bir kuvvet bırakmak zorunda kalınmıştı. Düşman Oğuzlar Göktürklerin içinde bulunduğu bu durumdan istifade etmek istiyorlardı. Oğuzların bir kısmı da Ötüken'e karşı harekete geçmişti. Bu arada Oğuzların bir kısmı cephede Göktürlere karşı

çarpişıyordu. “Üç Oğuz kuvveti basa geldi” yani bize baskın vermek için geldi. Üç Oğuz ordusunun yarısı da “evi barkı yağmalamaya vardı”. Abidelerden anlaşılıyor ki Göktürkler için durum hayli kötü idi. Biz az idik, fena halde idik”. Fakat Oğuzlar iki yerde de mağlup oldular. Bilge vaziyetten çok memnundur. “Tanrı güç verdiği için Oğuzları orada mızrakladık, perişan ettik. Tanrı buyurduğu için Türk milleti için çalıştım” ve Türklere bir serzenişte bulunuyor: “Eğer gayret etmesiydim sen yok olacaktın. Türk beyleri bunu işitin, böyle bilin”. Oğuzların taarruzu kırıldıktan sonra Bilge karşı taarruza geçti. Göktürk ordularını Oğuzların yurtlarına kadar götürdü: ”Oğuz kavmine karşı sefer açtım, evini, barkını bozdum”.

717 de Oğuz isyanı devam etmiş çok canlı ve hareketli bir unsur olan Oğuzlar direnmekten vazgeçmiyorlardı. Kapgan onlara karşı çok sert hareket etmişti. Bu tavır şimdiki olayların temelini atmıştı. Oğuzlar bu defa da çekildiler, toparlandılar, tekrar geldiler. Sonraki harekette Tatarlarla anlaştılar. Artık kendi kuvvetlerinin Göktürkler karşısında zayıflığını görmüşlerdi. Otuz Tatar, Dokuz Tatar vs. gibi oymaklar federasyonu halinde bulunan Tatarlardan Dokuz Tatarlarla ittifak akdettiler. İkinci abidede bu nokta sarıh olarak belirtilir. “Oğuz kavmi Dokuz Tatarlarla derlenip geldiler. Agu da, iki büyük savaş yaptım, ordusunu bozguna uğrattım. Ülkelerini aldım”. Abidelerde tarih değil Bilge veya Kültegin’in yaşı verilir. 717’de olması lazım gelen Tatar-Oğuz ittifakının kaydından sonra abidede “aşağıda kutlu yer-sular, yukarıda Gök Tanrı Kagana yardım etmedi” şeklinde mevzu ve tarih ile ilgisiz gibi görünen bir kısım geliyor. Bu abidelerin cephelerinin okunuş sırasının tam tespit edilememesinden doğmuş olabilir. Buradaki karışıklık, ihtilal hareketi sırasına Bilge’nin Dokuz Oğuz hareketi sırasında 33 yaşında yani 717 yılında olmasından ileri geliyor. Bu sebeple Böğü Kagan’dan bahseden kısım başka bir hadiseye ait olmalı veya tarihi daha eski bulunmalıdır. Abideyi tekrar takip ettiğimizde 717’de Dokuz Oğuzların yerlerini terk ederek Çin’e doğru gitmeye başladıkları anlaşılıyor. Herhâlde mütemadi Göktürk baskısı ile yurtlarından kaçmış olacaktırlar.

Bu tarihlerde olması gereken diğer önemli olay da Uygurların başkaldırmasıdır. Orta Çağ’ın en yüksek medeniyetini kurmuş olan Uygur-Türk kavmi Çin kaynaklarında Vei-ho veya Hui-ho diye geçmektedir. Yine Çin kaynaklarına göre Uygurlar Töles oymaklarından birisi olup ikamet sahaları da Selenge Nehri boylarıdır. Burada Bayırku ve Tangraların komşusu olarak bulunuyorlardı. Uygurlar, I.Göktürk Devleti’nin camiasına dâhildirler. Fetret döneminde her iki Göktürk Devleti Çin nüfuzu altına girdiği sırada Uygurlar Türk siyasi birliğinden ayrılarak kendilerine bir Başbuğ seçtiler ki bu İrkin veya Erkin unvanını taşıyordu.

Göktürk siyasi birliği ortadan kalktığı zaman müstakil devlet reisi durumunda olan Pusa-Erkin ile karşılaşılıyor. Bunun emrindeki Uygurlarla Göktürk kuvvetleri arasında bir mücadele olmuş, bunu Pu-sa kazanmış ve bu başarısı kendisinin siyasi itibarını arttırmıştı. “İlteber” (Elteber) unvanını taşımaya başladı. Uygurlar İlteberi devrinde tahminlere göre tamamen müstakildiler ve Tola civarında bir merkezleri vardı. İlteriş iktidara geldiği zaman bunlar Göktürk idaresine girmek zorunda kaldılar. Asıl bu sahanın Ötüken’e bağlanması Kapgan zamanında oldu. Lakin “Yerin-Göğün karıştığı zamanda” bunlar da başkaldırdılar. Göktürk Abidelerinde onlarla ilgisi olması gerek şu satırlar vardır: “Orada harp ettim, askerlerini mızrakladım; ölenler öldü, kalanlar teslim oldu ve budun oldu”. Burada dikkati çeken “Budun oldu” tabiridir. İlk akla gelen Göktürk idaresine girdi manasıdır, ayrıca “siyasi teşkilat, nizam ve töreyi kabul etmek suretiyle millet oldu” anlamı da düşünülebilir. Çünkü bir devlet nizamına sahip olmayan, töresi bulunmayan topluluklar “budun” değildir. Bir cemiyetin Budun sayılabilmesi için bir muayyen fikri ve idari seviyeyi icap ettiriyordu. Bu Göktürk idarecilerinin toplulukları belli şartlarda, ele aldıklarını gösterir. Abidelerden anlaşılıyor ki o sıralarda Uygurlar isyana hazırlanıyorlardı. Bunlardan sonra Tatabılarla savaşlar söz konusudur. Tatabılar Kerulen Nehri boylarında oturan Kitanlarla beraber yaşayan bir Moğol kavmidir. Çok kere Kitan ve Tatabı şeklinde yan yana geçen bu kavim Göktürlere düşman olmuştur. “Tatabı kavmi Çin Kaganına itaat etti” Bilge niye Çin’e bağlanıyorsunuz, diye bir elçi gönderdi fakat elçi “iyi haber getirmedi. Bunun için üzerine sefer ettim. Onları orada bozdum at sürülerini aldım”. Burada da at sürüleri dikkati çeker. Abidelerde onların Kadırgan Dağlarına tehcir edildiklerini söyler. Dikkat edileceği gibi bu hadiseler hep doğuda cereyan etmiştir. Batı sınırları hakkında hiç bir şey söylenmiyor. Herhalde batının Göktürk merkezi ile rabitası pek sıkı değildir. Esasen burada Türkişler hâkimiyet tesis etmişlerdir. Meşhur hanları Su-lu(717-738) Ötüken’e bağlanmış ve Tarım Havzasının Çinlilerden kurtarmak için mücadeleye girişmişti. Tatabılarla mücadeleden sonra Karluklara karşı bir sefer vardır. Fakat bu Karluk harekâtı pek batı ile ilgili sayılmaz. Üzerlerine sefer edilen Karluklar, Ötüken’in biraz güneyindedir. Bunlar Çin hudutlarına gitmişler, lakin 716’da yeniden Göktürklerin idaresine geçtiler.

722-723 yıllarında tekrar doğu kavimleri ile savaşmak gerekti. 722’de Kıtaylara, 723’te Tatabılara karşı sefer yapıldı. Bunlar daha çok tahrik ve teşviklere kapılıp Göktürk camiasında huzursuzluk yaratıyorlardı. Bilge şöyle der: “38 yaşına kışın Kıtaylara karşı sefer ettim”. Zaten dağlık olan kuzey bölgesine kışın sefer edilmesi dikkati çekiyor. Anlaşılıyor ki

bu sefer normal şartların ötesinde vukua gelmiştir. Fakat abidelerde bu hususta sarahat yoktu. Belki de Tatabılarla savaşı işaret eden bir ifade bu mücadelelerin şiddetli olduğunu gösterir. “Onun erkeklerini öldürüp balbal yaptım” ifadesi öldürülen başbuğun balbal dikilecek kadar önemli bir savaşa giriştiğine işaret eder. Abidelerde fazla bilgi verilmeyen bu savaşı Çin kaynaklarında görüyoruz. Bu son hadise Basmıllarla ilgilidir. Abidelerde Tonyukuk ‘tan bahis yoktur. Bütün hadiseler Bilge ve Kültegin etrafında örülmüştür. Fakat Çin kaynaklarına göre Tonyukuk bütün hadiselerin içindedir ve başlıca idarecisi durumundadır. 718’de biraz kendilerini toparlayan Göktürkler, Çin’e karşı sefer etme fikri taşıyorlardı. Kurultay’da Bilge tarafından ileri sürülen bu teklife Tonyukuk hemen itiraz ederek “Çin üzerinde sefer şartları müsait değildir. Tang hükümdarının mevki sağlamdır. Kendisi cesur, tebaası ahenk içindedir. Mahsulat iyidir. Bize gelince henüz toparlanmış durumdayız. Halkımızın sükûn ve ihtimama ihtiyacı vardır. Bir taarruz düşünülüyorsa başka bir zaman seçelim” dedi. Bilge’nin Türkler hakkında bir düşüncesi daha vardı. O “şehirler inşa edip, etrafında surlar çekelim ve içinde oturalım “diyordu. Böylece tam yerleşik hayata geçilmiş olunacaktı. Tonyukuk buna da razı olmadı: “Bunlar olmamalı. Çünkü biz kapalı yerlerde oturmaktan hoşlanmayız. Ömrünü otlak ve su peşinde sahralarda geçiren bir milletiz. Bizim milletçe geleneğimiz budur. Ayrıca bu hareketli hayat milletimizi daimi bir savaş egzersizi içinde tutmaktadır. Göktürklerin sayısı Çin’in nüfusunun %1’i bile değildir. Buna rağmen biz büyük başarılar kazanmışızdır ki bunu şu hayatımıza borçluyuz. Kuvvetli isek saldırırız, zayıfsak dağlara çekiliriz. Türkler surlar içine girerek kalabalık Çin ordularının muhasarasına uğrayıp mağlup olur” demiştir. Bunlar danışma kurulunda münakaşa edilmiş, neticede Bilge’nin teklifi ret edilmiştir.

Bilge Kagan’ın bir üçüncü fikri de memlekete Budist mabetleri getirmek, Türkler arasında budizmle, Taoizmi yerleştirmektir. Bu dinin felsefe inançları kabul ederek Çinliler gibi yaşamayı düşünüyordu. Tonyukuk buna da şiddetle karşı çıktı. “Bunların her ikisi de akideleri icabı insanda hâkim ve muktedir olma psikolojisini tahrip eder. İnsanı teslimiyete götürür. Savaşçı ve kuvvetli olmanın yolu bu değildir. Biz savaşmak, muktedir olmak ve hükmetmek peşinde koşan bir milletiz. Türk milletini yaşatmak istiyorsan ne bu çeşit mabetlere ne de bu türlü dini felsefi düşüncelere ülkemizde yer vermeliyiz”. Bu izah Bilge ve Kurultayı tatmin etti. Kaynaklar bu tavsiyelerin derin manasını Göktürk devlet adamlarının iyice anladıklarını kaydederler. Tonyukuk bu sözleriyle Türk milletinin istikbalini kurtarmış gibidir. Aksi halde vaktiyle Çinliler arasında eriyip giden Tabgaçlar gibi olabilirlerdi. Taoizm

ve Budizm Türk düşüncesi, yaşayışı ve hayat telakkisine temelden taban tabana zıt idi. Tonyukuk bunu iyi bilmekte idi.

Bilge bundan sonra Çin'e elçi göndererek aradaki ahenksizliği kaldırmak için barış teklif etti. Çinliler bunu kabul etmeyerek Göktürklerle karşı büyük bir hazırlığa giriştiler. Kendi kuvvetlerinden başka Kıyat, Tatabí ve Basmıllara da ittifak teklif ederek, bu harekâta dâhil ettiler. Yığınak merkezleri tespit edildi ve 300.000 kişilik bir ordunun hazırlıklarına başlandı. Bu kuvvetler 720 Sonbaharında So-Fang Sahrasında toplanacaklardı. Daha garibi Göktürk Devleti'ni kökünden yıkmaya müteveccih bu hareketti ordu kumandanları arasında Göktürk prensleri de vardı. Mo-Tegin ve Aşıba Bilge Tegin gibi. Bunlar Kapgan'ın oğul veya torunları olup, Bilge'nin ihtilali sırasında Çin'e sığınmışlardı. Ordular So-fang'ta toplandıktan sonra Ki-lo Nehri civarında olan Göktürk karargâhına baskın yapıp imha edeceklerdi. Bunları haber alan Bilge telaşa kapıldı. Derhal Göktürk karargâhında bir toplantı yapıldı. Tonyukuk dedi ki: "Telaşa lüzum yoktur. Basmıllar Beşbalık'ta, Kıtaylar ve Tatabılar Kerulen bölgesindedir. Bunların birleşmesi hemen hemen mümkün değildir. Zira araları çok uzaktır. İkincisi bu müttefik kuvvetlerinin başına kumandan tayin edilen Wang-Tsün'ün ordularının savaş gücü abartılmamalıdır. Buna göre eğer Çin kuvveti müttefiklerden yardım alamaz bize hücumla girişemez. Sonra bu kadar kalabalık orduya erzak temini ile mükellef olan Çang-Kia-Çeng, (Pink-Şu'da) başkumandanla arası açık olduğundan ona erzak vermeyecektir. Bunlar birbirini İmparatora şikâyet etmişlerdir. Şu halde telaşa lüzum yoktu. Farz edelim bütün bunlar olmadı, ordular birleşti. O zaman ordugâhımızı kuzeyde Selenge kıyılarına çeker orada toplanır bekleriz. Bu zamanda ilk taarruz edecek Basmıllardır. Onların atlıları cesur ama ganimete harıstır. Bunları kırmak kolaydır".

Göktürkler Tonyukuk'un fikirleriyle hareket ettiler. Gerçekten de 720 senesi sonbaharına doğru Göktürk karargâhı civarında Basmıllar görüldüler. Basmıllar, Çinliler ve Kıtayların ortalıkta görülmediğini anlayınca çekilip gittiler. Onları Göktürklerin sıkı takibine Tonyukuk razı olmadı. Zira anavatanlarından hayli uzakta bulunan Basmıllar bu savaşta ölüm-kalım mücadelesi yapabilirlerdi. Bunun için Basmıllar uzaktan takip edildiler. Göktürk kuvvetleri Beşbalık'a yaklaşınca ikiye ayrıldı. Bir kısmı da Basmıl kuvvetlerine taarruza geçti. Basmıllar şehirlerine doğru kaçtılar. Lakin onu da kuşatılmış görünce iyice paniğe kapıldılar ve iki Göktürk ordusu tarafından sıkıştırılarak tamamen yok edildiler. Abidelerde geçen olaylar ve Bilge'nin "Basmıl kavmine karşı sefer ettim, onları yok ettim, hanlarını

öldürdüm.” demesi bu seferle ilgili olsa gerektir. İhtimal öldürölüp balbalı dikilen adı Çin kaynağında kayıtlı Basmıl başbuğudur.

Bu Basmıl seferinden sonra Çin kaynakları Tonyukuk kuvvetlerinin başta Liang-çu olmak üzere Çin’in kuzey bölgelerini yağmaladıklarını, buna karşı imparatorun bunların durdurulmasını emrettiğini kaydeder. Yuan-Çeng isimli bir Çin kumandanı ordusu ile Şan-Tan(Kansu) şehrine kadar geldi. Buradaki karşılaşmada Çin ordusu hezimete uğradı ve kumandan güçlölkle kaçtı. 720 Ekiminde yapılan bu sefer Bilge’nin Çin’e yaptığı ilk sefer olmalıdır. Basmılların hezimetinden sonra Çin’e 11 sefer yapılmıştı. 721’de Bilge Çin’e yeniden elçiler gönderdi. Bilge Çinli bir prensesle evlenmek istiyordu. Nitekim Çin sarayı buna rıza gösterir gibi oldu. 721’de yapılan bu teklif 722-ve hatta 723’deki elçiler ile tekrarlandı. 724’de tekrar elçilik heyeti gitti. Fakat bu teşebbüsün sonu belli değildir. Galiba Çin, Göktürklerden yeniden endişe duymaya başladı. Çin İmparatorunun kuzeydoğu bölgesinde bir teftiş gezisi yapmak vesilesiyle Göktürklerden duyulan endişe şöyle belirtilmiştir: ”Onların kalbi, vahşi hayvanların kalbi gibidir. Ne yapacakları bilinmez. Bilge iyi bir insandır. Milleti onu sever. Kültegin cesurdur. Kendisini harp sanatına vermiştir, ona direnecek kuvvet tasavvur edilemez. Tonyukuk çok otoritedir, kurnazdır, ince düşüncelidir ve bin türlü planları vardır. İşte bu üçü aynı anlayışta olarak yan yana yaşıyorlar”. Bunlar 725’de söyleniyordu. Sonra Göktürklerle arayı düzeltmek için bir teşebbüs yapıldı. Yuan-Çeng elçi olarak geldi. Bu elçiyi Bilge Kaganlık otağında kabul etti. Hatun, Kültegin ve Tonyukuk’un huzurunda kabul etti. Bilge elçiye bir hayli serzenişte bulunarak: “Köpek soyundan gelen Tibetlilere, Kıtaylara bizim esirimiz olduğı halde kız veriyorsunuz da bize niye vermiyorsunuz?”, dedi. Fakat görüşmelerde nasıl bir netice alındığı bilinmemektedir. Bilge 727’de bu defa nazır mevkiinde bulunan Mei-lu-Ç’o (Çur) u elçi gönderdi. Tibetliler, Çin’e karşı ittifak teklif etmişlerdi. Tibetlilerin bu teklifini Bilge önemli bulmadı ve Çin’e bildirdi. Göktürk elçisi çok iyi karşılandı. Şereflerine ziyafetler verildi. Artık Çin’le münasebetler dostane idi. İmparator Ço-Gang’ta serbest Pazar kurmuş buraya 10.000 top ipek göndermeye başlamıştı. Bu şekilde birkaç sene geçtikten sonra Kültegin 731 senesinde henüz 47 yaşında öldü.

Yedi yaşından beri kılıcını elinden bırakmayan Kültegin Göktürk Kaganlığı’nın tahtını Bilge’ye bıraktıktan sonra sadece asker olarak kalmış, bütün hayatı savaşlarda geçmiştir. Tip olarak Kapgan’a benzese de onun gibi haşin değildi. Ölümü Türkler arasında çok büyük bir

üzüntü yaratmıştı. Kahramanlığı dillerle destan olan Kültegin'in ölümüne Bilge ağlamış, bütün millet yas tutmuştur.

Abidelerde bir DokuzOğuz baskınından bahsedilir. Buna göre: “Düşman Oğuzlar karargâhı bastılar. Kültegin atına binip dokuz düşmanı mızrakladı, karargâhı vermedi. Anam hatun, kardeşlerimiz, kadınlarımız hep cariyeye olacaktı. Kültegin olmasa hepiniz ölecektiniz”. Sonra Bilge büyük üzüntü içinde şöyle der: “küçük kardeşim öldü, görür gözlerim görmez oldu, bilir bilgim bilmez oldu. Yaşlandım. Zamanı Tanrı takdir eder; kişiöglü ölmek için yaratılmıştır. Öyle yaslandım ki gözümünden yaş, gönlümünden feryat gelerek yakındım Halkın ne kadar üzüntüye kapıldığını iki şad'ın ve küçük kardeşlerin hepsinin nasıl ağladığını anladım”. Türkler kadar üzüldüğü anlaşılan Çin imparatoru Ghüan-Tsung, Kültegin'in namı ebedileşsin diye bir kitabe dikilmesini, bir anıt kabir inşa edilmesini ve bir mabet yapılmasını istedi. Bunun için taşçılar ve ressamılar gönderdi. Onlar resimler yaptılar. Bunlar o kadar güzeldi ki Bilge ne zaman görse üzüntüye kapılır, ağlardı. Göktürkler 27 Şubat 731'de ölen Kültegin'in 21 Ağustos'ta abidesi ve 1 Kasım de 731'de muhteşem bir cenaze töreni yapıldı. Çeşitli ülkelerden bu cenazeye heyetler geldi. Çin'den, Kıtaylardan, Tatabılardan ve Tibet'ten gelen bu heyetlerin isimleri abidelerde geçer. Ayrıca Sogdlardan, Perslerden, Buhara uluslarından ve civardaki On-oklardan, Türğışlerden, Kırgız ve Karluklardan da heyetler geldi. Çin İmparatoru 10.000 top ipek sayısız altın vs. göndermişti. Törene memleketin bütün büyükleri katılmıştı. Namına dikilen abideyi Yolıg Tigin kaleme almıştır ki, Kültegin'in “atışı” yani yeğeni veya onun atabeği yani lalasıdır. Türk tarihi bakımından edebiyatımız için olduğu kadar eşsiz bir değer taşıyan bu abidenin yazarı Yolıg Tigin Türk kültür tarihinde müstesna bir yer işgal etmektedir.

Böylece Türk tarihinin mümtaz şahsiyetlerinden biri olan Kültegin abidelerden anlaşıldığına göre (İnançu-Apa-Yargan-Tarkan) unvanları taşıyordu. Ölümü ile Göktürk Devleti'ni sarsan Kültegin'in defin merasimi muhteşem bir şekilde yapılmıştır. Diğer taraftan kardeşinin ve daha önce de 726 yılında Tonyukuk'un ölümü ile devlet idaresinde yalnız kalan Bilge, Çin ile münasebetlerine devam ediyordu. Nitekim bilindiğı gibi kendisi bir Çinli prensesle evlenmek istiyordu. Onun Çinli bir prensesle evlenme isteğine İmparator muavakat göstermiş olduğu için Bilge'nin teşekkürlerini bildirir mektubu bir elçi vasıtasıyla Çin sarayına gönderilmiştir.

Bu arada abidede bildirildiğine göre Bilge 50 yaşında iken (yani 734 yılında) Kıtay ve Tatabılarla savaşmıştı. Bu iki kavim 40.000 kişilik ordu ile Göktürkler üzerine gelmişlerdi. Bilge bunları yeri tespit edilemeyen Tönkes ormanlığında sert bir savaşla yendi. Kıtay ve Tabatı orduları başkumandanı bu savaşta öldüğü için balbal dikilmiştir. Bu kısım Bilge Abidesi'nde bize bildirilen son malumdur. Bundan biraz sonra Göktürk nazırlarından ve aynı zamanda Çin'e elçi olarak gönderilen Mei-Lu-ç'o (çur) Bilgeyi zehirledi. Bilge bu zehirlenmeden sonra hemen ölmemiş, kendini zehirleyen nazırı ve taraftarlarını birer birer ortadan kaldırmıştır. Böylece 50 yaşında ölen Bilge 19 yaşında Kagan olmuş ve daha önce Şad olarak Göktürk ordularına kumanda etmiştir. Bunun için Türk tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri idi. Çin kaynaklarının da belirttiği gibi halim, munis olup, kardeşine ve amcasına benzemezdi. Bilge milletini hiç kimsenin sevemeyeceği kadar seven bir insandı ve bunu bizzat kendi ifadesi ile de teyit etmekteyiz: "Başlılara baş eğdirdim, dizlilere diz çöktürdüm, yukarıda Tanrı yerde yer buyurduğu için milletimi ileri gündoğusuna, geri günbatısına, yukarı gece ortasına ve beri gün ortasına yürüttüm. Altının sarısını, gümüşün beyazını, atın aygırını, sincapların mavisini, kakımın karasını, Türklerime millete kazandırdım". Bütün bunlarda Bilge'nin hangi fikirler üzerinde yürüdüğünü görmek mümkündür. Kültegin'in ölümü ve Bilge'nin ölümü memlekette ve komşu ülkelerde büyük bir tesir uyandırmıştı. Çin İmparatoru Bilge'nin ölümü üzerine memleketinde yas ilan edip derhal saray ressamlarından Li-Ts'un u gönderdi. Ayrıca Çince bir abide yazılmasını emretti.

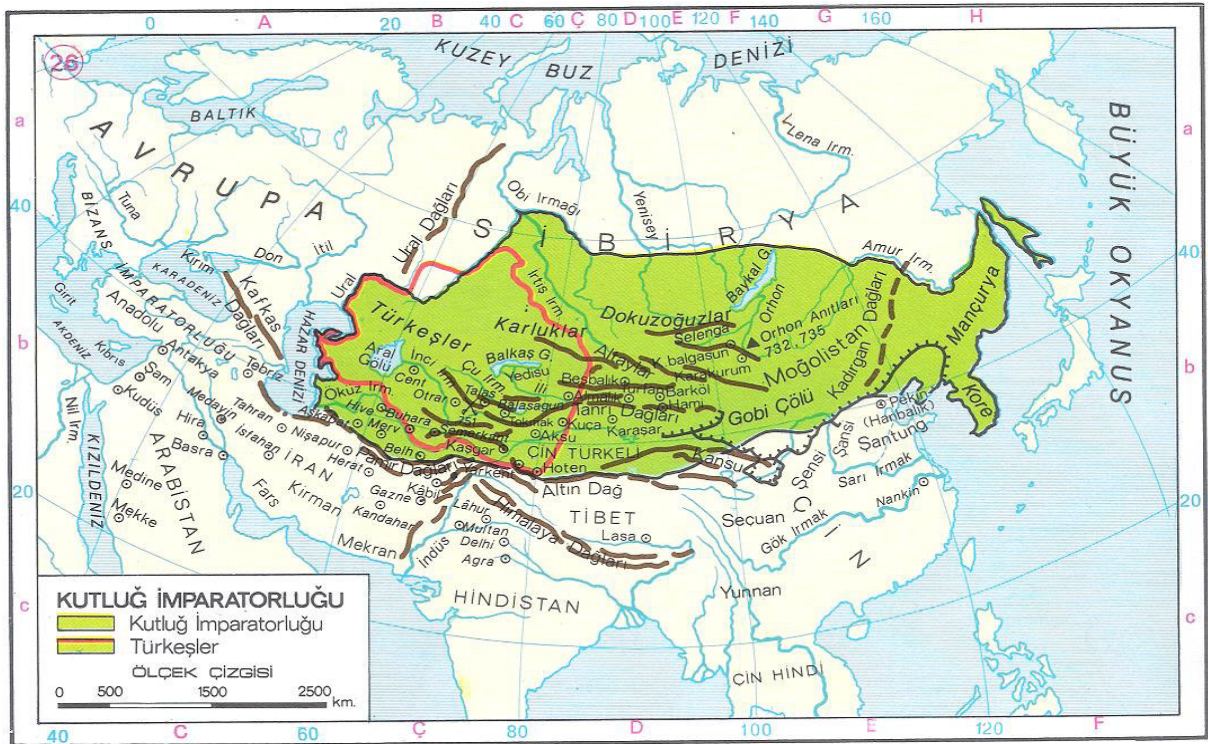
Bilge'den sonra Göktürk tahtına Türk Bilge Kagan diye adlandırılan oğlu geçti. Bu Kagan 735'de babası adına muhteşem bir cenaze töreni (domuz yılının 5.ayının 27.gününde) tertiplemişti. Bilge'nin cenaze törenine ait bilgi abidelerde mevcuttur. "Bunca kavimden gelenler saçlarını yüzlerini kestiler. Cins atlarını, kara kakımlarını, gök sincaplarını, hediyelerini getirdiler. Çin imparatoru Li-Sun-Tai-Sengun'ü 500 kişilik maiyeti ile taziyeye gümüş ve altınlar gönderdi". Türk Bilge kelimeleri bir unvan olup bu Kaganın adı Çin kaynaklarında İ-jan şeklinde geçer. Bundan sonra tahta Teng-li (Teng-ri) Kagan geçti. Fakat burada bir karışıklık hâsıl oluyor. Çin kaynaklarından Tang-şu'da "Bilge öldü, yerine İ-jan Kagan oldu, 8 sene Kaganlık etti" denilmektedir. 741'de bunun yerine küçük kardeşi Bilge Kutlug Kagan olmuştur ki bu Teng-li Kagan olarak tanınmıştır. Bu Kagan 741'de Çine İnancı adında bir elçi göndermişti. Kiu-Tang-Şu ise "Bilge öldü, yerine İ-jan Kagan oldu, ama bu hasta idi. Hemen öldü. Yerine Teng-li Kagan geçti" demektedir. Bu şahısların kimler olduğu üzerinde P.Peliot durmuş son olarak da Liu-Mau-Tsai meşgul olmuştur. Fakat buna rağmen

durum iyice aydınlanmamıştır. Yine Çin kaynaklarına göre 741 de Göktürk tahtında Teng-li unvanını taşıyan birisi vardı. Bu önceki Teng-li veya onun küçük kardeşi olabilir. Hatta kaynaklarda bunun hakkında Bilge'nin oğlu olduğu da belirtilmiştir. Bu Kagan çok genç ve küçük olduğu için idare P'o-fu yürütüyordu. Nitekim bunun siyasi sahada tesiri görüldü. Kaganın iki amcasından biri doğuya giderek Doğu Şad'ı bir değeri de batıya giderek Batı Şadı oldu. Kagan ve annesi bu durum karşısında düşünüp ne gibi bir yol izleyeceklerini kararlaştırdılar. Buna göre de Şad'ları birer birer ortadan kaldırmak istemişlerdi. Önce Batı Şadı'nı merkeze çağırarak hemen bertaraf ettiler. Bu durumda Doğu Şadı P'an-küe-Tegin endişeye düştü, isyan etti ve Kagan üzerine yürüyerek onu yok etti (741). Bilge'nin bir oğlunu Kagan ilan etti, bu Kagan Ku-To Ye-hu (Kuto Yabgu) tarafından ortadan kaldırılınca Bilge'nin diğer oğlu Kagan yapıldı. Fakat Bu da Kaganlıkta çok kısa zaman kaldı. Bu defa Kuto Yabgu kendisini Kagan ilan etti. Diğer taraftan bu karışık devirden istifade eden ve önceden Göktürkler idaresinde bulunan üç Türk boyu 742'de ittifak yaptılar. Bunlar Uygurlar, Karluklar ve Basmıllardır. Üçlü ittifak kuvvetleri Göktürk başkentine yürüyerek Kaganı öldürdüler ve Basmıl oymağının başbuğunu Kagan ilan ettiler. Çin kaynakları bu Basmıl başbuğunu da Aşina sülalesinden olarak kaydetmektedir. Bu ifadeye dayanarak Basmıl başbuğunun bütün Türklerin atası olduğu bilinen Aşina ailesinden geldiği anlaşılmaktadır. Kagan olan Basmıl başbuğu sol tarafa Uygur başbuğunu Yabgu tayin ettikten sonra sağ tarafa da Karluk başbuğunu Yabgu yaptı.

Göktürk Devleti'nin danışma kurulu bunları tanımadı ve P'an Küe Tegin'in oğlunu Kagan ilan etti. Bu Kaganın adı Çin kaynaklarında Vu-Şu-Mi-Şi diye geçiyor (Şine-usu Yazıtı'nda geçen Ozmuş (Ozmış) Kagan). Bu yeni Kagan kendi oğlunu Batıya Şad olarak tayin ettiği sırada memleketteki bu yeni karışık durumdan istifade eden Çin hemen harekete geçerek Göktürk Kaganı'na Çin'e tabi olmasını bildirdi. Fakat Kagan Çin teklifini ret etti. Diğer taraftan ise asi durumunda olan ve aralarında bir ittifak yapmış olan üç Türk boyu Kagana karşı harekete geçtilerse de bunda başarılı olamadılar. İşte 742 yıllarında zuhur eden bu karışıklıklar sırasında Çin'e ilticalar oldu. Göktürk ailesinden Batı Şad'ı zevcesi ve oğlu; Kapgan'ın torunu, Bilgenin kızı vs. olmak üzere 5.000 aile kadar Türk nüfusu Çin'e gittiler.

Bu hadiseler olurken muhalif müttefiklerin Kagan Ozmuş'la olan mücadeleleri 744'te (Karlukların, Uygurların ve Basmılların) galibiyeti ile sona ermiştir. Müttefikler Ozmuş'un başını keserek Çin İmparatoruna gönderdiler. Fakat Ozmuş'dan sonra küçük kardeşi Po-Mei Kagan oldu. Bu Kagan Çin'in tabi olma teklifini ret ederek memleketin bu kötü durumuna

rağmen Çin'in saldırısına karşı direniyordu. Çin kuvvetleri karşılaşmada tam muvaffak olamamışlardı. Durum böyle iken koalisyona dâhil olan boyların aralarında anlaşamadıkları görüldü. Uygurlar Karluklarla birlikte Basmıllara karşı cephe alarak Basmıl başbuğunu öldürdüler. Bunun yerine Uygur Başbuğu Kagan oldu. Kaganlık unvanı ile Kutlug Bilge Kül Kagan diye tanınan Uygur Başbuğu 745'de Po-Mei Kaganı öldürerek Uygur Devleti'ni tesis etti. Böylece 745'de Göktürk Devleri tarihe karıştı. Fakat arkasından Uygur Kaganlığı kurmuş oldu ve eski Türk Kaganlıkları bölgesinde yeni bir Türk hâkimiyet devri başladı.

II. Göktürk Devleti'nin en geniş sınırlarını gösteren harita

UYGULAMALAR

1-Eski Türklerde Hatun unvanını inceleyiniz.

2-II. Göktürk ülkesini gösteren harita çalışması yapınız.

3- Eski Türklerde isyanları inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

- 1-**İnal Kagan'a karşı yapılan isyanların sebepleri nelerdir?
- 2-**Bilge Kagan Orhun Abidelerini niçin yazdırmıştır?
- 3-**Tonyukuk neden önemli bir devletadamıdır?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Bilge ve Kültegin, Göktürk Devleti'nin göz göre göre elden gitmesine seyirci kalamadı. İki kardeş “Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye” bir ihtilâl hazırladı ve Kültegin bu ihtilâli uygulamaya koydu. Kültegin boyları ikna ederek İnel Kagan'ı, yakınlarını ve ona bağlı bütün devlet adamlarını öldürdü. 716 yılında ağabeyi Bilge'yi Kagan ilan etti. Bilge Kagan kardeşi sayesinde Kagan olduğunun farkındaydı. Bu sebeple kardeşi lehine tahtan çekilmek bile istedi; ancak Kültegin bunu kabul etmedi. Bunun üzerine ordunun komutasını kardeşi Kültegin'e verdi.

BÖLÜM SORULARI

- 1) Aşağıdakilerden Hangisi Göktürlere Bağlı Moğol Kabilelerindendir?
 - a) Kırgızlar
 - b) Karluklar
 - c) Tunghular
 - d) Tunguzlar
 - e) Tatabılar
- 2) Bilge Kagan'ın Türk Şehirlerinin Etrafının Surlarla Çevirmesini Kim Engellemiştir?
 - a) Kültegin
 - b) Chang Chin-yün
 - c) Hsüan Tsung
 - d) Tonyukuk
 - e) Aşina Bilge Tegin
- 3) 744 Yılında Uygur, Karluk ve Basmıl Boylarının Öldürdükleri Göktürk Kagani Kimdir?
 - a) Kubrat
 - b) Ozmış
 - c) Böğü
 - d) Bayan
 - e) Balamir
- 4) İnal Kağan'ı askeri Bir Darbe İle Tahttan İndiren Aşağıdakilerden Hangisidir?
 - a) Bilge
 - b) Kültegin
 - c) İlteriş
 - d) Tonyukuk

e) Kürşat

5) Göktürklerde Kapgan'dan Sonra Tahta Kim Geçmiştir?

a) Bumin Kagan

b) Bilge Kagan

c) İnel Kagan

d) Kültegin

e) Kutlug Kagan

6) Kültegin'in Tonyukuk'u Öldürmemesinin Sebebi Aşağıdakilerden Hangisidir?

a) Bilge'nin Kayınpederi Olması

b) Kültegin'in Kayınpederi Olması

c) Tonyukuk'un Çok Yaşlı olması

d) Kültegin'in Tonyukuk'tan Korkması

e) Tonyukuk'un Zaten Ölmüş Olması

7) Budist Mabret ve Şehir İnşa Etme Fikrini Ortaya Süren II.Göktürk Kaganı Aşağıdakilerden Hangisidir?

a) Bumin Kagan

b) Kültegin

c) Kapgan Kagan

d) Bilge Kagan

e) Tonyukuk

8) Kültegin Kaç Tarihinde Ölmüştür?

a)715

b) 740

c) 755

d) 699

e) 731

9) Göktürklerin 722'te ve 723'te Sefer Yaptığı Boylar Aşağıdakilerden Hangisinde Doğru Olarak Verilmiştir?

a) Kıtaylar ve Tatabılar

b) Juan-juanlar ve Araplar

c) Kıtaylar ve Araplar

d) Hunlar ve Koreliler

e) Hunlar ve Tabgaçlar

10) Bilge'nin Ölümünden Sonra Göktürklere Karşı İttifak Kuran Boylar Hangileridir?

a) Oğuzlar, Çinliler, Sogdlular, Karluklar

b) Hazarlar, Bayırkular, Uygurlar, Çinliler

c) Uygurlar, Karluklar, Basmıllar

d) Çinliler, Basmıllar, Hazarlar

e) Sodlular, Juan-juanlar, Uygurlar

Cevap Anahtarı: 1) e, 2) d, 3) b, 4) b, 5) c, 6) a, 7) d, 8) e, 9) a, 10) c

13- SOSYAL YAPI

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

- 1-**Eski Türk Ailesi (Oğuş)
- 2-** Urug (Aileler Birliğı)
- 3-** Eski Türklerde Boy (Bod)
- 4-** Bodun (Boylar Birliğı)
- 5-**Eski Türk Dini

BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1-Eski Türk ailesi hakkında bilgi veriniz?

2-Eski Türk dini hakkında bilgi veriniz?

3-Eski Türklerde boylar hakkında bilgi veriniz?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Eski Türk Ailesi (Oguş)	Eski Türk ailesi hakkında değerlendirme yapabilme	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
Urug (Aileler Birliği)	Eski Türk devletlerinde aileler birliği ile alakalı yorum yapabilme	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
Eski Türk Dini	Eski Türklerde din hakkında değerlendirme yapabilme	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

--	--	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

Boy: Bod tabiri Boy kelimesinin Türkçedeki aslı idi. Aileler veya soyların bir araya gelmesiyle oluşuyorlardı. Başında gerektiğinde silahla boyun menfaatlerini koruyacak bir “bey” bulunurdu. Belirli bir arazisi ve savaş gücü vardı. Bir siyasî birliğe dâhil olmuş boya “ok” deniliyordu.

Bodun: Başında genellikle arazinin büyüklüğüne ve halkının çokluğuna göre, Yabgu, Han, Şad, İlteber gibi unvanlar taşıyan idareciler bulunurdu. Boylarda soy ve dil birliği hâkim olduğu halde, bodunlar daha çok sıkı bir işbirliğinin meydana getirdiği siyasî topluluklardır.

Urug: Başta Orhun Abideleri olmak üzere Divan-ü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve ilk destanlarda geçen ve araştırmacılarca “soy, cins, nesil, tohum, kuşak, akraba” mânâlarına gelen Urug tabirinin sosyal yapıda neyi ifade ettiği tam olarak açıklık kazanmamakla birlikte, “aileler birliği” anlamına alınması icap eder.

GİRİŞ

Orta Asya bozkırlarında cereyan eden ve at ile demirin temel unsurunu oluşturduğu Türk sosyal yapısının, kültürünün Göktürk öncesi dönemlerine dair kaynaklarda açık bilgiler bulunmamaktadır. Bu nedenle Göktürk cemiyet yapısı esas olarak alınmaktadır. Hareket noktasını oluşturan Orhun Abideleri'ne göre, Türk Bozkır Cemiyeti'nin yapısını şu şekilde tespit etmek mümkündür:

Oğuş (Aile),

Urug (Aileler Birliği),

Bod (Boy, Kabile),

Bodun (Boylar Birliği),

İl (El, Devlet, Bağımsız Topluluk, İmparatorluk).

13. 1- Eski Türk Ailesi (Oguş)

Bir topluluğun hukukî, siyasî ve sosyal durumunu anlamak için önce o topluluğun küçük bir nüvesi durumunda olan aileye bakmak gerekir. Küçük bir aileyi incelemek aslında o topluluğu incelemek demektir. Çünkü toplulukları aileler meydana getirmektedir. Daha doğrusu aile, topluluğun en üst kademesinde bulunan devletin küçük bir modelidir. Ailede çocuklar üzerinde babanın otoritesi, devleti yöneten hükümdarın millet üzerindeki otoritesine benzemektedir. Türklere göre gök kubbesi devletin, çadır ise ailenin birer örtüsü idi. Gök altında devlet, çadır altında ise aile düzeni yer alıyordu. Bu sebeple, eski Türklerde devlet düzeni ile aile düzeni arasındaki benzerlik çok canlı idi. Nitekim Türk ailesinde koca-karı ilişkisi ile devlette Kagan-Hatun ilişkisi arasında pek fark yoktu. Türk ailesinin temelinde görülen hukuki ve sosyal ortam, hiç şüphesiz en yüksek devlet düzeninde de kendini göstermektedir.

“Oguş” kelimesi Orhun Abidelerinde geçer. Yapılan tercümelerinde, bu kelimeye çeşitli anlamlar verilmiştir. Kabile, boy, soy, akraba, nesil, aile gibi. Aynı kelime “Divan-ü Lûgat-it-Türk”ün tercümesinde de oymak, hısım, akraba olarak gösterilir. Ayrıca çeşitli araştırmalarda, Uygurlarda da kan bağı ile bağlı olan küçük birliklere “oguş” dendiği ileri sürülmüştür.

Türklerde aile tipi, kan akrabalığı esasına dayanıyordu. Aile “pederî” tipte yani çeşitli topluluklarda görüldüğü gibi sulta (zor, cebir)’ya dayanan “pedersahî” değil, velâyet (dost, yardımcı) esasında, “baba hukuku” nun hâkim olduğu bir sistemde idi.

Aile içerisinde evlenerek ayrı bir ev kuran oğullar arasında en küçük oğul, babasının evinde kalır ve baba ocağını devam ettirirdi. Bu yüzden hükümdar ailesinde en küçük erkek çocuğa “odtegin” (ocak prensi, ateş prensi) denilirdi. Türklerde dıştan evlenme (exogamie) esastı.

Eski Türk toplumunda genellikle “monogamie” (tek eşlilik) hakimdi. Türklerde, ölen kardeşin dul kalan karısı ile evlenme şekli mevcuttu (leviratus). Üvey anne ile yapılan evlenmelerde oğullar, kendilerinin doğumundan sonra babası tarafından eşliğe alınan kadınlarla evlenebilirlerdi. Türklerde leviratusun amacı dul kalan kadınları himaye altına almak ve kadın aileden ayrıldığı takdirde, kendi malını da alıp gideceği için, aile mülkünün parçalanmasını önlemektir. Leviratus, kadının da istemesi halinde gerçekleşebilecek bir evlenme şeklidir. Kadın istemezse bu evlilik kesinlikle olmazdı. Eski Türklerde kocası ölen kadın leviratusa zorlanamazdı. Kadın, kocasının ölümünden sonra, evinde varsa çocuklarıyla veya tek başına yaşamasını sürdürebilirdi. Eğer kadın bir başka erkekle evlenmek isterse, evleneceği erkek, evlilik sırasında erkek tarafının kadına verdiklerini, ölen erkeğin ailesine vermek zorundaydı.

Eski Türk ailesi, geniş aile şeklinde değil, “küçük aile” (çekirdek aile) tipinde idi. Hâlbuki diğer topluluklarda aile, doğrudan doğruya babanın veya büyükbabanın tam otoritesi altında yaşayan ortak mülkiyete dayalı, evlenen aile üyelerinin aile birliğini terk etmediği, sayısı çok fertlerden oluşmakta idi (geniş aile). Eski Yunan, Roma, Çin ve özellikle Slav aileleri bu tipte idi. Küçük aile veya dar aile ise, anne, baba ve çocuklardan kurulu bir sosyal topluluktan ibarettir. Eski Türk topluluklarında aile tipinin küçük aile olduğu bazı tarihî kayıtlarla da belirlenmiştir.

Türkçede bir erkek ile bir kadının aile kurma işlemine verilen isim yani evlenme deyimi de, evlenen erkek veya kızın baba ocağından ayrılarak ayrı bir ev (aile) meydana getirdiğini göstermektedir. Bunun mazisi de Göktürkçe Abidelere kadar inmektedir. Suci Yazıtı’nda “‘inim yiti, urım üç, kızım üç erti, ebledim oğlımı” (küçük kardeşim yedi, erkek evladım üç, kızım üç, evlendirdim oğlumu) ifadesinde “‘eble-” kelimesinin bugünkü karşılığı evlendirmedir.

Türklerde aile, törenle yapılan evlenme sonucunda kurulurdu. Evlenmede diğer bir özellik, kız evinin oğlan evinden “kalın” istemesi geleneğidir. Kalın; kadının doğrudan kendisine erkek tarafından verilen çeyizdir. “Kalın”ı verilen gelin, “kalın”ı veren ailenin “eşit üyesi”dir. Türklerde “kalın” yaygın olarak taksitle ödenirdi. Fakat kız kaçırınlara bir ceza olarak olsa gerek, kalını peşin olarak ödeme zorunluluğu konmuştu. Kalın verme, 10. yüzyılda Oğuzlarda da devam etmiştir. Verilen kalının cins ve miktarı ise, evlenenlerin servetlerine göre değişirdi. Kız tarafı kızını vermekten vazgeçtiği takdirde aldığı “kalın”ı iade etmek mecburiyetinde idi.

Baba'ya “kanğ”, anne'ye “ög” denilen eski Türk ailesinde erkek evlatlar için “ogul”, “urı/orı”, “urı oğlan”, “oğlan”, kız evlatlar için de “kız”, “kız oğlan kız” ve “ev kızı” gibi sözler kullanılmaktaydı. Bunlardan büyük erkek çocuklara “içi” (=ağabey), büyük kız çocuklara da “eçe”, “eke” veya “eze” (=abla) denmekteydi. Eski Türk ailesinde, kocanın ve kadının kendi kardeşleriyle hısımlıklarını ifade eden pek çok kelime bulunmaktaydı. Mesela kocanın büyük erkek kardeşine “içi”, küçük kardeşine de “ini” adı verilmekteydi. Kocanın kendisinden küçük olan kız kardeşi de “singil” sözüyle zikredilmekteydi. Aynı şekilde, kadının kendisinden büyük olan kız kardeşi için “baldız”, kendisinden küçük olan kız kardeşi için de “yurç” ifadesi kullanılmaktaydı.

Bugün olduğu gibi eski Türk ailesindeki birinci ve ikinci kuşakların birbiriyle olan akrabalığını ifade için de çeşitli sözler vardı. Meselâ, amca, dayı, hâlâ ve teyze çocukları için “atı” (=yeğen), “çıkan”, “yigün/yegin” (=yeğen) gibi kelimeler mevcuttu. Bu çocuklar da babalarının erkek kardeşlerine “eçi/içi” (=amca), kız kardeşlerine de “kükü/küküy” (=hala) şeklinde hitap etmekteydiler. Annelerinin erkek kardeşlerine ise, “tagay” (=dayı), kız kardeşlerine de “eze” veya günümüzde olduğu gibi “teyze” (teze) demekteydiler. Öte yandan ailenin yaşça küçük fertleri, ağabeylerinin eşleri için “yengge” (=yenge), ailenin reisi de eşinin erkek kardeşlerine “yurç” demekteydi.

Türk ailesinde, aile içinde kadının ve çocukların kendilerine ait mülkü vardı. Evlenen kadının baba evinden getirdiği çeyiz malı üzerinde kocanın doğrudan tasarruf hakkı yoktu. Evlenen oğul, babanın büyük oğullarından biri ise, baba bu oğlu için ayrı ev yaptırır ve döşetir, sonra da düğün yapılırdı. Ayrıca kızın kendi hayat arkadaşını seçmekte serbest olması, aile içinde mülkiyetin yanı sıra ferdin de hür olduğunu göstermesi bakımından önemli bir hukuki durumdur. Türk ailesinde mülkiyet sahibi, mülkünden kendisi istifade ettiği gibi, bu mülkü satabilme, kiraya verme, rehine bırakma ve ortak kullanma haklarına da sahipti. Bu gibi konularda anlaşmanın korunması, ödeme usulleri konusunda ve kimsenin birbirine hakkı geçmemesi için şahitler huzurunda mukaveleler yapılırdı.

Ailede kadının özel mülkiyeti vardı. Kız çocukları evleneceği kişiyi kendisi seçerdi. Bu, ailede ferdi hürriyet hakkının da bulunduğu işaretidir. Babadan sonra aileyi, anne temsil ederdi. Bunun için ananın yeri, babanın diğer akrabalarından önce gelirdi. Ailede kararlar herkesin fikri sorulduktan sonra alınırdı. Ailede erkek ve kadında bulunan en büyük vasıf, sadakatti. Bu vasıf, yabancı erkek ve kadınların da takdirini toplamaktadır. Erkek ve

kadın zinadan şiddetle kaçınırlardı. Zina ihanetti ve kanunlar ihaneti hoş görmezdi. Türk kadını, toplumu içinde “altun özü”, “ertini özü”, “arık”, “silig” (namuslu, temiz, bedeni inci gibi kadın ve kız) gibi güzel sıfatlarla anılırdı. Kocalar karılarına “görlüm” (güzelim) diye hitap ederlerdi. Kadın bakımına büyük özen gösterirdi. Giydiği elbiseler diğer toplumlarda moda olurdu. (Hazar Prensesi Çiçek’in 8. asırda Bizans sarayına gittiği zaman giydiği Türk tipi imparatoriçe elbisesinin moda olması bunun bir örneğidir). İslam öncesi Türk toplumunda kadın, erkeğin yapmış olduğu her türlü faaliyete iştirak ederdi. Bu dönem kadının en temel iki özelliği “ana”lık ve “kahramanlık”tı. Kadın aile içinde ve diğer alanlarda geniş hak ve yetkilere sahipti. Cemiyette saygı görürdü. Ata biner, top oynar, hatta güreş gibi ağır sporlar yapardı. Türk kadını toplumda itibar sahibi olup, savaşlarda düşman eline geçmesi büyük bir zillet sayılırdı.

Kadınlar siyasi ve idari işlerde de en üst kademelerde bulunurlardı. Orhun Abidelerinde geçen: “Türk milleti yok olmasın diye, milli olsun diye babam İltiş Kagan’ı, annem İlbilge Hatun’u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olarak” ifadesiyle, Türk milletine kurtarıcı olarak yalnız Kagan’ın değil Kagan-Hatun ikilisinin gönderildiği belirtilmektedir. İdari hayatta bu ikili, devlet yönetiminde her zaman beraberdi. Nasıl ailede kararları karı-koca birlikte alıyorsa, devlet idaresinde de Kaganın yanında hatun bulunuyordu. Kaganlar yabancı devlet elçilerini hatunla birlikte kabul ederdi. Kabul törenlerinde, ziyaretlerde hatun, Kaganın solunda oturur, siyasi, idari konulardaki görüşmeleri dinler, fikrini beyan ederdi. Harp meclislerine bile katıldıkları olurdu.

Hatunların hükümdar Kut’una sahip oldukları kabul edilirdi. Bu yüzden, hükümdar Kut’una sahip kadın anlamında “Terken” unvanına sahip olurlardı. Orhun Abidelerindeki “Umay gibi anam Hatunun Kut’una küçük kardeşim er oldu” cümlesi bu görüşü doğrulamaktadır. Hükümdar buyrukları “Kagan ve Hatun buyuruyor ki” ifadesiyle başlıyordu. Attila’nın Hatunu Arıkan Attila’nın sarayında kendisine ait gayet süslü ve gösterişli bir köşkte oturuyordu. Kendi hizmetine bakan özel erkânı bulunmakta idi. Hun ülkesine gelen elçiler Attila ile birlikte kendisine de hediyeler getirmekte ve elçileri kabul ederek görüşmekteydi. Hükümdarın ilk eşi olan hatundan başka diğer kadınlarında Hun devlet teşkilatında yeri vardı. Nitekim Bleda’nın eşi kocasının ölümünden sonra yaşadığı köyün sahibesi ve idarecisi idi. Asil olduğu bildirilen bu kadında, şiddetli fırtına ve yağmurdan dolayı yollarını kaybederek köyüne gelen Bizans elçilik heyetini kabul ederek onlara çeşitli hediyeler göndermişti. Görüldüğü gibi Terkenlerin kendilerine ait ikta vilayetleri, bunları idareye memur divan

teşkilatları, askerleri ve kendi hazinelerine akan mühim gelirleri vardı. Hatunlar gerektiğinde devlet idaresini tek başlarına da yönetiyorlardı. Arap istilası sırasında Tuğ-şad küçük olduğu için annesi Hatun on beş yıl oğlu adına Buhara Hükümdarı olarak devleti idare etmiştir. Bu süre içinde Araplarla savaşmış, Çinlilerle de barış antlaşması imzalamıştır. Hatunlar, siyasi işlere baktıkları gibi, adli işlere de bakıyorlardı. Uygurlar 7. asırda, devletlerini kurmadan önce, reisleri Alp İlteber savaşlarla meşgul olurken annesi Uluğ Hatun, ihtilaf ve davalara bakar, kanunlara uymayanları şiddetle fakat adaletle cezalandırırdı. Bu sayede Uygurlar arasında nizam kurulmuş olurdu.

Türk cemiyet hayatında kadın bütün sosyal faaliyetlere serbestçe katılıyordu. Bunun sebebi kadına yönelik suçların en ağır şekilde cezalandırılmasıydı. Fuhuşun meçhul olduğu Türk cemiyetinde ırza tecavüzün cezası ölümdü. Bu yüzden kadın hayatın her safhasında rahatlıkla yer alabiliyordu. Töreyle, kendisine yönelecek en hafif suç bile büyük bir şiddetle cezalandırılıyordu. Böyle olunca kadın, erkeğiyle birlikte vatan müdafaası da dâhil olmak üzere tüm faaliyetlere katılıyordu. Bu özgürlük ortamında iffet ve saygınlığın en üst noktasına çıkılıyordu.

Eski Türk ailesinin hayatı genellikle hareketli bir tarzda geçmekteydi. Bundan dolayı, Türk ailesinin sabit meskeni bulunmamaktaydı. Onun meskeni, çadırlardan ibaretti. Çadırlar gerektiğinde kağnılar, develer ve katırlar üzerinde bir yerden başka bir yere devamlı taşınırdı. Bu çadırlara “çum”, “kapa”, “alaçık” (loçık), “yurt” veya “keregü” gibi adlar verilmekteydi. En eski çadır tipine, Abakan bölgesindeki Boyarı Dağı kaya resimlerinde rast gelinmektedir.

Çadır, en basit şekliyle uçları tepede bir halka (çingırak) etrafında birleştirilmiş sıriklardan veya açılıp kapanabilen ahşap kafeslerden meydana getirilmekteydi. Sırıkların veya kafeslerin üzeri keçe veya kıl çadırlarla örtülmekteydi. Evdeki konfor, çadırda da vardı. Sıcağa ve soğuğa karşı korunaklı idi. Sökülmesi ve kurulması oldukça pratikti. Çadırların renkleri, Türk ailesinin sosyal ve ekonomik durumunu göstermekteydi. Mesela beylerin çadırı ak renkte olmaktaydı.

Çadırın tek kapısı bulunmaktaydı ve o da doğuya açılmaktaydı. Tepesinde de bir duman deliği bulunuyordu. Dolayısıyla çadırın tam ortasında ısınmada ve yemek pişirmede kullanılan “ocak” yer almaktaydı. Ocakta bir “saç ayağı”, onun üzerinde de yemek pişirilen büyük bir tencere durmaktaydı. Ocağın hemen arkası, ailenin yaşlılarına, reisine ve

misafirlere ayrılmaktaydı. Bu kısma “tör” (başköşe) adı verilmekteydi. Sedir veya kanepede şeklinde olan tör, çeşitli renk ve desenlerde yapılmış keçeler, halılar, kilimler ve değerli hayvan postlarıyla döşenmekteydi. Tör’ün üst kısmındaki çadır kafeslerine aile efradına ait silâhlar ile binit ve koşum takımları asılmaktaydı. Çadırın orta direğinde daima keçeye sarılmış bir kırmızı tulumu asılı durmaktaydı. Türklerin başlıca içkisi olan kırmızı, kısırak sütünün deri tulumlarda mayalanması ve arada sırada çalkalanmasıyla yapılmaktaydı.

Çadırın zeminine keçeler, halılar, kilimler ve hayvan postları serilmekteydi. Çadır kapısının sağ tarafında bulunan kısım kadınlara aitti. Burada deri tulumlar, ahşap kaplar, kovalar, yemek tasları ve kepeçeler (çömçe), üç ayak (üç yak veya çak), ekmek teknesi ve ibrik (ıvrık) bulunmaktaydı. Çadırların bir köşesine de içinde çeşitli malzemelerin bulunduğu çuvallar, heybeler ve torbalar yerleştirilmekteydi.

13. 2- Urug (Aileler Birliği)

Başta Orhun Abideleri olmak üzere Divan-ü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve ilk destanlarda geçen ve araştırmacılarca “soy, cins, nesil, tohum, kuşak, akraba” mânâlarına gelen Urug tabirinin sosyal yapıda neyi ifade ettiği tam olarak açıklık kazanmamakla birlikte, “aileler birliği” anlamında alınması icap eder.

13. 3- Eski Türklerde Boy (Bod)

Bod tabiri Boy kelimesinin Türkçedeki aslı idi. DLT ve KB’de geçmekte, “vücut, insan, hizmetkâr, boy-bos, endam, kabile” diye tercüme edilmektedir. Aileler veya soyların bir araya gelmesiyle oluşuyorlardı. Başında, boydaki iç dayanışmayı sağlayacak ve gerektiğinde silahla boyun menfaatlerini koruyacak bir “bey” bulunurdu. Belirli bir arazisi ve savaş gücü vardı. Bir siyasî birliğe dâhil olmuş boya “ok” deniliyordu.

Boyu ayakta tutan ve dağılmasını önleyen hiç şüphesiz “boy şuuru” idi. İstisnasız her şahıs, millî kimliğini kendi boyunda bulmakta ve görmektedir. Birbirini tanımayan iki insan karşılaştığı zaman, önce “boy kim?” yani “hangi boydansın?” şeklinde sorularla birbirini tanımaya çalışmaktaydı. Cevap olarak birbirine söyledikleri boylarının adı da, onların millî kimliklerini göstermekteydi. Her boyun kendine ait kışlağı (kışın geçirildiği yer) ve yaylağı (yazın geçirildiği yer) vardı. Kışlak ve yaylakların belirli özellikleri vardı. Kışlak olarak seçilen yer, soğuktan ve rüzgârdan korunaklı derin bir vadi tabanı, bir orman kenarı veya bir

“koy” (dağ veya su girintisi) olmaktaydı. Ayrıca kışlık konağın, ağaç ve otlakları bol, karı az tutan bir yer olması şarttı. Yaylak olarak da bunun tam tersi; sulak, otlağı bol, haşaratı az, serin, geniş ve yüksek bir dağ yamacı olması gerekli idi. Yaylak, bütün boyun ortak malı olduğu halde, kışlak yani kışlık konaklar, ferdin özel mülkü sayılıyordu.

Boy beylerinin seçiminde, malî güç, doğruluk ve cesaret gibi özellikler ön plânda tutulurdu. Bu özelliklere sahip kimseler arasından seçimle işbaşına getirilen kişi “bey” olurdu. Seçici kurul, boyu meydana getiren aile ve soyların temsilcilerinden kuruludur. Bu da eski Türk devletlerinde var olan meclislerin (toy), küçük çapta benzerinden başka bir şey değildir. Boy beyleri, devlet içerisinde Kagan ile halk arasında bir köprü durumunda idiler. Abidelerde geçen hitaplardan (Türk beyleri, milleti; Türk Oğuz beyleri, kavmi işitin) anlaşılacağı üzere Kagan çoğu yerde milletten önce beylere seslenirdi. Nitekim Bey ile milletin beraber olduğu zamanlarda devlet güçlü olmuştur. Müstakil olan veya daha yüksek siyasi birliğe katılmış olan Boylar, yaylaklarda hayvanlarını, göçlerde kendi mülklerini ayırt edebilmek için özel damgalar kullanırlardı. Boylar, askeri teşkilat ve unvanlarla alakalı (Çor, Yula, Çepni, Külbey gibi); askeri ve siyasi hadiselerin tesiriyle oluşumlara göre (Hazar, Uygur, Sabar, Bulgar vb.); büyük, şöhretli, zengin manalarına gelen (Bayındır, Bayat, Tabgaç vb.); insan, adam manasını veren (Hun, Ağaçeri gibi); hal, tavır, hava olayları belirten (Argu, Karluk, Boran gibi); kuvvet, sağlamlık, cesaret, fazilet ifade eden (Türk, Kayı, Kangar, Ertim vb.); boylar birlikteliğine katılanların sayısını belirten (On-Ok, Dokuz-Oğuz, On-Uygur gibi) isimler alırlardı.

13. 4- Bodun (Boylar Birliği)

Başında genellikle arazinin büyüklüğüne ve halkının çokluğuna göre, Yabgu, Han, Şad, İlteber gibi unvanlar taşıyan idareciler bulunurdu. Bodunlar bağımsız veya bir “il”e bağlı olabilirlerdi. Boylarda soy ve dil birliği hâkim olduğu halde, bodunlar daha çok sıkı bir işbirliğinin meydana getirdiği siyasî topluluklardır. Mesela Oğuz Bodun; Barlık Irmağı kıyısında otururken altı, Selenga Nehri çevresinde otururken dokuz boy halinde idi. Daha sonra Seyhun Nehri etrafında ortaya çıkan Oğuzlarda ise boy sayısı yirmi dörde yükselmiştir. Batı Göktürk Devleti’nin temel unsuru olan “On-ok Bodun” da, on akraba boydan oluşmaktaydı.

13. 5- Eski Türk Dini

Eski Türk toplumunda tek tanrı anlayışı hâkimdi. İmânın ve itikâdın merkezinde en yüksek varlık olarak bulunan Tengri (tanrı) tam kudret ve iktidar sahibi idi. Bozkır hayat şartlarına uygun ve sonsuzluğun, yüceliğin ifadesi olarak Göktanrı diye de adlandırılmıştır. Yalnız Maniheizm'in etkisiyle Uygurlar ay, gün ve kün- ay kelimelerini ilave etmişlerdir. Bu aynı zamanda semavi bir anlayışın da yansıması olmuştur ki, inandıkları dine de Gök Tanrı dini denmiştir. Nitekim Kâşgarlı Mahmud Tanrı kelimesini hem gök hem de tanrı olarak açıklamıştır. Gök Tanrı inancında Tanrı tek ve uludur. Varlığı dünyayı kaplayan, hayatı zorlaştıran veya kolaylaştıran gök, hayvan besleyici bir toplum olarak Türklerce her şeyi yaratan Tanrı'nın mekânı görülmüştür. Bazen Türk Tengri'si şekliyle milli bir kimliğe büründürülen Tanrı; yaratan, öldüren, devleti kuran, hükümdarlığı veren ve alan, her şeyi bilen, ezeli ve ebed olan, savaşlarda muzaffer veya zelil kılan, emreden, iradesine uymayanı cezalandıran, insanların hayatına vasıtasız müdahale eden, ihsan ettiği kut ile ülüğü (kısmet) layık olmayandan alan, tabiatı canlandırandır. Türkler Tanrı'yı müşahhas bir şekle sokmadığından onu suret olarak yapıp tapmamışlardır. İbadet etmek için de özel tapınaklar inşa etmemişlerdir. Türkçede bayat (kadîm), açu (baba), idi (sahip), ogan (kâdir), Çalap (mevlâ) tabirleri ulu varlık manasına geldiğinden, bunların Tanrı'nın sıfatları olabileceği düşünülmüştür.

Asya Hun Tanhu'su, M.Ö. 176 yılında Çin İmparatoruna gönderdiği mektupta kendisinin *Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını ve askeri zaferlerini önce Gök Tanrı'nın inayetiyle kazandığını* belirtmiştir. Yine Hun Tanhusu Kün- çin M.Ö. 133'de Ma- i şehrinde Çinlilerin hazırladığı tuzaktan kurtulunca *Tanrı takdir buyurduğu için kendini koruduğunu* söylemiş ve *başarısını Tanrı'nın işi olarak* izah etmiştir. M.S. 328 yılında bir başka Türk hükümdarı da bir başarısı üzerine kollarını semaya kaldırarak *Ey Gök (Tanrı) sana şükürler olsun* diye niyaz etmiştir. Avar Kaganının Bizanslılarla yaptığı antlaşmada ve Doğu Göktürk Hükümdarı Tardu'nun 599 yılı savaşında yaptıkları gibi, Türk hükümdarları Gök Tanrı adına yemin etmişler ve savaşta atlarından inerek Gök'ü selamlayarak minnettarlıklarını sunmuşlardır. İbn Fadlan seyahatnamesinde Oğuzların haksızlığa maruz kaldıkları ve zorlukla karşılaştıklarında başlarını kaldırdıklarını ve bir tanrı diye dua etmelerini yazmıştır. Bunlar yanında Tengri'nin diğer sıfatlarıyla alakalı değişik abide ve kaynaklarda çok sayıda örnekler yer almaktadır. Nitekim Üstte mavi gök aşağıda kara yer Tanrı (Tengri) tarafından yaratıldı; Kül- Tegin vadesi gelince öldü (kergek buldı); kişi oğlu ölmek için yaratılmıştır; Kara- yol (kanun- hak) Tanrı'dır. Kırılanları birleştirir, yırtılanları birbirine ular; İnsan diz

çökerek Tanrı'ya yalvarır, kut isterse verir, atlar çoğalır, insanın ömrü uzun olur; Kuzgunun niyazı bile Tanrı'ya ulaşır; İnsanlar fani, Tanrı ebedidir; Doğru insanı ve yalancıyı Tanrı bilir. Bulgarlar Hristiyanların (Bizanslıların) iyiliği için çok çalıştılar. Onlar bunu unuttu fakat Tanrı biliyor. Türklerin milli dini kabul edilen Gök Tanrı dini, ilahi vazife hukuku anlayışıyla tarihi başarılarla kaynaklık etmiştir. İbadet ritüelleri ve esasları bilinmeyen Göktanrı dininde din adamlarına Kam denilmiştir.

Yaşadıkları çevre ve şartların tabii bir sonucu olarak eski Türkler dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, mağara, ağaç, göl, deniz, demir gibi tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Bu anlayışa göre bu varlıkların aynı zamanda birer ruh olduklarını düşünmüşlerdir. Ruhları iyilik seven, fenalık getiren iki gruba ayırmışlardır. Nitekim Hunlardan itibaren Göktürkler, Uygurlar ve diğer Türk boyları yılın belirli bir mevsimi ve ayında Ongın, Tamır ırmakları, Ötüken gibi kutsal kabul edilen yerlerde Göktanrı'ya, atalara, tabiat kuvvetlerine at ve koyun kurban etmişlerdir. Tabiat kuvvetlerine yer- su demişler ve kutsal atfetmişlerdir. Bu yer-sular maddi değil manevi kuvvet olarak tasvir edildiği için Türkler arasında bunlara bağlı mitolojiler teşekkül etmemiştir. Türkler kutsal mağaralarda atalara kurban sunmuşlar ve hatıralarını kutsal kabul ettikleri atalarının mezarlarını kutsal saydıklarından buralara yapılan tecavüzleri ağır şekilde cezalandırmışlardır. Ölen kişinin yeri belli olsun diye kurganlar inşa etmişlerdir. Mezarların üstüne ya tümsek yapmışlar veya geniş daireler şeklinde taşlar koymuşlar, balballar dikmişlerdir.

Bulundukları çevre ve münasebette oldukları toplulukların etkisiyle bazı Türk toplulukları Budizm, Maniheizm, Totemcilik, Hristiyanlık, Musevilik gibi bazı din ve inançları da benimsemiştir. Bu arada eski Türk dininin, dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyan, sihrî-dinî inanç hayatı şaman etrafında merkezileşen ve Bozkır-Türk inanç sistemiyle tam örtüşmeyen Şamanizm olduğu düşünülmüş ise de, Türklerdeki Tanrı ve yer-su inancı, kamların fonksiyonu gibi temel hususlarda bir alaka mevcut değildir. Altay Dağları bölgesindeki bazı Türk grupları, özellikle Moğollar arasında ortaya çıkıp yayılan Şamanizm'i benimsemiş, tarihi süreçte etkileşimler olmuş iseler de, eski Türklerin esas dinini Şamanizm oluşturmamıştır.

UYGULAMALAR

- 1-**Türklerde ki boy yapısını inceleyiniz.
- 2-**Bozkır kültürünü bütün yönleriyle yakından tanıyınız.
- 3-**At ve demirin Türk toplumunun hayatına yansımalarını incleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

- 1-** Eski Türk ailesinin esası ne idi?
- 2-**Eski Türk toplumunda beyin fonksiyonu nedir?
- 3-**Bey seçiminde nelere dikkat edilirdi?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK

Göktürkler başta olmak üzere Türkistan'da kurulan Türk devletlerinin ekonomileri, askeri, siyasi, sosyal, kültürel hayatlarında hüküm sürdükleri coğrafya belirleyici amillerden biri olmuştur. İslam Öncesi Türk Tarihi umumiyetle Orta Asya ve özellikle bu coğrafyanın büyük kısmını oluşturan, tarihin ilk devirlerinden beri Türklerin anavatanı olan Türkistan sahası üzerinde cereyan etmiştir. Yaklaşık beş bin yıldan beri bozkır şartları içerisinde hayat süren Türklerin kültür tipine umumiyetle Bozkır Kültürü denilmekle beraber, Türk insanının karakterini, davranışlarını, ortaya koyduklarını yansıtmaları ve at üzerinde kurulması bakımından belirli coğrafi sahada hareketli hayat tarzı olarak da adlandırılabilir.

BÖLÜM SORULARI

- 1) Göktürk Sosyal Yapısının en küçük Birimi Hangisidir?
 - a) İl
 - b) Urug
 - c) Bodun
 - d) Oguş
 - e) Boy
- 2) Aşağıdakilerden Hangisi Göktürk Toplumun Dini İdi?
 - a) Şamanizm
 - b) Budizm
 - c) Manihaizm
 - d) Göktanrı
 - e) Zerdüştlük
- 3) Aşağıdakilerden Hangisi Türk Sosyal Yapısı İçinde Değildir?
 - a) Oguş
 - b) Urug
 - c) Bod
 - d) Bodun
 - e) Kengeş
- 4) Oguş Kelimesi Hangi Kaynakta Geçer?
 - a) Çin Kaynakları
 - b) Süryani Kaynakları
 - c) Orhun Abideleri

d) Bizans Kaynakları

e) Arap Kaynakları

5) Aşağıdakilerden Hangisi Göktenrının Sıfatlarından Biri Değildir?

a) Bayat

b) açu

c) idi

d) Ogan

e) Çor

6) Türk Sosyal Yapısının Küçükten Büyüğe Sıralanış Şekli Aşağıdakilerden Hangisinde Doğru Şekilde Verilmiştir?

a) Oguş, Urug, Bod, Bodun, İl

b) Uruğ, Bodun, Boy, İl Oğuş

c) Bodun Uruğ, Oğuş, İl, Boy

d) İl, Boy, Bodun, Uruğ, Oğuş

e) Uruğ, İl, Boy, Bodun, Oğuş

7) Odtegin Aşağıdakilerden Hangi Anlama Gelir?

a) Hükümdar Kızı

b) Hükümdar Karısı

c) Hükümdarın En Büyük Oğlu

d) Hükümdarın En Küçük Oğlu

e) Hükümdarın Ortanca Oğlu

8) Exogamie Ne Demektir?

a) Dıştan Evlenme

b) İçten Evlenme

c) Savaşa Çıkma

d) Elçilik Heyeti

e) Ziyafet

9) Türk Ailesinde Hangi Hukukun Üstün Olduğu Söylenilebilir?

a) Baba Hukuku

b) Ana Hukuku

c) Pederî

d) Abi Hukuku

e) Hatun Hukuku

10) Leviratus Ne Demektir?

a) Dışarıdan Evlenme

b) Tek Eşlilik

c) Gök Tanrı Dininin Din Adamı

d) Ölen Kardeşin Dul Kalan Karısıyla evlenme

e) Ölen Kardeşin Dul Kalan Kocasıyla Evlenme

Cevap Anahtarı: 1) d, 2) d, 3) e, 4) c, 5) e, 6) a, 7) d, 8) a, 9) c, 10) d

14- TEŞKİLAT

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ

- 1-** İdari yapı nasıldır
- 2-** Hükümdar kimdir
- 3-** Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi ne demektir

BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1- Eski Türk devletlerinde Hatunun görevleri nelerdir?

2-Meclis Türk devlet geleneğinde niçin önemlidir?

3-Töre hakkında bilgi veriniz?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
İdari Yapı	Türk devletlerinde İdari yapı hakkında değerlendirme yapabilmek	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
Hükümdar	Eski Türk devletlerinde hükümdarın görevleri ile alakalı olarak analiz yapabilme	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

Hâkimiyet anlayışı	Eski Türklerde hâkimiyet anlayışı ile alakalı yorum yapabilme	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Göktürk tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
--------------------	---	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

Turan Taktiği: Kurt Oyunu, Hilal Taktiği de denilen ve ismini kadim Türk yurdundan alan Turan Taktiği'nin esasını sahte ric'at ve pusu oluşturmuştur (yani kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı çembere almak üzere pusu kurulan bölgeye kadar çekmek).

Eski Türk Ordusu: Sistem ve felsefi olarak Türk ordusunun kuruluşu Asya Hun Hükümdarı Mo-tun'un M.Ö. 209 tarihinde eğitilmiş ve disiplinli 10.000 kişilik birliğine dayanmaktadır. Dünyanın en kadim ordularından birisi konumundaki Türk ordusu daimi idi ve ücretli değildi.

Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi: Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi âlemde; “dört köşe” üzerinde Türk hâkimiyetini, yönetimini tabii bir unsur kabul eden Türk inancına, felsefesine göre, devletin derleyici, birleştirici vasıflarından da yola çıkarak “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” her ciheti Türk devletinin idaresi altına alma anlayışıdır.

GİRİŞ

Eski Türk cemiyetinde sosyal yapının en üst kademesini teşkil eden “İl”, Willhelm Thomsen'e göre; “siyasî bakımdan bağımsız, muntazam teşkilâtli millet” demektir. Kaşgarlı Mahmud İl'e sulh manası vermiştir ki, devletin fonksiyonuyla yakından alakalıdır. Eski Türk İli'nde idare, kesin şeklini devlet bünyesinde kazanmaktadır. Boy ve Bodunların 10'lu sisteme dayalı devlet ve ordu nizamı ile merkezden idaresini mümkün kılan teşkilat sayesinde bir devlet başkanının mesuliyetinde işbirliğinden oluşan eski Türk İl'i; arazisi (ulus), birleşmiş halkı (bodun, kün), müşterek idarî ve hukukî nizamı (töre) ile vatani koruyan, milleti huzur, barış ve refah içerisinde yaşatmaya çalışan siyasi bir kuruluştur. Boy ve Bodun başkanlarının yasama ve yürütme sorumlulukları bütün ülkeyi kapsamak üzere “Kagan” a intikal etmekteydi. Ülke çapında vergi, asker toplama, orduyu düzenleme, sevk ve idare etme yetki ve hakları hükümdara geçiyor, gerekirse; törede yenilikler yapma hakkı, il'in idarî, malî, kültürel işlerini düzenleme yetkisi de hükümdar aracılığıyla meclise devrediliyordu. Böylece hükümdarlık karizmatik bir mahiyet kazanıp belirli bir soya inhisar ettiğinden, devletten birinci derecede sorumlu olan uzun ömürlü ailelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Eski Türk İli; Oksızlık (istiklal, bağımsızlık), Uluş (ülke), Kün (halk), Töre (kanun) olmak üzere dört temel unsurdan oluşurdu.

14. 1- İstiklal

İstiklal, bir devletin kendi ülke sınırları içerisinde hür iradesiyle her türlü tasarruf hakkına sahip olmasıdır. İstiklal yani bağımsızlık, bozkır Türk topluluklarının ve devletlerinin ortak şuuru haline gelmiş vazgeçilmez en öncelikli asli karakteridir. Bunun temel sebebi hareketli Türk bozkır kültürü ve hayatıdır. İstenmeyen bir durum karşısında bozkırlı Türk insanı, önemli geçim kaynaklarını oluşturan başta sürüleri olmak üzere sahip olduklarıyla kısa sürede yer değiştirme imkânına sahipti. Bunda en önemli faktör “at” idi. Karar alma ve hareket tarzında ferdi hürriyetin belirli ölçüde ön plana çıktığı eski Türk toplumunda, aileden devlete kadar her kademedede istiklal kavramı ön plana çıkmış, insan zihninin ve toplum şuurunun mühim ortak değeri haline gelmiştir. Nitekim Türk devletlerinin siyasi tarihleri, Türk boylarının yaşamları ve Orhun Abideleri gibi edebî ve tarihi eserler istiklal unsurunun önemini vurgulayan örneklerle doludur. Orhun Abidelerinde vurgulandığı gibi, Türk toplumu istiklalden mahrum kalınca bey olmaya layık oğlu kul, hatun olmaya layık kızı cariye haline gelmiştir. Neticede istiklalsizlik, esaret ölüm, bağımsızlığını yitirmiş bir toplum ise ölmüş olarak telakki edilmiştir.

14. 2- Ülke

Ülke, hür ve bağımsız bir devletin hak ve salahiyetlerini mutlak şekilde kullanabileceği belirli bir coğrafi bölge olarak adlandırılmıştır. Bir ülke, vatan üzerinde hükümlan olmayan bir yönetim siyasi istikbale sahip olamaz. Ülke sayesinde birlikte yaşayan insanlar arasında ortak bir şuur ve bağ oluşur. Eski Türkler ülkeye “ulus” adını vermişlerdir. Vatan, yurt tabiri ile ifade edilmiştir. Sınırlarına “yaka” adı verilen ülke için en önemli şartlardan birisi milletler arası tanınmış ve kabul edilmiş olması idi. Türkler tarihin her döneminde vatan toprağını kutsal addetmiş ve halk-toprak-devleti ayrılmaz bir bütün kabul etmiştir. Bu sebeptir ki; ülkesini ve devletini korumak Türk insanı için, uğruna her türlü fedakârlığı yapabileceği bir değer haline gelmiştir. Türk düşüncesinde ve devlet anlayışında ülke, hükümdarın şahsi tasarrufta bulunabileceği malı değil, bütün milletin ortak toprağı görülmüştür. Bu anlayış içerisinde hayatın, var oluşun, devletleşmenin, inancın vs. bir sembolü görülen Ötüken topraklarına, kuşaktan kuşağa Türk insanının zihninde ayrı bir kutsallık atfedilmiştir. Nitekim Abidelerde bunun yansıması olarak “...Ötüken ormanında oturursan ebediyen İl tutarak oturacaksın”, “Ey Türk bodunu töreyi unuttun. Mukaddes Ötüken ormanından ayrıldın. Ayrıldın da ne oldu? Kanın su gibi aktı. Kemiklerin dağ gibi yığıldı. Beylik erkek evladın kul, hatun olmaya layık kızın cariye oldu” denilmiştir.

Türklerdeki ülke, vatan sevgisini Arap müellifi el-Câhiz’in aşağıdaki tespitleri en güzel şekilde ifade etmiştir: ”Vatan sevgisi, bütün insanları ve bütün memleketleri kapsayan bir hususiyet olmaklar beraber aralarında benzerlik, uygunluk, vücut benzerliği ve vücutlarındaki terkinin aynı olması dolayısıyla Türklerde diğer milletlerden daha fazla ve daha köklüdür... ...Türkler, Araplardan başka milletler içinde vatan sevgisine en fazla sahip olan millettir. Çünkü onların vücutlarının terkinde, tabiatlarının karışımında başka milletlerin sahip olmadıkları derecede memleketlerine, topraklarına dair hususiyetler, vatanlarının suyuna çekme hassası ve diğer kardeşlerine benzerlik vardır. Bir Basralıyı görünce onun Basralı mı? yoksa Kufeli mi? olduğunu bilemezsin. Mekkeliyi görünce onun Mekkeli mi, Medineli mi? olduğunu tanımazsın. Cezîreliyi görürsün onun Cezîreli mi? yoksa Şamlı mı? Olduğunu fark edemezsin. Fakat bu konuda Türklerde yanılmazsın. Onların nereli olduklarını anlamak için başkalarına sormaya ihtiyaç duymazsın. Türklerin kadınları erkekleri gibidir. Hayvanları da kendileri gibi Türk hususiyetini taşır... ...Yalnız saydığımız sebeplerden dolayı Türkün vatanına karşı duyduğu iştihak diğer insanlara göre daha fazla ve şiddetlidir”.

14. 3- İnsan, Halk

Eski Türk devleti genelde ferdi hürriyeti, yani kendi başına hür olarak yaşama duygusunu benimseyen insanlardan oluşan bir topluluktur. Bu durum; boylar birlikteliği şeklinde oluşan Türk siyasi birliğinde yani devletinde, boyların çeşitli sebeplerle birbirlerinden kolayca ayrılmalarına ve aynı bölgede yahut başka bir sahada yeni bir “il” teşkil etmek üzere tekrar toplanabilmelerine zemin hazırlamaktaydı. Türk toplumunda yalnız Türkler değil, birlikte yaşadıkları diğer kavimlerden insanlar da hürdü. Kişiler özel mülkiyet hakkına ve ferdi hukuka sahip idiler. Türk devletleri, herhangi bir ailenin kılıç zoru ile meydana getirdiği bir yığınlar birliği değildi. Eski Türk topluluklarında devlet ve millet yani halk, birbirini bütünleyen ayrılmaz parçalar idi.

14. 4- Töre (Kanun)

Töre, Türk devletinin ve toplumunun siyasi ve sosyal hayatını tanzim eden sözlü hukuk kurallarına verilen isimdir. Töre ile devletin hârici ve dâhili işleri yürütülür, toplum düzeni sağlanırdı. Halkın hak ve hürriyetleri ile kamu hukuku, hükümdarın yetkileri ve vazifeleri, cezai hükümler törenin tatbik alanını oluştururdu. Genellikle kanun manasında kullanılan töre, eski Türk sosyal hayatını düzenleyen mecburi kaideler bütünüydü. Devletin varlığı töre hükümlerinin uygulanmasına bağlıydı. Bu bağlamda Türk töresi; sert, kesin ve değiştirilemez hükümler içermekle beraber devrin şartlarına ve ihtiyaca binaen yeni hükümler ilave edilebilirdi. Değiştirilemez maddeler bir nevi kânunların ruhunu belirleyen anayasa hükmünde idi. Töre hükümleri hükümdar da dâhil bütün toplum için bağlayıcı idi. Kutadgu Bilig’den anlaşıldığına göre Töre’nin değişmez ilkeleri könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzük (eşitlik) ve kişilik (insanlık, cihanşümullük) idi.

Eski Türk devletlerinde genelde siyasi suçlarla ilgilenen hükümdarın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi (yargu) ile hükümdar adına töre hükümlerini uygulamakla görevli yargan- yargucılar mevcuttu. Eski Türklerde suç ve günah karşılığı “yazuk”, ceza karşılığı “kıyın”, “kın” kullanılmıştır. Eski Türk toplumunda zina yapan evlilerin, adam öldürmenin, suçüstü yapılan soygunun, bağlı atı çalmanın, barış zamanında başkasına kılıç çekmenin, ordudan kaçmanın ve vatana ihanet etmenin cezası idamdı. Bazı boylar zina yapana gerdirilmiş iki ağaça kollarından ve ellerinden bağlarlar, sonra ipleri keserek ikiye ayırırlardı. Hırsızlık, soygun ve hayvan kaçırmanın kesinlikle yasak olduğu Türk toplumunda, hırsızın malları müsadere edilir ve aile efradının da hürriyetleri kısıtlanırdı. Genç kızları aldatanlar

ağır bir şekilde tazminat ödemek ve o kızla mutlaka evlenmek zorundaydı. Adam yaralamanın cezası da yaranın derecesine göre mal- mülk ödenirdi. Bağısız at ve koyun çalanlar, çaldıklarından “on katı fazlasını” ödemeye mahkûm edilirdi. Toplum içerisinde ciddi bir tehlikeye maruz kalmadıkça ok- yay kullanmak yasaktı. Göz çıkaran, gözün tazminatını ödemek ve kızını da mağdura vermek mecburiyetindeydi. Kavgada yaralayan ve insanın organlarından birine zarar veren tazminat ödemekle mükellef idi. Diğer hafif suçlar “on günü” geçmemek üzere hapisle cezalandırılırdı. Ayrıca yalan söylemek, aman dileylene el kaldırmak, sahtekârlık ve hilekarlarlık, atlı birinin yaya birine, iki kişinin tek kişiye düşman da olsa saldırması yasaktı. Bunun gibi fiilleri işleyenler ya kısa süreli hapse atılır ya da tazminat ödemekle yükümlü tutulurlardı. Ayrıca Çalıştırma, tazminat, dayak, sürgün, yalancılarda olduğu gibi dil kesme gibi cezalara da çarptırılırlardı

14. 5- Meclis (Toy, Kurultay)

Mo-tun zamanında Asya Hunlarında resmi ve dini içerikli üç ayrı toplantı tespit edilmiştir. İlki yılın birinci ayında Tanhu’nun sarayında yapılırdı. İkincisi ise Beşinci yahut Altıncı ayda yani ilkbaharda Karakum şehrinde tertip edilirdi. Üçüncüsü de her yılın 9. ayında Ma-i bölgesinde gerçekleştirilirdi. Bunlar içerisinde en mühimi olan İlkbahar toplantısında atalara, yere ve göğe kurbanlar sunulur, at yarışları gibi etkinlikler düzenlenirdi. Üç toplantı, ülke ve devlet ile alakalı değişik konuların ele alındığı, her birinin görüşme muhtevasının, yapısının, katılanlarının farklı olduğu meclislerdi (bir nevi zamanımızdaki meclis, senato benzeri yapıları andıran kuruluşlardı).

Devlet idaresinin temelini oluşturan meclisler, Asya Hunlarından beri bilinmekte ve bütün büyük Türk devletlerinde farklı isimlerle de olsa mevcudiyetine rastlanmaktaydı. Belirli yer ve zamanlarda toplanan, sıkı protokol kurallarının uygulandığı meclisler Kaganın açış konuşmasıyla çalışmalarına başlardı. Devletin en önemli kararlarının alınıp görüşüldüğü, Kagandan sonra devlet teşkilatında önemli bir yere sahip olan bu meclislerde devletin savaş açılıp açılmaması, harici problemleri, iktisadi, askeri, siyasi, kültürel gibi dâhili tüm meseleleri gündeme getirilip, görüşülerek karara bağlanırdı. Elçiler kabul edilir, hükümdarların kararları, devlet organlarının icraatları ve törenin uygulanışı denetlenir,

Kaganlık makamı boş ise yeni Kagan seçimi, tasdiki ve gerektiği takdirde töreye yeni hükümlerin ilave edilmesi de gerçekleştirilirdi. Ayrıca insan gücünün tespit edilir, toplum hayatının önemli unsuru hayvan sayımı da yapılırdı. Hükümdarın başkanlığında toplanan meclise, toplantıdaki makam ve mevkileri belli olan hanedan mensupları, meclis üyesi olan devlet yetkilileri, tâbi beyler, krallar ile yabancı zümrelerin temsilcileri katılırlardı. Asya Hun Devleti'nde Ordu teftiş edilir, hayvan sayımı yapılır ve ülke meselelerine dair genel müzakere yapılırdı. Hükümdarın meclise katılanlara verdiği yemek ile son bulurdu. Gerek toplantıya gerekse hükümdarın ziyafetine davet edildiği halde icabet etmemek isyan telakki edilirdi. Hükümdar meclisin aldığı kararların hepsine harfiyen uymakla mükellef değilse de, onun kararlarını dikkate almak mecburiyetindeydi. Bazen meclis de hükümdarın taleplerini kabul etmeyebilirdi. Mesela, Göktürk Devleti'nde Bilge Kagan'ın şehirlerin surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm'in kabul edilmesi istekleri meclis tarafından reddedilmiştir Katılanlar ve fonksiyonları bakımından geniş bilgilere sahip olduğumuz Asya Hun, Avrupa Hun ve Göktürk devletlerindeki meclis müessesesi, diğer Türk devletlerinde de tespit edilmiştir.

Meclise (Toy) katılanlara “Toygun” denilmekteydi. Toylara başta Kagan olmak üzere katılan sivil veya askeri devlet erkânı şunlardı: Hatun, Aygucı veya Üge, tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, il-teber, Tarhan, buyruklar, şadapıt gibi unvan taşıyanlar.

14. 6- Hâkimiyet Anlayışı

Eski Türklerde hâkimiyet ilahi menşeli idi. Türk Hükümdarına idare etme hakkı Tanrı tarafından verilmiştir. Nitekim Asya Hun Tanhusu Mo-tun'un unvanı “Göktanrı'nın tahta çıkardığı, Tanrı Kut'u Tanhu“ idi. Yine Hsia Hun Tanhusu He- Lien Po Po (5.yy) bir ifadesinde: “Benim İmparator olmam, Tanrı tarafından kararlaştırıldı.” Demiştir. Göktürk Kaganları da hâkimiyetlerini Gök'ten almaktaydılar; “Babam Kagan ile anam Hatun'u Tanrı tahta oturttu; Tanrı irade ettiği, Kut'um olduğu için Kagan oldum; Tanrı buyurduğu için Ben (Bilge)'de tahta oturdum; Tanrı bilgi verdiği için, güç verdiği için kendim bizzat Kagan oldum.” Aynı anlayış Uygur Kaganlarının unvanlarında da görülmektedir; “Ay Tengri'de Ülüg bulmuş Alp Kutlug Bilge Kagan; Ay Tengri'de Kut bulmuş Külüg Bilge” Tuna Bulgarlarında da hâkimiyet Tanrı'dan alınırdı. Krum Han Kitabesinde Telven Han'ın “Bulgarlar üzerine Tanrı tarafından getirildiği”, Malamir Kitabesi'nde “Tanrı'ya benzer, Tanrı tarafından tahta çıkartılmış Malamir”, Çatalar Yazıtı'nda “ Yeryüzünde Tanrı tarafından tahta

çıkartılmış Han Omurtag” ifadeleri geçmektedir. Bunlardan anlaşılmaktadır ki; eski Türklerde iktidar, “Kut” sözü ile ifade edilirdi.

Türklerde Kut’un yani siyasi iktidarın mahiyeti, Kutadgu Bilig’de ise şöyle tanıtılmıştır;” Kut’un tabiatı hizmet, şıarı adalettir... Ey Hükümdar! Sana Tanrı Kut verdi, hükümdarlığa yol Ondan geçer... Ey Hükümdar! Bu makama sen kendi gücünle gelmedin, Onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı’dan alırlar.”

Kut, hâkimiyete imkân hazırlayan büyük bir kudret olmakla beraber hükümdarın Kut sahibi olması her şey demek değildi. İdare etme yetkisi Törece tespit edilen bazı şartlarla sınırlıydı. Vazifelerini ve şartlarını yerine getirmeyen hükümdar, Kut’un Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesiyle iktidardan düşürülürdü. Kut’u alınan hükümdarın yerine Kut’lanmış birisi getirilirdi. Mesela II. Göktürk Devleti’nde dirayetsiz olduğu, hatalar işlediği gibi gerekçelerle 716 yılında İnel Kagan tahttan indirilmiştir.

Türk insanı atı ehlileştirmekle ve ata hâkim olmakla hem at üstünde kendini başkalarına nazaran daha üstün hissetmiş hem de atın suratı sayesinde zamanın şartlarına istinaden istediği yere en kısa sürede ulaşma arzusu taşımıştır. Bu iki hissiyat devletleşmenin, hâkimiyetin psikolojik zemini oluşturmuş, zihinlerde beylik gururunu ortaya çıkarmış ve yaşadığı coğrafyanın ötesinde çok daha geniş ufuklara hükmetme isteğini kamçulamıştır. Beylik gururu, fertten hükümdara kadar taşıdığı Türk insanında inancının da gereği olarak hiçbir karşılık gözetmeden kendini hâmi görme psikolojisi demektir.

14. 7- Hükümdar

Eski Türk İl (el)’inin yani devletinin başında İlig, Elig, İllig, denilen hükümdar bulunurdu, Bunlar genelde Tanhu, Han, Yabgu, Kagan (daha çok cihanşümullüğü ifade eder) gibi unvanlar kullanırlardı. Ayrıca İl-teber (Uygurlarda), Kül Erkin (Karluklarda) unvanları da görülmüştür. Belirli bir Boy’ün başındaki şahsın unvanı olan “Bey” de, Kutadgu Bilig’de olduğu gibi sonraları hükümdarları ifade etmek için kullanılmıştır.

Otağ, Orgin (taht), Tuğ, Davul, Kotuz, Yay eski Türklerde hükümdarlık alametleriydi. Zaman içerisinde ele geçirilen bölgeye, içinde Örgin bulunan Kale- Saray inşa etmek de hâkimiyete işaret etmiştir. Tahtlar altından yapılmış ve “Altın Otağ” diye anılmıştır. Otağ’ı yıkmak hükümranlığa son vermek demektir. Göktürkler ve Uygurlarda olduğu gibi Tuğ, altından Kurt Başlı Sancaktı. Kotuz ise Börk’e takılan küçük bir tutam yabani sığır yahut atkuyruğu kılı,

tüyü idi. Eğer devlet kurucusu olarak kendisinin otoritesi kabul edilen ilk hükümdar değil de, ölüm gibi çeşitli sebeplerle hükümdarlık makamı boşalmış ise, önce hukuki bakımdan tahta çıkması gereken şehzadeye hükümdarlık teklif edilir, şehzade alçak gönüllük göstererek üç kez bunu reddeder, nihayetinde kabul ederdi. Türk hükümdarı tahta çıkış töreninde yüzü batıya dönük vaziyette keçe, seccade, halıya oturtularak veya kalkan üzerinde havaya kaldırılır, güneş yönünde dokuz kere döndürülürdü. Her dönüşte hanedan üyeleri, devlet erkânı, yerli ve yabancı davetliler saygıyla eğilirlerdi. Akabinde hükümdar ata bindirilerek dolaştırılırdı. Ayrıca Kagan seçilecek kişinin boğazı bir ipek şeritle iyice sıkıştırılarak kaç yıl hüküm süreceği ile ilgili soru sorulduğu rivayetleri bulunmaktadır ki, bunun Türk hükümdarlarının sınırsız salahiyetine sahip olmadığına delalet ettiği düşünülmüştür. Hükümdarların oturduğu yere “Ordu” denilmiştir. Türk ordusu sefere çıktığı zaman ilk iş olarak Hanlık Otağı kurulur, akabinde tuğlar ve bayraklar dikilerek davullar çalınırdı. Türk hükümdarlarının otağları, göğün yerdeki bir sembolü olarak kubbeli olurdu. Nitekim Eski Türklere göre; gökkubbesi devletin, çadır ise ailenin örtüsü ve kubbesi gibi düşünülürdü. Gök altında devlet, çadır kubbesi altında ise aile sembolize edilirdi. Ayrıca hükümdar veya hanedana mensup bir kişi isyan, ihanet gibi sebeplerle ölüm cezasına çarptırılırsa, kanı akıtılmaz yay kirişiyle boğulurdu.

Türk hükümdarı: Bilge olmalı, akıllı ve bilgili olmalı, cesaretli-kuvvetli ve kahraman olmalı, asil soydan gelmeli, dürüst olmalı, fazilet sahibi olmalı, sözünde durmalı, hasis olmamalı, yumuşak huylu-alçak gönüllü-himmet ve hayâ sahibi olmalı, ihtiyatlı ve uyanık olmalı, aceleci değil sabırlı olmalı, zalim olmamalı, merhametli-şefkatli olmalı, yalancı olmamalı, siyasette mahir olmalı, inatçı olmamalı, temiz olmalı, takva sahibi olmalı, tatlı dilli-güler yüzlü olmalı, mağrur-kibirli olmamalı, tok gözlü olmalı, gönlü temiz-kalbi doğru olmalı, anlayışlı olmalı, misafirperver olmalı, nefesine hakim olmalı, harama el uzatmamalı, Tanrı’ya kulluk etmeli, içki içmemeli, kumar oynamamalı, fesattan uzak durmalı, kan dökmemeli, düşmanlık besleyip kin gütmemeli, kılıcı elden bırakmamalı, dünya malına değer vermemeli, dünyaya aldanmamalı, varlığının fani olduğunu unutmamalıdır.

Barış ve sükûnu sağlamak ve bunu yalnız Türk ülkesi ölçüsünde değil, dünya çapında gerçekleştirmeli; milleti için gündüz oturmadan, gece uyumadan hizmet etmeli ve vatani müdafaa etmeli; memleketi tanzim ve idare etmeli; halkı düzene sokmalı; iyi kanunlar yapmalı; adaletle tatbik etmeli ve halkı korumalı; dağınık boyları toplayıp nüfusu çoğaltmalı; halkı çıplak ise giydirmeli, aç ise doyurmalı; yiyecek- içecek vermeli ve mal dağıtmalı;

kuldan fakir adını kaldırmalı; halkın menfaatini düşünmeli ve Onlara şefkatle muamele etmeli; devlet idaresinde sadık, seçkin idare adamlarına görev vermeli; âlimleri himaye etmeli; kumandan olmalı, asker toplamalı, askeri memnun etmeli; kötöleri cezalandırmalı, iyileri korumalı; meclisi toplamalıdır.

Yusuf Has Hacıp, halkın hükümdardan esas beklentisini ve hükümdarın onlardan isteğini şu noktalarda toplamıştır:

-Memlekette, gümüş temiz kalsın, onun ayarını koru (para ayarının korunması, iktisadi istikrar),

-Halkı adil kanunlar ile idare et, birinin diğerine tahakküme kalkışmasına meydan verme, onları koru (adil kanun),

-Bütün yolları emin tut, yol kesici ve haydutların hepsini ortadan kaldır (asayiş),

-Halk hükümdarın emirlerine hürmet etmeli ve bu emir ne olursa olsun, onu derhal yerine getirmelidir,

-Hazine hakkını gözetmeli ve bunu vaktinde ödemelidir,

-Hükümdarın dostuna dost, düşmanına düşman olmalıdır.

Böylece Hükümdar halka karşı vazifesini yapmış olur, halk da hükümdarın hakkını ödemiş

14. 8- Hatun

Hükümdarların Türk olması mecburi olan eşinin tahta çıkma töreninde aldığı unvan idi. Hatun, devlet yönetiminde söz sahibi idi ve hükümdarın ilk eşi ve Ondan doğacak çocukların geleceğin Kaganı olması hasebiyle asil ve Türk olması gerekmektedir. Hatun'un kendisine ait Otağ'ı yani Saray'ı vardı. Devlet meclisine katılır, gelen elçileri kabul ederdi. Orhun Abideleri'nde "Tanrı, Türk Bodun'u yok olmasın diye babam İlteriş Kagan ile annem İl-Bilge Hatun'u yükseltti..." ifadesi kadının konumu açısından oldukça dikkat çekmektedir. Kut'un evlada olduğu kadar Hatun'a da sirayet ettiği düşünülen ve Hatunluk hukukuna sahip olan hükümdar eşleri arasında devlet siyasetine yön verenler, devlet başkanlığı yapanlar, kahramanlığı ve cesareti ile ön plana çıkanlar vs. bulunmaktaydı. Nitekim M.Ö. 200 yılında Mo-tun'un hanımı devlet siyasetine yön vermektedir. Sabar Hükümdarı Balak'tan sonra yerine geçen dul Hatunu Bagarık, savaşçılığı ve idareciliği ile dikkat çekmiş 100.000 kişilik

Sabar ordusuna kumanda etmiştir. Asya Hun, Göktürk ve Uygur Devletleri'nde de görüldüğü gibi, Attila'nın hanımı Arıkan kendisine ait sarayında Bizans Elçilerini kabul etmiştir. Uygurlar'da "Hatun Şehri" olarak bilinen prenseslerin oturduğu şehirler mevcuttu. Türk ailesindeki karı- koca münasebeti ile Kagan- Hatun münasebeti zihni ve uygulama, temelde aynı idi.

14. 9- Veliaht

Eski Türk devletlerinde asil ve Türk Hatun'dan olan hanedan fertlerinin her biri taht için eşit hakka sahip idiler. Hükümdar öldüğü zaman şehzadeler arasından en uygunu, dirayetlisi seçilirdi ki bu, taraflar arasında ciddi mücadelelere yol açmıştır. Bu durum, bazen devleti zaafa düşürmüştü, bazen de parçalanmasına sebebiyet vermiştir. Eski Türklerde varis seçilen evladın tahta çıkışı Meclis tarafından onaylanması, toplum tarafından kabul görmesi için Türk Hatun'dan olması öncelikli şart idi. Nitekim Mo- Tun, bu hakka dayanarak mücadeleye girişmiş ve ihtilalle başa geçmiştir. Göktürk Kagan'ı Ta- Po ölümüne yakın 581 yılında kardeşi Mu- Kan'ın oğlu Ta-lo Pi-en'i vasiyet etmiş fakat annesi Türk olmadığından bu vasiyet reddedilmiştir. Eski Türklerde veliaht olan şehzade küçük yaşta yahut beceriksiz ise amca da tahta çıkabilirdi. Sonuçta şehzadenin Kaganlığının devlet meclisi tarafından tasdiki şarttı.

14. 10- İdari Yapı

Türk devlet teşkilatında meclis ve hükümdarın altında "ayukı" denilen bir hükümet mevcuttu. Hükümetin en önemli vazifesi meclis kararlarının ülke çapında uygulanmasını sağlamak, icraatı takip etmek idi. Ayukı bakanlardan oluşan hükümetti. Buyruk adı verilen bakanların başında bir nevi sadrazamın, başbakanın karşılığı olan "aygucı" bulunurdu. Aygucılar hükümdar adına ordu komutanlığı yapan, diplomatik ilişkileri yürüten, geniş yetki ve sorumluluk sahibiydiler. Avrupa Hunlarında Onegesius, Göktürk Devleti'nde meşhur Tonyukuk, Uygurlardaki Kutlug gibi iz bırakmış aygucılar mevcuttu. Aygucılar genelde hanedan mensubu olmayıp devletteki hizmetleri ve şahsiyetleri ile seçkinleşen, halk tarafından sevilen kişilerdi. Türk devletlerinde hükümet üyeleri yani buyrukların sayısı zaman zaman değişmekteydi. Göktürk ve Uygur devletlerinde hükümetlerin dokuz bakandan (buyruktan) kurulduğu, bunlardan altısının "dış-bakan", üçünün "iç-bakan" olarak görev yaptığı tespit edilmiştir. Meclis üyesi de olan buyruklar Buyruk-çor, çi-si ilteber gibi unvanlar taşırlardı.

Eski Türk devlet yapısında merkeze idareci atanan, hükümetin emrinde başkent dışında görev yapan, Kagan, kanat elikleri ve boy beyleri arasında münasebeti sağlayan, töre hükümleri ve merkezin görüşleri doğrultusunda bağlı bölgenin sevk ve idaresini gözetken, vergi, askerlik gibi işleri koordine etmekle görevli birçok yüksek memurluklar da mevcuttu. Bunlar başta “şad ve yabgu”lar olmak üzere “tudun” (vergi işleriyle uğraşır), birer askeri vali konumundaki “çor ve ilteber”, “tutuk”, “inal”, “kün-erkin” gibi unvanlar taşırlardı. Ayrıca Türk devletlerinde değişik dilleri konuşup yazabilen meclis ve hükümet toplantılarında dış politikayla ilgili alınan kararları takip etmekle mükellef “bitigci” veya “tamgacı” denilen kâtipler de bulunmaktaydı.

14. 11- Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi

Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi âlemde; “dört köşe” üzerinde Türk hâkimiyetini, yönetimini tabii bir unsur kabul eden Türk inancına, felsefesine göre, devletin derleyici, birleştirici vasıflarından da yola çıkarak “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” her ciheti Türk devletinin idaresi altına alma anlayışıdır. Bundan asıl maksat idare etmek değil adalet ve nizamın kaynağı olarak kendilerini gördüklerinden her bir tarafa, kavimlere, topluluklara Türk adalet ve nizamını götürmektir. Bu ülkü Türk hükümdarlarının en önemli vazifelerinden birisi addedilmiştir. Türk fütihat felsefesinin sembolik bir ifade biçimi olan Kızılelma anlayışı da Türk cihan hâkimiyeti düşüncesinin en mühim dayanak noktasını oluşturmuştur. Elde edilmesi, erişilmesi hedeflenen herhangi bir yer, Ergenekon Destanı’nda olduğu gibi kaybedilmiş yurdu tekrar ele geçirme, göçlerde ulaşılmak istenen coğrafya gibi unsurlar Türkler için birer Kızılelma olmuştur.

Cihan hâkimiyeti anlayışı kaynaklarda mühim akisler bulmuştur. Nitekim Oğuz Kagan Destanı’nda Oğuz toy da hükümdar ilan edildikten sonra “güneş bayrağımız, gökyüzü otağımızdır” demiş, “daha çok denizlere, daha çok ırmaklara doğru” diyerek hedef göstermiştir. Got tarihçisi Jordanes, Tanrı Ares’in kılıcının eline geçmesiyle Attila’nın dünya hâkimiyetinin artık kendisine verildiğine inandığını belirtmiştir. Avrupa Hun Devleti Batı kanadı sorumlusu Uldız Doğu Romalıları “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her tarafı fethederim” demiştir. Bir Göktürk prensi olan Türkşad da Bizans elçisi Valentinus’u “... güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar bütün yeryüzü bana tabidir” diyerek tehdit etmiştir. Orhun Abidelerinde; “ Üstte mavi gök, altta yağız yer ve ikisi arasında kişiöglü yaratılmış; kişiöglü arasında dedem Bumin ve İstemi hükümdar olmuşlardı. Onlar dört tarafta

bulunan düşmanları idareleri altına almışlar, harpten vazgeçirmişler, başlılarını eğdirmiş ve dizlilerini çöktürmüşlerdi...”; “Ey Türk ve Oğuz beyleri, milleti dinleyiniz! Üstte gök basmadığı ve altta yer delinmedikçe senin il ini ve töre’ni kim bozabilir” gibi ifadeler yer almıştır.

14. 12- Eski Türk Ordusu

Sistem ve felsefi olarak Türk ordusunun kuruluşu Asya Hun Hükümdarı Mo-tun’un M.Ö. 209 tarihinde eğitilmiş ve disiplinli 10.000 kişilik birliğine dayanmaktadır. Dünyanın en kadim ordularından birisi konumundaki Türk ordusu daimi idi ve ücretli değildi. Türk ordularının esasını hafif silahlı süvariler oluştururdu. Piyadeler yok denecek kadar azdı ve daha çok yardımcı birlikler olarak hizmet görürlerdi. Türk ordusunda en büyük askeri birlik 10.000 kişilik kuvvetten oluşan Tümen idi. Tümenler 1.000’lere, 100’lere, 10’lara ayrılmış, başlarına ayrı ayrı kumandanlar tayin edilmişti. 1.000’lerin başında binbaşı, 100’lerin başında yüzbaşı, 10’ların başında onbaşı bulunurdu. On’lu sistem adı verilen bu yapı, askerliğin yanında sosyal ve idari yapıda önemli iki fonksiyon icra etmiştir. Zincirin halkaları gibi birbirine bağlanan ve komutanlarının merkezden atandığı On’lu sistemle, devlet içerisindeki çeşitli boy, soy ve aile gibi sosyal unsurların ayrılıklara ve çeşitli problemlere yol açacak müstakil bir güç haline gelmesi önlenerek devletin ortak gücü haline getirilmiştir. Bunun yanında idari makamlarda görev yapanlar aynı zamanda asker olduklarından orduya hâkim olan ciddiyet ve disiplin devlete de yansımıştır. Bu durum Türk devletlerinin askeri karakteri ile ordu-millet anlayışını yansıtmıştır.

Askerine sü veya çeriğ denilen Türk ordusunun silahlarının başında ok ve yay gelmekteydi. Türkler her toplulukta görülen ok ve yayı basit bir araç olmaktan çıkartıp mahirane kullanımıyla kendileriyle özdeşleşen bir savaş aleti haline getirmişlerdir. Bunlar içerisinde ısıklık çalan ve vızıldayan oklar ile gerilmesi güç fakat hedefi vurması en fazla olan tersine gerilmek suretiyle kullanılan çift kavisli reflexe yaylar ayrı bir yer tutmuştur. Oklar genelde 70-80 cm uzunluğunda olup, 140 cm’ye kadar varan yaylarla atılmışlardır. Türk oklarının menzilinin aşağı-yukarı 660-846 metre olduğu tahmin edilmiştir. Ok’un arka tarafına hedefe gitmesini sağlayan yüg adı verilen tüy yapıştırılırdı. Kayın başta olmak üzere sarıçam, köknar, dişbudak, gürgen, çam, selvi, şeftali, söğüt gibi ağaçlardan ok ve yay yapılmıştır. Oklar sadak, okluk gibi adlar verilen ahşap torbalarda taşınır omuza veya bel kayışına asılırdı. Dörtnala giden at üzerinde dört ayrı yöne ok atabilen usta biniciler ve

savaşçılar orduda ayrı bir yer işgal etmiştir. Türk askerleri ok ve yay yanında at üzerinde iyi kement atarlar, yakın dövüşlerde de mızrak, kargı, süngü, bıçak, balta, sapan, kement ve kılıç kullanırlardı. Kılıç Türk askerinin en çok kullandığı silahlardan idi. Kabzaya yakın kısmı düz, uca yakın kısmı ise hafif kavisli, genelde ince yapılı, uzun ve kıymetli taşlarla süsülü idi. Türk kılıcının darbe özelliği çok yüksekti. Ahşap olan Türk kılıçlarının kabzaları kurt başı gibi hayatlarında önemli yer tutan nesneler şeklinde yapılırdı. Kılıçlar kın adı verilen kılıf içinde taşınırlar ve kılıç kını bir halka ile askerin kemerine asılırdı. Her çağın tekniğine göre Türk ordusu etkili silahlarla donatılırdı. Özellikle kale kuşatmalarında neft atan mancınıklar, kule, koçbaşı, yakıcı maddeler gibi aletler de Türk ordusunca kullanılmıştır. Türk askerleri harp silahları yanında özellikle at üzerinde rahat hareket etmeyi sağlayacak bir nevi ceket, pantolon, başlık ve çizme ile donanmıştır. Bunun yanında Türk ordusunda savunma amaçlı kalkan, zırh, tolga da bulundurulmuştur. Ayrıca askerler gıda ihtiyaçlarını karşılamak için kuru etleri eyerin altına koyarak yanlarında taşırlardı. Bu durum hem etin bir nevi yol katettikçe pişmesini hem de büyük sürüler taşınmadığından hareket kolaylığı sağlardı.

Verilen emre itaat etmesi, süratli ve isabetli karar vermesi, hedefi tam olarak vurması istenen Türk askerinin iyi bir muharip olması daha çocukluğundan itibaren aldığı eğitime dayanmaktaydı. Nitekim yürümeye başlayan Türk çocuklarının, koyunların sırtına binerek önce farelere, gelinciklere ve kuşlara akabinde ise tilkilere ve tavşanlara ok atmak şeklinde oynadıkları oyun aynı zamanda ilk askeri eğitimlerini oluşturmaktaydı. Büyüdükçe aynı şeyleri at üzerinde icra etmekteydi. Bu sayede ata binmeyi ve at üzerinde ok atmayı daha çocukluk çağında öğrenmekteydi. Ayrıca barış zamanlarında sosyal hayattaki çok geniş bir sahada yapılan süreklilikli avları, at ve ok yarışları, cirit, gülle atma, güreş gibi sportif faaliyetler de bir nevi devamlı savaş eğitimi vasıtasıydı. Harpte gösterilen cesaret ve yararlılığa çok büyük önem verilirdi. En çok düşman askeri öldüren yahut esir eden kimseler hükümdar tarafından ödüllendirilirdi. Ayrıca idari kademelerde yükselmelerinin önü de açılırdı. Savaşta hayatını kaybeden arkadaşının cesedini getiren onun malına sahip olurdu. Bu sebeple toplum içerisinde cesaret ve kahramanlık ön plana çıkmıştır. Öyle ki, savaşa katılıp, düşman öldürmeden evlenilemezdi. Rahat döşekte ölmek, ihtiyarlayıp hastalanmak zül sayılırdı. Esir olmak, köle durumuna düşmek, kadınların düşman eline geçmesi utanç kaynağı görülürdü.

14. 13- Turan Taktiği

Kurt Oyunu, Hilal Taktiği de denilen ve ismini kadim Türk yurdundan alan Turan Taktiği'nin esasını sahte ric'at ve pusu oluşturmuştur (yani kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı çembere almak üzere pusu kurulan bölgeye kadar çekmek). Bu taktiğin uygulanabilmesinde arazi yapısının yanında hafif süvari olunması, iyi ok atılması, uzak muharebe kabiliyetine sahip olunması ve süratli olmaya dayanıklı bulunulması temel şartlardı. Zaten savaşlarda Türk süvarisinin genelde iki savaş atının bulunması, her aşamada onu dizleriyle idare edebilmesi, atın en srat kazandığı anda bile rahat ok atabilmesi önemli bir üstünlük unsuru oluştururdu.

Turan Taktiği'ne göre savaş iki tarafı uygun yükseltideki tepelerle sınırlı bir ovada kabul edilirdi. Düşmanın karşısında merkez, sağ ve sol kuvvetler olarak yer alan Türk birliklerinin merkez ve merkeze yakın kanatları düşmanın saldırısı karşısında bozulmuşta geri kaçıyormuş hissi vererek, çekilmeye başlardı. Süratli çekilme sırasında at üzerinde yoğun ok atışı yaparlardı. Bu arada, sağ ve sol kanatlardaki askeri kuvvetler yavaş yavaş ilerleyerek savaş alanının iki yanında yer tepeciklerin gerisine sarkar ve buralarda pusular kurarlardı. Geri çekilmekte olan Türk birlikleri düşman kuvvetlerinin yeteri kadar üzerlerine geldiğine kanaat getirdiklerinde aniden geri dönerek şiddetli bir savaşa tutuşurlardı. Bu esnada savaş alanının iki tarafındaki tepecikler ardında pusuya yatmış askerler de düşmanı yanlardan ve arkadan çembere alırlardı. Artık panik halindeki düşman için teslim olmak veya ölmekten başka yol kalmazdı.

UYGULAMALAR

- 1-** Bozkırlar da devletlerin doğuşuna bakınız.
- 2-**Göktürklerin sonraki Türk devletlerine model olmasını inceleyiniz.
- 3-**Eski Türklerde idari askeri unvanlara bakınız.

UYGULAMA SORULARI

- 1-**İl ne demektir?
- 2-** Eski Türklerde vatan mı yoksa istiklal mi daha önemlidir?
- 3-**Töre'nin idari ve sosyal fonksiyonu nedir?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Göktürk devlet teşkilatı, kurum ve kurallarıyla hem bir geleneği devam ettirir hem de kendinden sonraki Türk devletleri için bir model teşkil eder. Devletin tepesindeki hükümdardan, herhangi bir köşedeki idari, askeri birime kadar bütün yapının görev ve yetkileri töre ile sınırlandırılmıştır. Göktürk teşkilat yapısının ortaya konulmasında Orhun Abideleri başta olmak üzere Çin kaynaklarındaki bilgiler mühim yer tutmuştur.

BÖLÜM SORULARI

- 1) Göktürklerde İlâhî Menşeli Siyasî İktidar Hangi Tabir İle İfade Ediliyordu?
 - a) Hükümdar
 - b) Erk
 - c) İktidar
 - d) Kut
 - e) Kutsal
- 2) Aşağıdakilerden Hangisi Göktürklerde Bütün Devlet Meselelerinin Görüşölüp Karara Bağlandığı Kurumun Adıdır?
 - a) Şölen
 - b) Ayak Divanı
 - c) Meclis
 - d) Töre
 - e) Yasa
- 3) Türklerde Fuhuş'un Cezası Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Ölüm
 - b) Ceza Verilmez
 - c) Kınanır
 - d) Hapse Atılır
 - e) Sürgüne Gönderilir
- 4) Türklerin Cihan Politikası Gütmesinin Psikolojik Temel Nedenleri Aşağıdakilerden Hangisi Olabilir?
- a) Demir ve İpek Yoluna Hakim Olma
 - b) At'a Sahip Olma ve Gök
 - c) Çin'le Komşu Olunması
 - d) Ötüken'e Sahip Olunması
 - e) Çok İyi Ok Kullanmaları
- 5) Aşağıdakilerden Hangisi Eski Türk Hükümdarlarının Kullandıkları unvanlardan Değildir?
- a) Tanhu

b) Han

- c) Hüdavengidar
 - d) İlteber
 - e) Kagan
- 6) Aşağıdakilerden Hangisi Hükümdarlık Alametlerinden Değildir?
- a) Kurt Başlı Sancak
 - b) Davul
 - c) ok
 - d) Tuğ
 - e) Yay
- 7) Türk Hükümdarların Oturduğu Yere Verilen İsim Aşağıdakilerden Hangisidir?
- a) Saray
 - b) Çadır
 - c) Tuğ
 - d) Ordu

- e) Sancak
- 8) Türk Devletlerinde Veliaht Olmanın Zorunlu Gereği Aşağıdakilerden Hangisidir?
- a) Hükümdar Çocuğu Olmak
 - b) Annesinin Mutlaka Çinli Olması
 - c) Annesinin Mutlaka Moğol Olması
 - d) Annesinin Mutlaka Türk Olması
 - e) Mutlaka Bir Savaşı Katılması
- 9) Türk Ordusunun Kuruluş Tarihi Olarak Aşağıdakilerden Hangisi Doğrudur?
- a) M.Ö. 500
 - b) M.Ö. 196
 - c) M.Ö. 209
 - d) M.Ö. 200
 - e) M.Ö. 205
- 10) Turan Taktiğı İsmiini Nereden Almıştır?
- a) Kadim Türk Yurdundan
 - b) Mete Han'dan
 - c) Bumin Kagan'dan
 - c) Göktanrı'dan
 - d) Kurultay'dan
 - e) Elçilerden

Cevap Anahtarı: 1) d, 2) c, 3) a, 4) b, 5) c, 6) c, 7) d, 8) d, 9) c, 10) a

KAYNAKÇA

AHMETBEYOĞLU, ALİ, “Bizans Tarihçisi Menandros’un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler”, *Tarih Dergisi*, sayı 50.

AHMETBEYOĞLU, ALİ, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, İstanbul 2014.

BARTHOLD, V. V., “Türkistan”, *İA*, XII/2, İstanbul 1988.

BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990.

CHRISTOPHER, I. BECKWITH, *İpek Yolu İmparatorlukları*, Ter. Kürşat Yıldırım, Ankara 2011.

CLAUSON, G: *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

CZEGLÉDY, K., *Bozkır Kavimlerinin Doğu’dan Batı’ya Göçleri*, İstanbul 1998.

ÇANDARLIOĞLU, GÜLÇİN, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kaganlığı*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yayınlanmamış doçentlik tezi, İstanbul 1972.

DONUK, ABDULKADİR, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.

DONUK, ABDULKADİR, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı, *TED*, Sayı 10-11, 1981.

EBERHARD, W., "Çin kaynaklarına Göre Orta ve Garbı Asya Halkları", *Türkiyat Mecmuası*, VII, VIII, 1942.

EBERHARD, W., *Çin Tarihi*, Ankara 1947.

EBU'L-FEREC, *Ebu'l Ferec Tarihi, I-II*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999.

ERGİN, MUHARREM, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.

ESİN, EMEL, "Gök-Türklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-hsün (m.367-433) Devrinde Sanat", *Türk Kültürü*, Sayı 100,

ESİN, EMEL, *Türk Kültür Tarihi-İç Asya'daki En Erken Safhalar*, Ankara 1997.

GİRAUD, RENÉ, *Göktürk İmparatorluğu*, Çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul 1999.

GÖKSU, ERKAN, *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul 2008.

GÖMEÇ, SADETTİN, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 2009.

GRIGNASCHI, MARIO, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", Türk Tarih Kongresi Zabıtları, C. I, (Ankara 25-29 Eylül, 1971), Ankara 1972.

İNAN, A., "Altay Dağlarında Eski Türk Mezarları", *Makaleler ve İncelemeler, I*, Ankara 1987.

İNAN, A., "Eski Türklerde ve Folklarda Ant", *Makaleler ve İncelemeler, I* Ankara 1987.

İNAN, A., *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul 1976.

İZCİ, ÖZKAN, "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticarî Münasebetler", *TED*, IX, 1978.

KAFESOĞLU, İBRAHİM, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980.

KAFESOĞLU, İBRAHİM, "Tarihte Türk Adı", *Reşit Rahmeti Arat için*, Ankara 1966.

KAFESOĞLU, İBRAHİM, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1987.

KAFESOĞLU, İBRAHİM, "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", *Türkoloji Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1980.

KURAT, AKDES NİMET, "Kutaybe b. Müslim'in Harezm ve Semerkan'ı Zabtı", *DTCFD*, VI/5, Ankara 1948.

LİGETİ, L., *Bilinmeyen İç Asya* (Terc. Sadrettin Karatay) Ankara 1986.

MCGOVERN, W. M., *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939.

MORAVCSIK, GY, *Byzantinoturcica I-II*, Budapest 1958.

MORI, MASAO, "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Üslubu Hakkında", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966.

ORKUN, H. NAMIK, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.

ÖGEL, BAHAEDDİN, "Göktürk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", *Belleten*, 33, 1945.

ÖGEL, BAHAEDDİN: "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCFD*, VI, 4, 1948.

ÖGEL, BAHAEDDİN, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, 48, 1947.

ÖGEL BAHAEDDİN, "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, 81, 1957.

ÖGEL, BAHAEDDİN, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962.

ÖGEL, BAHAEDDİN, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1987.

ÖGEL, BAHAEDDİN, *Büyük Hun imparatorluğu Tarihi, I-II*, Ankara 1981.

ÖZERDİM, M., "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", *DTCFD*, XII, 1,2,1952.

RASONY, LASZLO, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara 1987.

SALMAN, HÜSEYİN, "VII. ve X. Asırlar Arasında önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, Aralık, 1981.

ŞEŞEN, RAMAZAN, "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, XX, 1968.

ŞEŞEN, RAMAZAN, *İbn Fadlan Seyehatnamesi*, İstanbul 2010.

TANG CH'I, "Wei Irmağı Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar", *Tarih Dergisi*, 33, 1980/1981.

TAŞAĞIL, AHMET, *Gök-Türkler, C. I-III*, TTK Yayınları, Ankara 2012.

TAŞAĞIL, AHMET, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, TTK Yayınları, Ankara 2004.

TAŞAĞIL, AHMET, “Eski Türklerde Ahlaka Dair Bir Vesika”, *Tarih Medeniyet Dergisi*, 7, 1994.

TAŞAĞIL, AHMET, “Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış”, *MSÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I, 1991.

TEKİN, TALAT, *Orhun Yazıtları*, İstanbul 1998.

TOGAN, NAZMİYE, "Hüan-ch'ang'a göre Peygamber Çağında Orta Asya", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV, 1-2, 1964.

TOGAN, Z. V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.

TURAN, OSMAN, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1981.

YILDIRIM, KÜRŞAT (Yay. Haz.), *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul 2013.